

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
GEOGRAFIYA KAFEDRASI

O`ZBEKISTON IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

UMUMIY QISM

(O'quv-uslubiy qo'llanma)

Buxoro – 2008

Mazkur o'quv - uslubiy qo'llanmada O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanining ob'yekti va predmeti, O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rni, chegaralari, ma'muriy-hududiy bo'linishi, tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi va mehnat resurslari haqidagi mavzular yoritilgan. Shuningdek, qo'llanmada mamlakatimizning makroiqtisodiyot tarmoqlari-sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va tashqi iqtisodiy aloqalari to'g'risida ham yetarlicha ma'lumot olish mumkin.

Qo'llanma respublikamizning 5440500-"geografiya" mutaxassisligi bo'yicha bakalavrlar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlari talabalariga mo'ljallangan bo'lib, undan nafaqat geograflar balki iqtisodchilar, demograflar, maktab va o'rta maxsus ta'lim muassasalari o'qituvchilari hamda keng kitobxonlar ommasi foydalanishlari mumkin.

Tuzuvchi: A. Mavlonov

Taqrizchilar: O'zbekiston Milliy Universiteti
Ijtimoiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot
kafedrasi midiri, G.f.d., prof. A.S.Soliyev

Buxoro Davlat universiteti
Geografiya kafedrasi o'qituvchisi
A.A. Qodirov

Buxoro Davlat universiteti Tabiiyot fakulteti Ilmiy kengashining 2007 yil 2 noyabrda III-sonli yig'ilishi qaroriga muvofiq nashrga tavsiya etilgan.

Muqaddima

5440500 - "Geografiya" va 5140500 - "Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari" bakalavr ta'lim yo'nalishlari bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlaydigan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim muassasalarida "O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" fani o'qitiladi. U mazkur yo'nalishlar bo'yicha ixtisoslashgan talabalar uchun asosiy profil kurs hisoblanadi. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasining geografiya tizimidagi fanlardan farqli jihati shundaki, u talabalarga Vatan geografiyasini o'rgatadi. Ushbu o'quv kursi talabalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydigan, Vatanni sevishtga undan faxrlanishga, uni borlig'ini e'zozlashga undaydigan fandir. Shu bois bo'lsa kerak, geografiya O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov nazariga tushgan fanlardan biri. Prezidentimizning Respublika Oliy Majlisi minbaridan turib, "Vatan tarixi va madaniyatini, jo'g'rofiyasi va iqtisodini, qadimiy urf-odatlarimizni har tomonlama o'rganish dolzarb ahamiyatga ega. Bog'chalardan tortib oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim tarbiya tizimlarida mazkur fan va bilimlarni o'qitishga siyosiy vazifa sifatida qaralmog'i lozim" deb ta'kidlaganlari geografiya faniga berilgan ijobiy bahodir.

Mazkur qo'llanma O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasiga bag'ishlangan bo'lib, unga yangi o'quv rejasi va dasturi asos qilib olindi. Qo'llanmani tuzishda O'zbekiston Respublikasiga bag'ishlangan adabiyotlardan va ommaviy axborot vositalari ma'lumotlaridan keng foydalanildi. Ma'ruzalarni mavzui dasturda ko'rsatilgan hamma bilimlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Qulyozmani tahrir qilib chiqib, o'z mulohazalari bilan qo'llanmaning sifatini yaxshilashga yordam bergan katta mehnatlari uchun muallif taqrizchilar O'zMU professori A.S.Soliyev va BuxDU geografiya kafedrasi o'qituvchisi A.A. Qodirovlarga samimiy minnatdorchilik bildiradi hamda mazkur qo'llanma haqidagi barcha fikr va mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladi.

O'ZBEKISTON IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI FANINING OB'YEKTI, PREDMETI, VAZIFALARI VA METODLARI

Reja:

1. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanini o'rganish ob'yekti va predmeti.
2. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

3. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanining ilmiy tadqiqot metodlari.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi munosabati bilan uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida katta ijobiy o'zgarishlar amalgam oshirilmoqda. Bu o'zgarishlar bilan birga barcha fanlar, shu jumladan iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani oldidagi vazifalar ham har tomonlama kengaymoqda va chuqurlashmoqda.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani ishlab chiqarish kuchlarini turli mamlakat yoki rayonlarda rivojlanish va joylanish xususiyatlari hamda inson hayot faoliyati va yashash tarzini hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar doirasida o'rganadi. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursini o'qitish Respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlari rivojlantirilayotgan hozirgi davrda vatanimiz tabiiy boyliklari, aholisi va xo'jaligini hududiy tashkil etishga doir geografik qonuniyatlar va xususiyatlarni keng ko'lamda tadqiq qilib bu sohadagi malakali mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanlari tizimida O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi muhim o'rin tutadi. Ayniqsa uning ahamiyati Respublikamizning siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritishi bilan yanada ortdi. Chunki u jonajon vatanimiz-O'zbekiston Respublikasiga bag'ishlangan bo'lib, uni o'qish bilan talabalar mamlakatimizning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayoti bilan bog'liq barcha jabhalar bilan tanishadilar. Chunonchi, Respublikamizning mikro, mezo va makro iqtisodiy geografik o'rni, uning mamlakat iqtisodiy rivojlanishi bilan bog'liqligi, O'zbekistonning yer usti tuzilishi, iqlimi, mineral boyliklari va ularning tarqalishi, xo'jalikdagi ahamiyati, ulardan iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda foydalanish hamda O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining shakllanish xususiyatlari va tarmoqlari tarkibi bilan tanishadilar. Shuningdek, O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'qitish talabalarda bilimga intilish, millatparvarlik, do'stlik, sadoqat, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi. Binobarin, millatimizga, umuminsoniy madaniyat va qadriyatlarimizga e'tiqodi yuksak, o'z kasbi bo'yicha yuqori salohiyatga ega bo'lgan ijodkor geograf kadrlarni yetishtirishga ko'maklashadi.

Kursning maqsadi-O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursini maqsadi talabalarga respublikaning tabiiy boyliklari, aholisi, mehnat resurslari, iqtisodiy rayonlarning shakllanishi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini o'rgatishdan iborat .

O'quv kursining vazifasi - geografik qonuniyatlar va xususiyatlarni keng ko'lamda tadqiq qilib, bu sohadagi malakali mutaxassislarni tayyorlashga yordam berish, ishlab chiqarish jarayonini samarali tashkil qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish, mulkchilikning turli shakllarini e'tiborga olib kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, hududlarning ichki imkoniyatlarini hisobga olib ularga xo'jalik tarmoqlarini to'g'ri joylashtirish va rivojlanish yo'llarini tahlil qilish ham ushbu fanning vazifalaridan hisoblanadi.

2. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fani sanoat geografiyasi, aholi geografiyasi, shaharlar geografiyasi, transport geografiyasi, ijtimoiy geografiya, kartografiya, tabiiy geografiya jumladan, O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanlari bilan uzviy aloqador.

Ushbu fan birinchi galda tabiiy geografiya fani bilan yaqindan aloqadadir. Chunki iqtisodiy geografiya u yoki bu mintaqani iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan o'rganayotganda, o'sha joyning tabiiy sharoiti, tabiiy resurslarining hududiy xususiyatlarini har tomonlama bilmasdan turib, unga iqtisodiy jihatdan baho berish, ishlab chiqarish kuchlarini ilmiy jihatdan tashkil qilish va joylashtirish mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fani iqtisodiy geografiyaning tarmoqlari sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi fanlari bilan ham yaqindan aloqadordir. Chunki, ularni hududiy tashkil etish shakllari o'ziga xos bo'lib, mamlakatimizning turli mintaq va hududlarida turlicha joylanish va rivojlanish xususiyatlariga ega.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fani kartografiya fani bilan ham yaqindan aloqadordir, chunki u yoki bu davlatlarni iqtisodiy geografik jihatdan o'rganayotganda kartografiyadan keng foydalaniladi. Bu fanni kartasxemalar, kartogramma va kartodiagrammalar, harakatdagi chizmalar, jadval va diagrammalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Bundan tashqari O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fani "demografiya" fani bilan ham uzviy bog'liq. Sababi, aholi va mehnat resurslari jamiyatda eng asosiy kuch hisoblanadi. Ya'ni aholi bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqaruvchi kuch, ham iste'molchi hisoblanadi.

3. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanining ilmiy tadqiqot metodlari.

Har qanday fanning predmeti, ta'rifi uning asosiy tamoyillarini o'zida aks ettirishi shart. Chunki, o'zining metodologiyasi va metodi, tadqiqot predmeti va tamoyillariga ega bo'lmagan fan mustaqil fan hisoblana olmaydi. Shuningdek, qonun va kategoriya, asosiy ilmiy g'oya va tushunchalar har bir fan uchun zarurdir. Ularni aniqlash, o'rganish, qo'yilgan tub maqsadlarga erishish, eng avvalo, ma'lum vosita yoki yo'llarni, turli xil metodlarni talab etadi. Bu o'rinda agar tamoyillarga amal qilinsa, metodlar qo'llaniladi; tamoyil va usul birgalikda ko'zlangan maqsadga erishishga ko'mak beradi, fanning ichki rivojlanish qonuniyatlarini, uning taktika va strategiyasini ta'minlaydi, ifodalaydi.

O'z navbatida, metodlar bevosita shu fanga xizmat qiluvchi yoki barcha fanlarga tegishli bo'ladi. Masalan, geografiya fanining maxsus metodlari sifatida kartografik, geografik taqqoslash, rayonlashtirish va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Ayni paytda statistik, energiya ishlab chiqarish sikllari, esktrapolyatsiya, iqtisodiy geografik o'rin kabilar ko'proq iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga jumladan, O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi faniga xizmat qiladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani jumladan, O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fani ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tishda respublikaning

mustaqilligini mustahkamlashda hamda kelajakda O'zbekistonni rivojlangan davlatlar qatoriga chiqishi uchun respublikadagi mavjud iqtisodiy va tabiiy, mehnat resurslaridan oqilona tadbir qilish va undan foydalanishga juda katta e'tibor berishni taqozo etadi. Bu jarayonlarni o'rganishda, tahlil qilishda va o'z maslahatlarini berishda O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanini roli benihoya kattadir.

Tayanch tushunchalar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi, umumgeografik qonuniyatlar, ishlab chiqarish kuchlari, fanning predmeti va ob'yekti, tamoyillari, tadqiqot usullari,

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanini o'rganish ob'yekti nima?
2. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanini vazifalari nimalardan iborat.
3. Iqtisodiy geografiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi qanday?
4. Iqtisodiy geografiyaning ilmiy tadqiqot uslublari nima va ulardan qanday maqsadda foydalaniladi?
5. Iqtisodiy geografiyani respublika mustaqilligini mustahkamlashda qanday ahamiyati bor?
6. Bugungi kundagi O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanining roli haqida gapirib bering.

O'ZBEKISTONNING GEOGRAFIK O'RNI VA CHEGARALARI. MA'MURIY-HUDUDIIY BO'LINISHI.

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasining geografik o'rni va chegaralari.
2. O'zbekiston Respublikasining tashkil topishi
3. Mamlakatimizning ma'muriy-hududiy bo'linishi.

O'zbekiston Yevrosiyo materigining markazida, geografik o'rni jihatidan hududning ikki yirik daryosi bo'lmish Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan. Mamlakatimizning shimoliy chekka nuqtasi Ustyurt platosining shimoli-sharqiy qismida, (45°36' shim. kenglik), janubiy chekka nuqtasi Termiz shahrining janubida (37°11' shim. kenglik) joylashgan. Garbiy nuqtasi Ustyurt platosining 56°00' sharqiy uzoqligida, sharqiy nuqtasi Farg'ona vodiysining Qirg'iziston bilan chegaradosh qismida (73°10' sharqiy uzoqlik) joylashgan.

Tabiiy-geografik sharoiti nuqtai-nazaridan oladigan bo'lsak, O'zbekiston qator qulayliklarga ega bo'lgan mintaqalardan hisoblanadi. Respublika maydoni 448,9 ming kv. km. bo'lib u g'arbdan sharqqa 1425 km, shimoldan janubga 930 km masofaga cho'zilgan. O'zbekiston o'z maydoniga ko'ra Yevropaning Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Shveytsariya, Avstriya kabi mamlakatlar maydonini qo'shib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi.

Biz O'zbekistonning geografik o'rni haqida gapirishdan oldin, iqtisodiy geografik o'rin (IGO') nima ekanligini bilib olishimiz kerak. Iqtisodiy geografik o'rin—iqtisodiy geografiya fanining asosiy tushunchalaridan biri (uning «kalitidir») bo'lib, uni yaxshi tahlil qila olish o'rganilayotgan ob'yektning nima uchun xuddi shu

yerda joylashganligi, hozirgi holatiga qanday erishganligi hamda uning kelajagi to'g'risida mukammal va to'la ma'lumot beradi. Bu tushuncha uchun eng avvalo ob'yekt qayerda joylashganligi, (o'rni), uning boshqa qo'shni ob'yektlar bilan qanday munosabatda ekanligi muhim ahamiyatga ega. Shu naqta nazardan iqtisodiy geografik o'rin iqtisodiy geografik bilimning o'ziga xos usulidir.

Iqtisodiy geografik o'rin tushunchasini mukammal ravishda N.N.Baranskiy ishlab chiqdi va fanga kiritdi. Keyinchalik bu nazariya I.M.Mayergoyz, Yu.G.Saushkin, G.M.Lappo, T.I.Raimov va boshqa olimlar tomonidan har tomonlama rivojlantirildi. Xo'sh iqtisodiy geografik o'rin tushunchasi nima?

Iqtisodiy geografik o'rin — o'rganilayotgan ob'yekt (korxona, shahar, viloyat yoki mamlakat) ning o'z atrofida, undan tashqarida joylashgan geografik ob'yektlarga (tog', daryo, dengiz, chegara, konlar, yo'l va h.k.) nisbatan tutgan o'rnini va bu ob'yektlarni uning rivojlanishiga iqtisodiy jihatdan ta'sir ko'rsatishi demakdir.

Endi Respublikamizning iqtisodiy geografik o'rniga to'xtalsak. Har qanday hududiy birlikning iqtisodiy geografik o'rni, xususiyatlari avvalo uning qayerda joylashganligiga bog'liq. Ma'lumki, O'zbekiston Yevrosiyo materigining deyarli qoq markazida, dunyo okeanidan ancha ichkarida joylashgan. Shu sababdan O'zbekiston dengizga tutash mamlakatlarga xos barcha qulayliklardan mahrumdir.

O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rniga to'g'ri baho berish respublikaning hozirgi mustaqil rivojlanish pallasida alohida ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rni xususiyatlarini uch jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbekiston hududining **mikrogeografik o'rni**-uning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan tutgan o'rnidir. O'zbekiston qadim Turon zaminida hamisha salohiyati katta davlat bo'lgan. Bu, ko'p jihatdan uning geografik o'rni (markazligi) bilan bog'liq. Yaqin o'tmish (ya'ni sho'rolar hukmronligi yillari)da ham O'rta Osiyodagi respublikalar bir-birlari bilan ijtimoiy taraqqiyotning ko'p sohalarida bog'langan edilar. Birgina transport kommunikatsiyasini olaylik. Turkmaniston faqat O'zbekiston orqali Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston bilan aloqa qilgan. Ayni paytda bu respublikalarning har biri ham Turkmaniston bilan faqat O'zbekiston orqali aloqa qilgan. O'z navbatida, MODda bunyod qilingan temir yo'llar, avtomagistrallar, quvurlar ham bir-birlarini bog'lagan. Mustaqil davlatchilik qaror topgan hozirgi davrda ushbu aloqalar tarixiy omillar (ya'ni, qadimiy "Buyuk ipak yo'li" an'analarga muvofiq) asosida rivojlantirilishi O'zbekistonning mikrogeografik imkoniyatlari istiqbolini ko'rsatib turibdi.

O'zbekistonning **mezogeografik o'rni**-uning birmuncha kengroq miqyosdagi mavqei bilan belgilanadi. Bugungi O'zbekiston jahonga yo'l ochmoqda, jahon hamjamiyatiga dadil kirib bormoqda. Uning bu qutlug' qadamida MODdan tashqari Kavkaz orti davlatlarining, Turkiyaning, Eronning, Afg'onistonning ulushi bor. Afg'oniston orqali Pokiston (va so'ngra Hind okeani)ga, Eron va Turkiya orqali Yevropaga chiqish ufqlari ochilmoqda. Bu, yaqin qo'shnilarimiz bilan qadimiy aloqalarni qayta tiklashga va shu asosda mamlakatimiz mavqeini yana ham ko'tarishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning **makrogeografik o'rni**-jahondagi davlatlar bilan olib borilayotgan aloqalarda belgilanadi. O'zbekistonning MDH davlatlari bilan ko'p

qirrali aloqalari tarixiy haqiqat bo'lib, uning mamlakatimiz taraqqiyotidagi salohiyati juda katta. O'zbekiston ushbu makrodarajadagi aloqalarini MDHning aksariyat davlatlari bilan rivojlantirmoqda. O'zbekistonning hozirgi tashqi iqtisodiy aloqasining 15,5 foizi Rossiyaga to'g'ri kelyapti. Yevrosiyaning buyuk davlati Rossiya Federatsiyasi bilan muntazam aloqada bo'lish O'zbekistonning manfaatlariga mos keladi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, har qanday hudud iqtisodiy geografik o'rniga baho berishda uning yirik transport tugunlariga, fan-texnika markazlariga nisbatan joylashganligi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Shu jihatdan olib qaraganda O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rnini tobora yaxshilanib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining geosiyosiy va geostrategik mavqei, uni yaxshilash va undan samarali foydalanish masalalari mamlakat Prezidenti I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» (T., 1997) kitobida keng yoritib berilgan.

Iqtisodiy geografik o'rin mamlakat va mintaqalar xo'jaligining tarkibiy tuzilishi, ixtisoslashuvi hamda ularning istiqbolda rivojlanish yo'llarini ham ma'lum darajada belgilab beradi. Shu bilan birga u qulay investitsiya makonini vujudga keltirishda, qo'shma korxonalar qurishda, erkin iqtisodiy mintaqalarni shakllantirishda ham muhim, ba'zan hal qiluvchi omil sifatida xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining chegaralari. Mamlakatimiz shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston, sharq va shimoli-sharqda Qirg'iziston, janubi-sharqda Tojikiston, g'arb va janubi-g'arbda Turkmaniston, janubda esa Afg'oniston davlatlari bilan chegaradosh. Respublikamiz davlat chegaralarining umumiy uzunligi 6221 kilometrga teng bo'lib, undan 2203 km Qozog'iston, 1621 km Turkmaniston, 1161 km Tojikiston, 1099 km Qirg'iziston va 137 kilometri Afg'oniston davlatiga to'g'ri keladi.

2. O'zbekiston Respublikasining tashkil topishi.

Hozirgi O'zbekiston hududi 1917 yilga qadar ma'muriy jihatdan Turkiston general-gubernatorligi (Turkiston o'lkasi) hamda Rossiyaning yarim mustamlakalari bo'lmish Buxoro amirligi va Xiva xonligiga bo'lingan edi. 1918 yil 30 aprelda Sho'rolar 5-O'lka s'yezdida tasdiqlangan "Rossiya Federatsiyasining Turkiston Sovetlar Respublikasi to'g'risida Nizom"da Turkiston Respublikasining davlat tuzumi, uning hududiy chegaralari belgilandi. 1924 yilga kelib Turkiston ASSR 6 viloyat (Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona, Zakaspiy, Yettisuv, Amudaryo)ga hamda 30 uezd va 473 volostga bo'lib tashlanadi.

1920 yil aprelda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilindi. Mazkur respublikaning hududi 28 tumanga bo'lindi. 1924 yilda esa uch viloyat (Qozoq-Qoraqalpoq, Yangi Urganch, Toshhovuz) va Xiva tumaniga bo'lindi.

1920 yilning 8 oktyabrida Buxoro amirligi negizida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilindi. Mazkur respublika hududi 15 viloyat, 58 tuman va 197 kentga bo'lindi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda 3 sotsialistik deb atalgan davlat: Turkiston ASSR, BXSr va XXSR tuzildi.

1924 yilda O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish amalga oshirildi. Qadimdan bir mintaqada yashab kelayotgan turkiy xalqlar aholisining turmush tarzi,

kelib chiqishi, an`analari, xo`jaligi, madaniyati, mushtarak maqsadlari bir bo`lishiga qaramasdan shu davrda beshga bo`lib yuborildi. Turkistonni milliy jihatdan qayta chegaralash Markaz va RK(b)P O`rta Osiyo byurosi tomonidan 1924 yilda qat'iy ishlab chiqilgan edi. Unga qarshi barcha urinishlar behuda ketardi. 1924 yil 10 mart kuni birlashgan kengashda mahalliy millat vakillari O`rta Osiyo Federatsiyasini tuzish, Turkistonning yaxlitligini buzish maqsadga muvofiq emasligini ta`kidlagan edilar. Xorazm rahbarlari ham alohida fikr bildirib, Xorazmni chegaralanishga qo`shmaslik masalasini qo`ygan edilar. Biroq, ushbu istaklar ushalmagan orzuligicha qolib ketdi.

1924 yil oxirida Turkiston, Buxoro, Xorazm Respublikalari o`rnida O`zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR (O`zbekiston SSR tarkibida), Qoraqirg`iz (Qirg`iz) viloyati (RSFSR tarkibida) va Qoraqalpoq AO (Qozog`iston ASSR tarkibida) tashkil etildi. Mazkur davrda O`zbekiston SSR maydoni 312394 kv. km. tashkil etdi. Aholisi 4447,6 ming kishi bo`lib uning 74,2 foizi o`zbeklar edi (1926 yilgi aholi ro`yxati).

1925 yilning 29 yanvaridan respublikada yagona ma`muriy bo`linish joriy qilindi. Poytaxti Samarqand shahri bo`lgan O`zSSR 7 viloyat (Samarqand, Toshkent, Farg`ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm)ga va 22 uezd hamda 241 volostga bo`lindi. 1926 yilda mamlakatni ma`muriy-iqtisodiy rayonlashtirish ishlari amalga oshirildi. 1927 yilning boshida mamlakat tarkibida 10 ta okrug, 87 tuman, 1746 qishloq kengashi tashkil qilingan edi. Markazning ko`rsatmasi bilan O`zbekiston tarkibida bo`lgan Tojikiston Muxtor Respublikasi 1929 yildan sobiq SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublikaga aylantirildi. 1930 yil 17 avgustda mamlakatni okruglarga bo`lish bekor qilindi. Biroq, oradan ko`p o`tmay, 1932 yil 27 iyunda Xorazm okrugi, 1935 yil fevralda esa Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari qayta tiklandi. 1936 yilda Qoraqalpog`iston ASSR RSFSRdan olinib O`zbekiston SSR tarkibiga kiritildi. Bu vaqtga kelib O`zbekiston SSR tarkibida bir avtonom respublika, 3 okrug, 109 tuman, 22 shahar, 16 shaharcha va 1392 qishloq kengashi bo`lgan.

1938 yil 14 fevraldan boshlab mamlakatimiz hududini hozirdek viloyatlarga bo`lish joriy qilindi. O`sha yili Buxoro, Samarqand Toshkent, Farg`ona va Xorazm viloyatlari tashkil qilindi. 1941 yilning 6 martida Andijon, Namangan, Surxondaryo, 1943 yilning 20 yanvarida esa Qashqadaryo viloyati tashkil topdi.

1957-1961 yillarda Markaz region istiqbolini ko`ra olmasligi oqibatida ma`muriy-hududiy birliklar yana qator o`zgarishlarni boshidan kechirdi. Jumladan, Namangan viloyatining hududi Farg`ona va Andijon viloyatlariga qo`shib yuborildi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati Surxondaryoga birlashtirildi.

Mamlakatimiz hududida yangi yerlarni o`zlashtirish jarayoni uning yangidan ma`muriy-hududiy bo`linishlariga birmuncha asos yaratib berdi. Masalan, Qarshi cho`lining o`zlashtirilishi bu yerda 1964 yil 7 fevralda Qashqadaryo viloyatining qayta tiklanishiga, Mirzacho`lning o`zlashtirilishi 1963 yil 16 fevralda Sirdaryo viloyatining tashkil topishiga, Farg`ona vodiysida ishlab chiqarish kuchlarining jadal rivojlantirilishi 1967 yil 18 dekabrda Namangan viloyatining qayta tiklanishiga, Jizzax cho`llarining o`zlashtirilishi 1973 yil 29 dekabrda Jizzax viloyatining tashkil qilinishiga olib keldi. 1982 yilning 20 aprelida mamlakatda kon-metallurgiya

sanoatini rivojlantirishi natijasida Navoiy viloyati tashkil qilindi. Xullas, ana shu bo'linish mustaqillikgacha deyarli o'zgarmadi.

3. Mamlakatimizning ma'muriy-hududiy bo'linishi.

O'zbekistonning ma'muriy-hududiy bo'linishi mustaqillik yillarida sifat jihatidan yangi bosqichga-bozor munosabatlariga muvofiq keladigan bosqichga qadam qo'ydi. Mamlakat mustaqilligi tufayli o'zbek xalqining asriy orzusi ushaldi. O'zbekiston tinch, parlament yo'li bilan o'zining haqiqiy davlatchiligiga erishdi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, sho'rolar davrida ommaviy tus olgan va sho'rolar tuzumini madh etuvchi joy nomlari bekor qilinib, aholi yashaydigan joylarning tarixiy nomlari tiklanmoqda yoki yangi nomlar berilmoqda.

Mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishida umuman, milliy iqtisodiyotning yuksalishida uning qanday ma'muriy-hududiy bo'linishlarga ajratilgani ham muhim rol o'ynaydi. 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-huquqiy tizimi" deb atalgan XVI bobining 68-moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat". Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent, Farg'ona, Xorazm, Qashqadaryo viloyatlari va Toshkent shahridan tashkil topgan. O'z navbatida ular tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar va ovullarga bo'linadi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy (2006y.)

Viloyatlar	Aholi soni, mln. kishi	Maydoni ming kv. km.	Shaharlar soni	Tumanlar soni	Shaharchalar soni	Qishloq (ovu)lar soni (QFY)
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1571,9	166,6	12	14	16	129
Andijon	2375,9	4,2	11	14	5	95
Buxoro	1525,3	40,3	11	11	2	120
Jizzax	1051,4	21,2	7	12	8	105
Qashqadaryo	2420,4	28,6	12	13	7	148
Navoiy	812,7	111,0	7	8	11	54
Namangan	2103,6	7,4	8	11	12	99
Samarqand	2907,5	16,8	11	14	7	125
Surxondaryo	1925,1	20,1	8	14	75	114
Sirdaryo	676,9	4,3	5	8	18	72
Toshkent	2468,0	15,3	16	15	10	146
Farg'ona	2878,9	6,7	9	15	7	164
Xorazm	1453,9	6,1	3	10	1	101
Toshkent shahri	2140,6	0,3	1	-	1	-
O'zbekiston Respublikasi	26312,7	448,9	120	159	113	1472

Tayanch tushunchalar.

Geografik o'rin, iqtisodiy geografik o'rin (IGO'), mikro, mezo va makro geografik o'rin, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, davlat chegarasi, chekka nuqtalar, ma'muriy-hududiy bo'linishlar.

Savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy geografik o'rin deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbekistonni mikrogeografik o'rnini qanday baholaysiz.
3. O'zbekistonni xalqaro miqyosdagi (makrogeografik) geografik o'rniga baho bering.
4. Qoraqalpog'iston nechachi yilda O'zbekiston tarkibiga o'tgan?
5. Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi qanday ma'muriy-hududiy bo'laklarga bo'lingan?

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING TABIIY SHAROITI VA TABIIY BOYLIKLARI.

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasi tabiiy sharoitining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Agroiqlim resurslari.
3. Mamlakatimizning suv resurslari va yer fondi.
4. Respublikaning o'simlik va havvonot olami.
5. Mineral resurslar va ulardan Milliy iqtisodiyotda foydalanish.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda tabiiy resurslar muhim omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar jamiyat yoki biron-bir alohida olingan mamlakat hayotiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ular ayrim xo'jalik tarmoqlari rivojini tezlatish va aksincha sekinlashtirishga ham olib keladi. Bu jihatdan mustaqil mamlakatimiz o'ziga xos va qulay afzalliklarga ega.

O'zbekistonning relyefi bir xil bo'lmay, uning g'arbiy va janubi-g'arbiy qismlari asosan tekisliklardan iborat. Tekisliklar mamlakat hududining qariyb uchdan ikki qismini egallab ularga Ustyurt platosining bir qismi, Quyi Amudaryo, Qizilqum qumliklari kiradi. Tog'liklar respublikaning sharqiy hamda janubi- sharqiy qismlarini egallagan. O'zbekistonning Tyanshan va Hisor-Oloy tog' tizmalari tarkibiga kiruvchi-Ugom, Pskom, Chotqol, Turkiston, Zarafshon tog'lari shimoli-g'arb va janubi-g'arb tomon asta-sekin pasaya boradi va tekisliklarga qo'shilib ketadi.

2. Agroiqlim resurslari.

Respublika tabiatining o'ziga xos xususiyati—uning serquyoshligidir. Mamlakatimizni "Serquyosh O'zbekiston" deb atashlarining ramziy ma'nosi bor. Negaki, mamlakatimizda quyosh yil davomida ufqdan balandda bo'lib nur sochadi. Quyosh iyun oyida ufqdan Toshkentda 72°, Termizda 76° gacha ko'tariladi. Yozda kunduz kuni 15 soat davom etadi. Atmosfera yog'in-sochinlarini keltiradigan dengiz va okean oqimlaridan juda uzoqda bo'lgan bu o'lkada bulutli kunlar tabiiy ravishda kam bo'ladi. Binobarin, uning barcha hududiga quyosh uzoq vaqtgacha nur sochib turadi. Ziroatchilik qilinadigan barcha vodiylar va vohalarda, ko'p yillik meteorologik kuzatishlarga qaraganda, quyosh yog'dusi davomiyligi yil davomida o'rtacha 2500-3000 soat (Farg'ona vodiysi va Qashqadaryoning tog'li hududlarida 2600 soat, Toshkentda 2890 soat, Termizda 3100 soat)gacha boradi.

Yoz oylarida mamlakatimiz hududi quyosh nuridan nihoyat ko'p energiya qabul qiladi. O'rtacha bir yilda uning har bir sm² yer yuzasiga 100-120 ming kaloriya quyosh nuri tushadi. Quyoshdan kelayotgan issiqlikning 70-80 foizi tuproq va yer yuzasi havosining isishiga sarf bo'ladi.

Eng sovuq oy-yanvarning o'rtacha havo harorati Shimoli-g'arbiy O'zbekiston (Urganch va Nukus)da-4,8°S va-6,4°S; Shimoli-sharqiy O'zbekiston (Toshkent va Guliston)da-0,9°S va-2,0°S; Sharqiy O'zbekiston (Farg'ona va Andijon)da-3,5°S va-3,0°S; Markaziy O'zbekiston (Qorako'l va Samarqand)da -0,2°S va -0,3°S va Janubiy O'zbekiston (G'uzor va Denov)da -2,3°S va-2,4°S darajaga teng. Iyul oyining o'rtacha havo harorati Urganch va Nukusda 27,5°S va 27,1°S; Toshkent va Gulistonda 26,9°S va 26,8°S; Farg'ona va Andijonda 26,8°S va 27,3°S; Qorako'l va Samarqandda 29,1°S va 26,0°S; G'uzor va Denovda 29,9°S va 28,2°S darajaga teng. Biroq, havo haroratidagi bu ko'rsatkichlar asosan mamlakatning tekislik mintaqasiga xos bo'lib, u tog'lik va baland tog'li hududlarda birmuncha farq qiladi.

Issiqlik resurslari turli xil ziroatchilikni joylashtirish, ulardan yuqori hosil olish va tabaqalashtirib rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan yillik havo haroratining ijobiy va foydali ko'rsatkichlari, shuningdek, sovuq bo'lmaydigan kunlar muddati amaliy ahamiyatga molikdir.

2-jadval

Mamlakat geografik mintaqalarida agroiklim ko'rsatkichlari

Metstansiya joylashgan shahar	Qishki davr		O'simlik vegetatsiyasi davri			
	0 darajada n past bo'lgan kunlar	Havo harorati salbiy ko'rsatkichi yig'indisi	O'rtacha havo haroratidan o'tgan kunlar soni (yuqori)		O'rtacha havo harorati ijobiy ko'rsatkichining yig'indisi (yuqori)	
			+ 5 darajadan	+ 10 darajadan	+ 5 darajadan	+ 10 darajadan
	SHIMOLI-SHARQIY O'ZBEKISTON					
Guliston	48	-72	259	218	4773	4460
Toshkent	38	-29	263	214	4749	4391
	SHARQIY O'ZBEKISTON					
Farg'ona	60	-123	256	213	4757	4445
Andijon	55	-123	262	218	4954	4617
	MARKAZIY O'ZBEKISTON					
Qorako'l	23	-11	271	222	5257	4905
Samarqand	0	-	269	212	4685	4275
	JANUBIY O'ZBEKISTON					
G'uzor	0	-	304	239	5751	5269
Termiz	0	-	306	251	5950	5630
	SHIMOLI-G'ARBIY O'ZBEKISTON					
Urganch	88	-270	235	199	4544	4269
Nukus	104	-439	228	191	4301	4035

Yuqoridagi jadval ma'lumotlariga tayanib qayd qilish joizki, mamlakatning turli geografik mintaqalarida o'rtacha havo harorati va ijobiy haroratlar yig'indisi keskin farq qiladi. Masalan, mamlakatning shimoliy qismida joylashgan Nukusda

havo haroratining 5 darajadan yuqori ko'rsatkichlari yig'indisi 4301 darajaga teng bo'lgani holda, bu ko'rsatkich Termizda 5950 darajaga yetadi, ya'ni 1649 daraja ko'p. Mamlakatning agroiklim ko'rsatkichlaridagi ana shu farq qishloq xo'jaligi ayniqsa, ziroatchilikni yurgizishda kuchli omil bo'lib hisoblanadi va dehqonchilik tarmoqlariga yoki uni takroriy ekishga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda yoz fasli uzoq davom etadi, hattoki, uning janubiy qismi (Surxondaryo)da, L. N. Babushkinning ta'kidlashicha, bu fasl olti oyga cho'ziladi. Yozda quyosh nurining bevosita ta'sirida bo'lgan yer yuzasi 60 darajagacha, uning cho'llarida esa 75 darajagacha ko'tariladi. Sovuq bo'lmaydigan kunlar Shimoliy O'zbekistonda 190-210 va Janubiy O'zbekistonda 220-270 kunni tashkil qiladi.

O'zbekiston yog'in-sochin kam tushadigan qurg'oqchil mintaqalar qatoriga kiradi. Buning ustiga barcha hududlarda yog'in miqdori bir tekisda emas. Respublikaning ko'pchilik hududlarida yillik yog'in miqdori 200-300 mm ni tashkil etadi. Yogingarchilik eng kam bo'ladigan joylarga Quyi Amudaryo va Qizilqum kiradi (100 mm dan ham kam). Yog'in-sochin miqdori sharq va janubi-sharqqa borgan sari ortib boradi va u tog'li hududlarga yaqinlashgan joylarda 900-950 mm ga etadi. Qishloq xo'jalik ekinlariga suv eng zarur bo'lgan paytga kelib yogingarchilik ayniqsa kamayib ketadi va suv tanqisligi boshlanadi. Respublikada hukm surayotgan suv tanqisligi ayniqsa qishloq xo'jaligining rivojlanishida katta muammolar bo'lib turibdi.

3. Mamlakatimizning suv resurslari va yer fondi.

Mamlakatni asosiy suv boyliklari-daryo suvlaridir. O'zbekistonning suvga bo'lgan ehtiyojini qondirishda Amudaryo va Sirdaryo katta o'rin tutadi. Bundan tashqari Zarafshon, Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Qashqadaryo, Surxondaryo va Sheroboddaryo kabi daryolarning ham ahamiyati katta. Mamlakatning yirik suv arteriyalari hisoblangan Amudaryo va Sirdaryo hamda ularning yirik irmoqlari O'zbekiston hududidan tashqaridan boshlanadi. Shuning uchun ham Amudaryoning yillik o'rta oqim suv hajmi 79 km^3 bo'lgani holda, uning 8 foizi Sirdaryoning yillik o'rta oqim suv miqdori 38 km^3 bo'lgani holda uning faqat 10 foizi O'zbekiston hududida hosil bo'ladi.

Mamlakatning aksariyat daryolari bahor faslida to'lib-toshib oqadi. Yozda borgan sari daryolar suvi kamayib boradi. Daryolardagi bu xil rejim dehqonchilik ehtiyojlariga muvofiq emas. Shuning uchun dehqonchiligi asosan sug'orib ekishga tayangan mamlakatimizning barcha mintaqalarida o'nlab yirik suv omborlari, yuzlab magistral kanallar, minglab nasos stansiyalari barpo qilingan.

O'rta Osiyo va shu jumladan, O'zbekistondagi daryolarga suv beruvchi asosiy manba qor va muzliklardir. O'lkamizda suv tanqisligi ko'p yillar davomida sezilib kelinadi. Shu tufayli Respublikaning qator hududlarida bir nechta kanallar qurilgan. Ular sirasiga Narpay, Katta Farg'ona, Janubiy Farg'ona, Shimoliy Farg'ona, Eski Anhor, Amu-Buxoro, Katta Namangan, Janubiy Mirzacho'l kabilarni kiritish mumkin.

O'zbekiston hududida anchagina ko'llar mavjud. Ammo ularning ko'pchiligi kichik ko'llar hisoblanadi. Ular orasida eng yirigi Orol ko'lidir. Bu ko'l ancha

maydonni egallaganligi tufayli u dengiz deb yuritiladi. Bir oz kattaroq ko'llar qatoriga Sudoche va Arnasoy kiradi.

Bir vaqtlar O'zbekistonning kemachilik va baliqchilik sohalarida muhim o'rin tutib kelgan Orol dengizining mavqei hozirgi davrga kelib ancha pasaydi. Amu va Sirdaryoning Orolga olib keladigan suv miqdori ancha kamayib ketdi. Natijada uning suv sathi bir necha metrga pasaydi, qirgo'qlari esa o'nlab metrga chekindi, Orol muammosi vujudga keldi.

Mamlakatda suv yetishmasligi nazarda tutilib so'nggi yillarda qator suv omborlari barpo etildi. Hozir ularning soni 45 taga yetdi. Ular orasida Chorvoq, Ohangaron, Tollimarjon, Tuyabo'g'iz, Janubiy Surxon, Chimqo'rg'on va boshqa suv omdorlari bor. Qashqadaryo vohasining yirik suv inshootlari, jumladan jahonga tengi yo'q 6 ta nasos stantsiyalari Amudaryodan 1 soniyada 240 m³ suvni 132 m balandlikka – Tollimarjon suv omdoriga chiqarib turadi.

Respublikada bir necha mineral suv manbalari mavjud. Mamlakat hududidan shifobaxsh suvlarining 100 ga yaqin istiqbolli konlari o'rganilgan. Mutaxassislarning aniqlashicha, mamlakat yer osti suvlarining o'rni qaytadan tiklanib turuvchi zahirasi sekundiga 1000 m³. Ayniqsa, tarkibida oltingugurt, vodorod, yod, radiy, radon kabi elementlar bo'lgan suvlar katta ahamiyat kasb etadi. Vodorod-sulfatli suv Chimyon, Polvontosh, Xo'jaobod, Sho'rsuv, Uchqizil, Ko'kayti, Jayronxona, Xo'jaipok, Omonxona va boshqa joylarda topilgan. Yodli suv Chortoqda, radonli suv Arashonbuloqda, kam minerallashgan issiq suvlar Toshkent va Farg'ona viloyatlarida, sulfat-xloridli va natriyli suv Sitorai Moxi Xossa, Qorako'l, Gazlidan chiqadi. Mamlakatimizda ma'danli suv manbalaridan foydalanish maqsadida Chimyon, Chortoq, Yangiyo'l, Turon, Sitorai Moxi Xossa kabi sanatoriyalar tashkil qilingan.

Tuproq resurslari. Tuproqning tabiiy holati, ya'ni donadorligi, chirindi miqdori, madaniylashish darajasi dehqonchilikning hosildor (mahsuldor)ligiga ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatimizning tekislik mintaqalarida oddiy bo'z tuproq, tog' yonbag'irlarida asosan bo'z tuproq, tog'larda to'q tusli bo'z tuproq keng tarqalgan. Ularning chirindi miqdori qora yoki kashtan tuproqlarinikiga nisbatan 4-6 marta kam.

Davlat yer fondi-qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar, shudgor qilinadigan, daraxt yoki mevazor, yaylov, pichanzor, o'rmonzor hamda qo'riq va partov yerlardan tashkil topgan.

Mamlakatimizning umumiy yer maydoni 44890,0 ming gektarni tashkil etdi. Ana shundan 60 foizdan ko'prog'i qishloq xo'jaligiga tegishli maydonlardir. Qishloq xo'jaligi tasarrufidagi yerlarning 3691,5 ming gektari, 10 foizga yaqini haydab ekin ekiladigan yerlar, qolgan yerlar pichanzor va yaylovlardan iborat (To'xliyev va b. 2006). Yaylovlar 22,8 mln. gektarga teng. Bu cho'l yaylovlari sur-qo'ng'ir, qum va qumli tuproqlardan iborat. Bu yerlarning taxminan yarmi sug'orilshga yaroqli yerlardir.

Mamlakatda sug'oriladigan yerlar 4,2 mln. ga bo'lib qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosan shu yerlarga yetishtiriladi. Sug'oriladigan yerlarning 1,6 mln. ga cho'l mintaqasida, qolgan qismi tog', vodiylardagi och tusli va asosiy bo'z tuproqli mintaqada joylashgan. Hozirda sug'orma dehqonchilik qilinadigan yerlarning yarmidan ortig'i sho'rlangan. Shuning uchun ham ularning sho'rini muntazam yuvib

turish hamda meliorativ holatini yaxshilab borish va bu borada ilmiy asoslangan tadbirlar ishlab chiqish mamlakat Qishloq va suv xo'jaligining asosiy vazifasidir.

4. Respublikaning o'simlik va hayvonot olami.

O'simlik va hayvonot resurslari ham mamlakat tabiatining tarkibiy qismi sanaladi. O'zbekistonning o'simlik resurslari cho'l, adir, tog`, yaylov mintaqalarida joylashgan. Ularning 90 foizga yaqini chorva mollari uchun ozuqa hisoblanadi. Qumli va cho'l yaylovlarida yiliga o'rtacha gektaridan 3-5, adir yaylovlarida esa 8-10 sentnerdan pichan olish mumkin. Tog` mintaqasining pichan zahirasi umuman adir mintaqasidan ko'proq bo'lib, tuproq holati, nam va qalin o'rmonli bo'lishiga qarab o'zgaradi. Shuningdek, tog`lar yovvoyi va madaniylashgan mevalarga ancha boy. Ayniqsa, O'zbekiston tog`larida tog` olchasi, tog` olmasi, tog` yong`og`i, pista, do'lana, bodom, jiyda, gilos va boshqa mevalilar keng tarqalgan. Shu bilan birga tog`li hududlarda shifobaxsh o'simliklardan zira, zirk, na`matak, kiyik o'ti va boshqalar ko'p.

O'zbekiston faunasining o'ziga xosligi, hayvonot resurslarining turlarga boyligidir. Masalan, bizda sut emizuvchilarning 97, sudralib yuruvchilarning 57, qushlarning 410, baliqlarning 70 ga yaqin turi mavjud. Tuyoqli sutemizuvchilardan jayron, sayg'oq, burama shox tog` takasi, Buxoro bug`usi (xongul) va boshqalar "Qizil kitob"ga kiritilgan.

Teri (mo'yna)si uchun ovlanadigan hayvonlardan tulki, chiyabo'ri, bo'rsiqlar ham keng tarqalgan. O'z vaqtida mamlakatimiz hududida keng tarqalgan ayiq, qoplon, bars, qunduz, alqor (arxar) va boshqalar endilikda "Qizil kitob"dan joy olib, ularning soni ancha kamayib ketgan. Umuman, mamlakat o'simlik va hayvonot olami rang-barang bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida muhofazaga o'ta muhtoj.

5. Mineral resurslar va ulardan Milliy iqtisodiyotda foydalanish.

O'zbekiston mineral resurslarga ham boy. Ma'lumki, hozirgi zamon ishlab chiqarishi va eng avvalo sanoatda mahsulotlar ishlab chiqarish asosan yer osti boyliklariga asoslanadi. Bu borada mamlakatimiz katta qulayliklarga ega. Tabiat yurtimizga turli-tuman xom ashyolarni in'om etgan. "O'zbekiston, - deydi Prezident Islom Karimov, - o'z yer osti boyliklari bilan haqli suratda faxrlanadi-bu yerda mashhur Mendeleev davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral xom ashyo turlarini o'z ichiga oladi. Ularning tasdiqlangan zahiralar 970 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral-xom ashyo potentsiali 3,3 trillion AQSH dollaridan ortiqroq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak. Mustaqil taraqqiyotning hozirgi bosqichidayoq "har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 milliard dollarlik miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda va ular yoniga 6,0-7,0 milliard dollarlik yangi zahiralar qo'shilmoqda" (Karimov, 1997).

O'zbekiston hududi ayniqsa, rangli metall rudalariga boy. Jumladan, mis rudasining zahirasi bo'yicha MDHda Rossiya va Qozog'istondan keyingi 3-o'rinda turadi. Mamlakatning eng yirik mis konlari Olmaliq atrofidagi Qalmoqqir, Dalniy va

Saricheku konlaridir. Bu konlarning ishga tushirilishi natijasida 1951 yili Olmaliq shahri tashkil topgan, keyinchalik u rangli metallurgiya sanoati markaziga aylangan.

Qo'rg'oshin-rux konlari janubi-g'arbiy Hisor tog'larida joylashgan. Qurama tog'idagi Lashqarak polimetall konidan qadimda kumush, qirg'oshin qazib olingan. Ular endilikda sanoat asosida Qo'rg'oshinkon konidan olinadi va Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida qayta ishlanadi. Shimoliy Nurota tizmasi yonbag'irlarida ma'dan konlari, Xondiza (Surxondaryo)da yirik polimetall konlari topilgan.

O'zbekiston oltin zahirasi juda boy. qimmatbaho oltinning bir necha endogen va ekzogen konlari topilgan. Uning eng yirik konlari Markaziy Qizilqum (Muruntov va Kakpatas)da joylashgan. Islom Karimovning ta'kidlashicha: "Muruntov koni dunyodagi gigant konlar jumlasiga kiradi. U Yevrosiyo materigidagi ruda tarkibida oltin yuqori darajada bo'lgan eng yirik kondir. Muruntov konining topilishi xalqaro geologiya jamoatchiligi tomonidan XX asrning ikkinchi yarmida oltin sohasida qilingan eng katta kashfiyot deb e'tirof etildi". "Oltin zahiralar bo'yicha respublika dunyoda 4-o'rinda, uni qazib olish bo'yicha 7-o'rinda turadi" (Karimov, 1997).

Bundan tashqari oltin Marjonbuloq, Zarmitan, Chodak, Uchbuloq, Kauldi kabi konlardan ham qazib olinadi. Umuman, mamlakatimiz hududida oltinning 30 dan ortiq konlari topilgan va ularning zahirasi aniqlangan. Shuni ham ta'kidlash joizki, mamlakatimiz hududida oltin konlarining mavjudligi qadimda ham ma'lum bo'lgan. Arxeologik qazilma (topilma)larning guvohlik berishicha, miloddan avvalgi VI-V asrlarda ham O'zbekiston oltini aholi tomonidan ishlatilgan.

O'zbekistonda kumush konlari sirasiga Navoiy viloyatidagi Visokovoltnoe, Uqjetpes, Kosmonachi va Namangan viloyatidagi Oqtepa konlari kiradi. Nodir metallardan volfram (Langar, Qoratepa, Qo'ytosh, Ingichka, konlari), molibden (Hisor, Qurama va Chotqol tizmalarida) ko'p uchraydi. Qalayning mamlakatimizda 100 dan ortiq to'plami (konlari) bor. Shulardan Qarnob koni 1950 yillarda ishga tushirilgan. Vismut rudalari Chotqol-Qurama tog'larida topilgan. Simob va surma tarkibli rudalar respublikamizning ko'p joylarida uchraydi. Jumladan, Janubiy Farg'onada simobning 100 dan, surmaning 10 dan ortiq konlari istiqbolli hisoblanadi.

Mamlakatimiz qora metallar ayniqsa, temir rudasi bilan yaxshi ta'minlanmagan. Temir ruda konlari Orolbo'yi mintaqasida, Qizilqumda va Jizzax viloyati hududida uchraydi. Lekin, bu konlarning zahirasi va texnik-iqtisodiy samaradorligining pastligi bois, ulardam metallurgiya sanoatida foydalanib bo'lmaydi. Jumladan, Orolbo'yi mintaqasidagi Tebinbuloq temir rudasi konining (Sulton Uvays tog'ida) aniqlangan zahirasi kamligi va uning sifat ko'rsatkichlarining yuqori emasligi sababli (rudadagi temirning ulushi 20 foizdan kam) hozircha sanoat ahamiyatiga ega emas.

1999 yilda geologlar tomonidan zahirasi qayta aniqlangan Jizzax viloyati Forish tumanidagi temir ruda konining sanoat ahamiyati juda katta bo'lib, uning tarkibida 60 foiz atrofida sof temir borligi qayd qilindi. Bu, endilikda mamlakat qora metallurgiyasi istiqbolini belgilamoqda (Abirqulov, 2003).

O'zbekistonda marganets konlari ham ko'p. Uning Zarafshon tog'larida Ziyovuddin, Dovtosh, Qizilbayroq, Taxtaqoracha, Tersaksoy, Cho'ponota konlaridagi zahiralarining tarkibi toza rudaga ancha boy (ruda tarkibida toza

marganets 8 foizdan 28 foizgacha). Shuningdek, marganets konlari Qorjontog` va Morguzar tog`larida ham bor.

O`zbekiston Respublikasi yoqilg`i-energetika resurslariga ham boy. O`zbekiston ancha katta bo`lgan neft, tabiiy gaz va ko`mir konlariga ega. Zaminimizda aniqlangan tabiiy gaz zahirasi 2 trln m<sup>3</sup>, ko`mir zahirasi esa 2 mlrd tonnadan ortiqni tashkil etadi. Tabiiy gaz yoqilg`i sifatidagina emas, muhim kimyoviy xom ashyo sifatida ham katta ahamiyatga ega. Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari mamlakatimizning gazga eng boy mintaqalari hisoblanadi. Bugungi kunda O`zbekistonda chiqarilayotgan tabiiy gaz va neftning o`ndan to`qqiz qismi Qashqadaryo viloyatiga to`g`ri keladi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi, Ko`kdumaloq neft koni mamlakatimiz yoqilg`i-energetika majmuasida muhim o`rin tutadi.

O`zbekistonda dastlab neft qazib olish 1904 yilda Farg`ona vodiysidagi Chimyon konida boshlangan. Keyinchalik shu mintaqada Xo`jaobod, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Xo`ja Usmon, kabi yangi konlar topilgan va ishga tushirilgan. 1959 yilda Farg`ona neftni qayta ishlash zavodining birinchi navbati ishga tushgan. O`sha yillarda Surxondaryo viloyatida yangi neft konlari (Ko`kayti, Lalmikor, Xaudak, Uchqizil) topilgan. Ayniqsa, mamlakat neft sanoatini rivojlantirishga Mingbuloq (Namangan viloyati) va Ko`kdumaloq (Qashqadaryo viloyati) konlarining ochilishi va ishga tushirilishi keskin ta`sir ko`rsatdi. Bugungi kunda mamlakatimizning turli mintaqalarida 150 dan ortiq neft va gaz konlari ochilgan bo`lib, ulardan 92 tasida ish olib borilmoqda.

Ko`mir zahirasi mamlakatimizda uchta joyda-Angren (Toshkent viloyati), Sharg`un va Boysun (Surxondaryo viloyati) da mavjud bo`lib, ularni dastlabkisidan qo`ng`ir ko`mir, qolgan ikkitasidan toshko`mir qazib olinadi. Ohangaron daryosi vodiysida joylashgan Angren qo`ng`ir ko`mir koni 1933-1934 yillarda topilgan va 40-yillarning boshida ishga tushirilgan. Unda ko`mir ko`pincha kar`yer (ochiq) usulida qazib olinadi. Uning zahirasi 2 mlrd. tonnaga yaqin. Sharg`un toshko`mir koni Hisor tog`ining janubiy yonbag`ri (dengiz sathidan 700-800 m. balandlik)da joylashgan. Geolog E. A. Repman tomonidan (1941y.) topilgan ushbu konning ham zahirasi katta. Surxondaryoning tog`li Boysun tumanida ham yuqori quvvatli To`da toshko`mir koni ishga tushirilgan.

Tog`-kimyo xom ashyolaridan-kaliy, osh tuzi va fosforitning katta zahiralari aniqlangan. Magniy va natriyning sulfat tuzlari esa kam uchraydi. Xo`jaikon, Boybichakon, Tubekatan, Lalmikon, Oqbosh va boshqa, jami 8 ta tuz konlari katta ahamiyatga ega. Pastki bo`r davriga mansub tuzlar ko`l sharoitida vujudga kelgan, qatlami qalinligi 120-200 metrgacha boradi. Ular ayniqsa, Ko`hitang tog`ida ko`p tarqalgan. Birgina Xo`jaikon tuz koni zahirasi 140 mln. tonna bo`lib, hozirgi davrdagi mamlakat ehtiyoji bo`yicha yana 100 yildan ko`proq vaqtga yetar ekan.

Fosforitning katta konlari Qizilqumda topilgan. Uning Ovminzatog`, Bo`kantog`, Toshqazg`an, Quljiqtog` va Boysun tog`laridan topilgan konlari ayniqsa, istiqbollidir.

Oltingugurt Sho`rsuv koni (Farg`ona vodiysi)dan qazib olinadi. Biroq, uning yirik koni Tubekatanda. U yura davri yotqiziqlarida uchraydi. Hozirgi vaqtda esa,

O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan oltingugurtning katta qismi Muborak gazni qayta ishlash majmuasida ajratib olinmoqda.

Nometall foydali qazilmalar ham mamlakatning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Grafitning 30 dan ortiq magmatik va cho'kindi konlari bor. Asbestning ko'k tusli xili Sulton Uvays tog'ida uchraydi.

O'zbekiston qurilish sanoati uchun ishlatiladigan xom ashyo (qum, qumtosh, ohaktosh, granit, marmar)larga boy. Qurilish materiallarining 370 dan ortiq konlari hisobga olingan. Ularning 31 tasi sement xom ashyosi, 29 tasi qoplama tosh, 13 tasi keramzit xom ashyosi, 39 tasi qurilish toshlari, 175 tasi g'isht xom ashyosi, 67 tasi qum-gravil materiallari, 22 tasi beton uchun qum va silikat buyumlari, 3 tasi shisha xom ashyosi va boshqa konlardir (To'xliyev va b., 2006, 38 b). Ayniqsa, /ozg'on marmari (Navoiy viloyati) mo'jizakor sifatining dovrug'i "yetti iqlim"ga ketgan. Mamlakatimizdagi deyarli barcha daryo o'zan va yoyilma yotqiziqlarida shag'al, qum, shag'altosh ko'p tarqalgan.

Yer osti boyliklari tabiat in'om etgan buyuk ne'matdir. Biroq, ulardan oqilona va samarali foydalanish mintaqalar ekologik vaziyatini sog'lom holda saqlash bilan birgalikda olib borilishi kerak.

Tayanch tushunchalar.

Tabiiy sharoit va tabiiy resurslar, relyef, iqlim, agroiqlimiy resurslar, mineral suv manbalari, yer fondi, foydali qazilmalar, nometall foydali qazilmalar, tog' kimyo xom ashyolari.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston tabiiy sharoitining o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
2. Nima uchun mamlakatimizni "serquyosh O'zbekiston" deb ataydilar?
3. Respublikamizning qaysi viloyatlarida lalmikor dehqoncilik qilinadi?
4. O'zbekistonning asosiy suv manbalari haqida gapirib bering.
5. Mamlakatimizni biologik resurslari haqida gapirib bering.
6. O'zbekistonni asosiy oltin konlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Yoqilg'i resurslarini qaysi turi respublikamizda ko'plab qazib olinadi?

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

Reja :

1. O'zbekiston aholisini soni va uni hududiy joylashuvi.
2. Urbanizatsiya darajasi.
3. Aholining tabiiy va mexanik harakati
4. Respublika aholisining tarkibi.
5. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish.

Aholi asosiy moddiy in'omlar ishlab chiqaruvchi va shu bilan birga ularni asosiy iste'mol qiluvchi hamdir. Darhaqiqat aholi bilan ishlab chiqarish "boshdan oyoq" chambarchas bog'liq. Shuning uchun jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lgan aholini o'rganishga iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida doimo katta e'tibor beriladi. Chunki har bir mamlakat, uning ichki iqtisodiy-geografik rayonlari xalq xo'jaligini hududiy tashkil qilish va rivojlantirishda aholining soni, zichligi, tabiiy o'sish, migratsiya va urbanizatsiya jarayoni, milliy va ijtimoiy tarkibi,

jinsi, mehnat resurslari va aholining bandligi kabi ko'rsatkichlar katta ahamiyat kasb etadi.

Yillar	Jami aholi	Shu jumladan	Urbanizatsiya
--------	------------	--------------	---------------

O'zbekiston Respublikasi aholi soniga ko'ra dunyodagi o'rta darajadagi mamlakat hisoblanadi. Uning aholisi, 1 yanvar 2006 yil ma'lumoti bo'yicha 26,3 mln. kishini tashkil etadi. U aholi sonining ko'pligi jihatidan MDHda Rossiya va Ukrainadan keyin 3-o'rinda turadi.

Respublikamizda Markaziy Osiyo Davlatlari (MOD) umumiy aholisining salkam 45 foizi yashaydi.

Aholining o'sishi tarixiy-an'anaviy va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega. Uzoq va yaqin o'tmishda O'zbekiston murakkab tarixiy yo'lni bosib o'tdiki, bu narsa mamlakat aholisining dinamikasiga hamda demografik va migratsion holatlariga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Mamlakat aholisi va uning tarkibi, ayniqsa, XIX asrning o'rtalaridan boshlab jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Chor Rossiyaning Turkiston hududini istilo qilishi natijasida aholi soni, uning milliy va jinsiy tarkibi, ko'payish darajasi, joylashuv xususiyatlari o'zgardi. Lekin aholi to'g'risida bu davrga oid aniq ma'lumotlar yo'q va bu borada tadqiqotchilar har xil fikr bildirishgan. Hozirgi O'zbekiston hududi aholisi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar 1865 yilga tegishli bo'lib, o'sha davrda 3320 ming kishi yashagan (O.Otamirzayev, I.Mullajonov).

Turkiston hududida aholini ro'yxatga olish birinchi bor 1897 yilda o'tkazilgan 1-Umumrossiya aholi ro'yxati davrida olingan. Biroq, ushbu ro'yxat ham to'liq emas edi. Chunki bu ro'yxat Buxoro va Xiva xonliklari hududlarini chetlab o'tgandi.

3-jadval.

O'zbekiston Respublikasi aholi sonining o'zgarishi.

		Shahar aholisi	Qishloq aholisi	darajasi, foizda
1865	3320	466	2854	14,0
1897	3948	743	3205	18,8
1900	4016	816	3200	20,3
1917	4486	936	3550	20,9
1926	4621	1012	3609	21,9
1939	6347	1470	4877	23,2
1940	6551	1606	4945	24,5
1945	5197	1761	3436	33,8
1950	6194	1917	4277	30,9
1959	8119	2729	5390	33,6
1970	11799	4322	7477	36,6
1979	15391	6348	9043	41,2
1980	15757	6452	9305	40,9
1984	17496	7409	10087	42,3
1985	17972	7530	10442	41,9
1989	19905	8111	11794	40,7
1990	20322	8282	12040	40,8
1991	20708	8344	12364	40,3
1992	21207	8483	12724	40,0
1993	21703	8554	13144	39,4
1994	22193	8653	13540	39,0
1995	22562	8733	13830	38,7
1996	23001	8838	14163	38,4
1997	23443	8948	14495	38,2
1998	23867	9063	14804	38,0
1999	24230	9156	15074	37,8
2000	24582	9235	15347	37,6
2001	24813	9225	15588	37,2
2002	25115	9286	15829	36,9
2003	25427	9340	16087	36,7
2004	25707	9381	16326	36,5
2005	26021	9442	16579	36,3
2006	26312	9495	16817	36,1

Mustamlakachilik siyosatining natijasi tufayli o'lkamizga ko'plab harbiylarning oilalari ko'chirib keltirildi, yangi qishloqlar, shaharchalar, shaharlarimiz yonida esa "yangi shaharlar" paydo bo'ldi (Yangi Buxoro, Yangi Marg'ilon). XIX asrning so'nggi 35 yili davomida O'zbekiston hududiga Rossiyadan 70-75 ming kishi, XX asrning dastlabki 18 yilida esa 229,2 ming kishi ko'chib keldi. 1926-1939yillarda 650 ming kishi ko'chib kelganligi ma'lum (bu jarayon sobiq Ittifoq parchalanishi arafasigacha davom etgan edi). Lekin shunga qaramay 1865-

1900 yillarda aholining mutloq soni 3,3 mln.dan 4,0 mln.ga yetdi yoki yiliga o'rtacha 0,6 foizga ko'paydi, xolos.

XX asrning 1-choragida ham aholi o'sishida sezilarli o'zgarishlar bo'lmadi. Uning mutloq soni atigi 242 ming kishiga, o'rtacha yillik osish sur'ati 0,2 foizga ko'paydi. 1924-1940 yillarda aholining mutloq soni 2,3 mln. kishidan oshdi, aholi osishining nisbiy ko'rsatkichi yiliga 3,0 foizga teng bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi ham mamlakatimiz aholisi soniga, uning milliy va jinsiy tarkibiga hamda geografik joylashuviga katta ta'sir ko'rsatdi. Urush yillarida mamlakatimiz o'zining bir milliondan ortiq mehnatga layoqatli aholisini yo'qotdi. Aholining umumiy soni 1940-1945 yillarda 6551 mingdan 5197 minggacha kamaydi (3-jadval).

Urushdan keyin aholi asosan tabiiy o'sish hisobiga ko'paydi. Mamlakat aholisi 1945-1959 yillarda salkam uch million kishi ortdi. Aholining soni esa yiliga o'rtacha 3,7 foizga ko'paydi. Umuman, 60-yillardan keyingi davrga aholi dinamikasiga ildam sur'atlar xos. Mazkur jarayon ayniqsa, 1970-1980 yillarda katta ko'rsatkichlarga ega bo'ldi.

4-jadval.

O'zbekiston Respublikasi aholisining viloyatlar bo'yicha taqsimlanishi va zichligi (2006 yil 1 yanvar)

Mintaqalar	Jami aholi		Shundan				
	soni (ming kishi)	foiz his.	Shahar aholisi		Qishloq aholisi		Aholi zichligi 1 kv.km.
			ming kishi	foiz his.	ming kishi	foiz his.	
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	1571,9	6,0	763,9	48,6	808,0	51,4	9,4
Andijon	2375,9	9,0	699,8	29,5	1676,1	70,5	565,7
Buxoro	1525,9	5,8	450,1	29,5	1075,8	70,5	37,9
Jizzax	1051,4	4,0	314,5	29,9	736,9	70,1	49,6
Qashqadaryo	2424,4	9,2	597,5	24,7	1822,9	75,3	84,6
Navoiy	812,7	3,1	321,4	39,5	491,3	60,5	7,3
Namangan	2103,6	8,0	782,4	37,2	1321,2	62,8	284,3
Samarqand	2907,5	11,1	741,4	25,5	2166,1	74,5	173,1
Surxondaryo	1925,1	7,3	370,4	19,2	1554,7	80,8	95,8
Sirdaryo	676,9	2,6	211,5	31,2	456,4	68,8	157,4
Toshkent	2468,0	9,4	969,8	39,3	1498,2	60,7	161,3
Fargʻona	2878,9	10,9	809,5	28,1	2069,4	71,9	429,7
Xorazm	1453,9	5,5	322,3	22,2	1131,6	77,8	238,3
Toshkent shahri	2140,6	8,1	2140,6	100	–	100	–
Respublika boʻyicha	26312,7	100,0	9495,1	36,1	16817,6	63,9	58,6

1980-1995 yillarda respublika aholisining soni 15,8 mln.dan 22,3 mln.ga yetdi, o'rtacha yillik o'sish miqdori mutloq hisobda 400-500 ming kishini, nisbiy hisobda 2,2 foizni tashkil qildi. Undan keyingi davrda aholining yillik o'rtacha o'sish sur'atlari asta-sekin pasayib kelmoqda. Agar 2000 yil aholining yillik o'rtacha o'sishi 1,8 foizni tashkil etgan bo'lsa 2006 yilga kelib 1,1 foizga tushub qoldi.

Respublika hududining tabiiy sharoiti, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarining turli-tumanligi aholi joylashuviga ham ta'sir qiladi. Mamlakat bo'yicha aholi joylashuvining o'rtacha zichligi 1 kv. km maydonga 58,6 kishidan

iborat bo'lgan holda u Navoiy viloyatida 7,3 kishidan Andijon viloyatidagi 565,7 kishigacha farq qiladi (bu boradagi ichki tafovut 75 martadan ziyod).

Aholi salmog'iga ko'ra Samarqand viloyati (2907,5 ming k.) birinchi, Farg'ona (2878,9 ming k.) ikkinchi va Toshkent viloyati (2468,0 ming k.) uchinchi o'rinda turadi. Demografik salohiyatning eng past miqdori Navoiy (812,7 ming k.) va Sirdaryo viloyatlariga (676,9 ming k.) to'g'ri keladi (4-jadval).

2. Urbanizatsiya darajasi.

O'zbekiston Respublikasi aholisining 36,1 foizi shahar joylariga istiqomat qiladi. Mutloq raqamda u 9495,1 ming kishi (2006 y). Shahar aholisining o'sish sur'ati ayniqsa 1970-1980 yillarda yuqori bo'lgan. Bunga sabab 1972 yilda aholi manzilgohlarining shahar maqomiga o'tkazish uchun talab etiladigan eng kam aholi miqdorini 10 mingdan 7 mingga tushirilishi va buning oqibatida shaharlar sonining nihoyatda tez ko'payishidir (agar 1970 yilda Respublikada 42 shahar mavjud bo'lgan bo'lsa, 1979 yilda ularning soni 90 taga yetgan).

1989-2006 yillar davomida shaharliklar sonining o'sishi ancha susaygan. Natijada umumiy urbanizatsiya ko'rsatkichi 40,7 foizdan 36,1 foizga tushib qoldi. Viloyatlar darajasida mazkur jarayon ayniqsa Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Xorazmda sezilarli bo'lgan va u faqat Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax va Namangan viloyatlarida birmuncha ko'tarilgan. Hozirgi kunda shahar joylarda yashovchilarning nisbiy miqdori bo'yicha Qoraqalpog'iston hamda Toshkent va Navoiy viloyatlari oldinda turadi, uning eng past darajasi esa Surxondaryo viloyatida kuzatiladi.

Ayni paytda Respublikada 120 shahar va 113 shaharcha mavjud bo'lib, ularning barchasida 9,5 mln. atrofida aholi yashaydi. Shaharlar soni bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi (12), Qashqadaryo (12) va Toshkent (16) viloyatlari ajralib turadi. Ularning to'ri Jizzax, Xorazm va Sirdaryo viloyatlarida yaxshi rivojlanmagan.

O'rta Osiyo xususan, O'zbekiston urbanizatsiyasining o'ziga xos xususiyati shaharlar to'rida kichik shaharlar sonining ko'pligidir. Kichik shaharlar toifasiga 142 ta shahar manzilgohlari mansub bo'lib, ularning hissasiga O'zbekiston shaharlar tizimining 3/5 qismi to'g'ri keladi. Ammo bularning demografik salohiyati past bo'lganligi bois, jami shaharliklarni 14,6 foizi aholisi 20 mingga bo'lgan shaharlarda mujassamlangan.

Yarim o'rta shaharlar (L.L.Trube iborasi) 2006 yilda 57 ta (aholisi 1613,7 ming k.) bo'lsa, aholisi 50-100 ming bo'lgan-o'rta shaharlar soni 17 ta bo'lgan. O'rta shaharlarda mamlakat shahar aholisining 11,1 foizi istiqomat qiladi. Ushbu toifa asosan viloyatlarning 2-markazlaridan, ta'bir joiz bo'lsa, okrug markazlaridan tashkil topgan. Masalan, Shahrisabz, Kattaqo'rg'on, Denov, Chust, Shaxrixon, Zarafshon, To'rtko'l, Bekobod. Bular orasida faqat Guliston-viloyat markazidir. O'rta shaharlar orasidan eng yiriklari Shahrisabz (91,5 ming) va Bekobod (85,2 ming) shaharlaridir.

5-jadval.

O'zbekiston shahar manzilgohlarining 2000 va 2006 yillardagi tarkibi.

	2000 y.	2006 y.
--	---------	---------

	miqdori		aholi soni		miqdori		aholisoni	
	soni	foizda	ming kishi	foizda	soni	foizda	ming kishi	foizda
Jami shahar manzilgohlari	233	100,0	9165,5	100,0	233	100,0	9495,1	100,0
Shu jumladan aholisi:								
10 mingga	76	32,6	446,2	4,7	70	30,0	395,9	4,2
10 – 20 ming	72	30,9	1000,4	11,0	72	30,9	985,6	10,4
20 – 50 ming	54	23,2	1540,2	16,8	57	24,5	1613,7	17,0
50–100 ming	14	6,0	866,4	9,5	17	7,3	1057,3	11,1
100–250 ming	13	5,5	2095,0	22,9	12	5,2	1918,9	20,2
250–500 ming	3	1,3	1081,6	11,8	4	1,7	1389,3	14,6
500–1000 ming	-	-	-	-	-	-	-	-
1000 ming va undan ortiq	1	0,5	2135,5	23,3	1	0,4	2133,8	22,5

O'zbekistonda hammasi bo'lib 17 ta katta shaharlar (aholisi 100 mingdan ortiq) mavjud bo'lib, ularda jami shahar aholisining 57,3 foizi to'g'ri keladi. Aholi soniga ko'ra Toshkentdan (2133,8 ming k.) keyingi o'rinda Namangan (413,3 ming), Samarqand (362,0 ming), Andijon (356,2 ming), Buxoro, Nukus va Qarshi shaharlari turadi. Shuningdek, Chirchiq, Olmaliq, Angren, Qo'qon, Marg'ilon shaharlarining ham har birida 100 mingdan ortiq aholi bor. Shu bilan birga yirik markazlar negizida shaharlar hududiy tizimining murakkab shakllari ham vujudga kelgan. Chunonchi, Toshkent, Samarqand, Farg'ona-Marg'ilon aglomeratsiya-lari shular jumlasidandir.

O'zbekistonda 11843 ta qishloq aholi manzilgohlari bor. Ularning soni Samarqand viloyatida eng ko'p (1949 ta). Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi (1183 ta), Buxoro (1536 ta), Qashqadaryo (1064 ta) va Farg'ona (1187 ta) viloyatlarining har birida mingdan ortiq qishloqlar mavjud. Qishloqlarning eng kam miqdori Sirdaryo viloyatida-284. Respublikamizda o'rtacha har bir qishloqqa 1297 kishi to'g'ri keladi. Bu jihatdan Namangan (2348) va Andijon viloyatlari (2853) oldinda turadi. Qoraqalpog'iston hamda Buxoro va Navoiy viloyatlarida esa qishloqlar ancha kichik (o'rtacha 640-700 kishi).

Yuqorilarda mos ravishda qishloq joylarda mehnat resurslari ham ko'p va hatto ular keragidan ham ortiqcha. Ish o'rinlarining yetishmasligi, ishsizlik, mehnat bozorining faol emasligi aholisi zich joylashgan voha va vodiylarda ijtimoiy muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Aynan shuning uchun ham Respublikada qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirishga, qishloq sanoati va infrastrukturasi rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Ushbu dolzarb masala davlatning mintaqaviy siyosatida o'z yechimini topmog'i lozim.

3. Aholining tabiiy va mexanik harakati

O'zbekiston aholisi asosan tabiiy ko'payish natijasida oshib bormoqda. Bu omilning roli hamma vaqt ham yuqori bo'lgan. Eng so'nggi yillarda esa u aholi soni o'sishining birdan bir manbai bo'lib kelmoqda. Biroq, ta'kidlash joizki, 90-yillarda aholining takror barpo bo'lish jarayonida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Endilikda respublikamizni an'anaviy holatda tug'ilish yoki tabiiy ko'payish yuqori mamlakat

sifatida ta'riflash uncha to'g'ri emas. Buni quyidagi raqamlar ham tasdiqlaydi. Masalan, tug'ilish 1990 yilda 33,7 promillega teng bo'lgan holda 1999 yilda u birdaniga 22,3 promillega tushib qolgan, ya'ni bu qisqa davrda mazkur ko'rsatkich 11,4 punktga yoki 1,5 martaga kamaygan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yuqori darajada sanoatlashgan shaharlarda tug'ilish darajasi ancha past. Chunonchi, tug'ilish har 1000 aholiga Chirchiqda 12,5, Yangiobodda 12,8, Kogonda 13,9 kishi (2000 y). Hatto tipik sharqona shaharlarimizda ham (Samarqand, Buxoro, Qo'qon va b.) mazkur ko'rsatkich 14-15 promillega teng. Natijada aholining tabiiy ko'payishi ancha kam-Chirchiq yoki Yangiobodda u 5 promillega ham yetmaydi. Albatta, bunday demografik vaziyat Respublikamiz uchun uncha an'anaviy emas. Bu o'z navbatida demografik jarayonlarda ham o'ziga xos o'tish davri kechayotgalidan dalolat beradi.

6-jadval.

Tug'ilish, o'lim va aholining tabiiy o'sishi (ming kishi)

Yillar	Tug'ilganlar soni	O'lganlar soni	Tabiiy o'sish	Har 1000 aholi hisobiga		
				Tug'ilish	O'lim	Tabiiy o'sish
1980	540,0	118,9	421,1	33,9	7,5	26,4
1985	679,1	131,7	547,4	37,4	7,3	30,1
1986	708,7	132,2	576,5	37,9	7,1	30,8
1987	714,4	133,8	580,6	37,3	7,0	30,3
1988	694,1	134,4	559,4	35,3	6,8	28,5
1989	668,8	126,9	541,9	33,3	6,3	27,0
1990	691,6	124,5	567,1	33,7	6,1	27,6
2000	531,0	136,3	394,7	21,5	5,5	16,0
2003	508,4	135,9	372,5	19,8	5,3	14,5
2004	533,1	130,0	403,2	20,5	5,0	15,5

Viloyatlar bo'yicha tug'ilish va tabiiy ko'payishning nisbatan yuqori ko'rsatkichlari Qashqadaryo va Surxondaryoda, ularning past darajasi esa Toshkent va Navoiy viloyatlarida kuzatiladi. Bu ikki viloyatda tabiiy ko'payish 14,0-14,5 promilleni tashkil etadi. O'lim ko'rsatkichlarida uncha katta tafovut yo'qishloq, uning eng kam miqdori Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri keladi.

Respublika aholisining ko'payishida tashqi migratsiyaning ham roli bor. Ammo bu omilning ijobiy ta'siri ko'proq avvalgi yillarga to'g'ri kelgan. O'tgan asrning 70 va xususan 80-yillar oxiridan boshlab ushbu jarayon O'zbekiston uchun manfiy natijaga ega bo'lgan. O'zbekistondan tashqariga ketganlarning eng ko'p miqdori 1990 yilda kuzatiladi. Shu yili kelganlar soni ham nisbatan ko'p bo'lgan. Buning natijasida migratsiya qoldig'i 121 ming kishini tashkil qilgan. 1994 yilda ketganlar soni avvalgi yillarga qaraganda uncha ko'p bo'lmasada, ammo kelganlar juda ozchilikni tashkil qilgan (mos ravishda 179 va 38 ming k.), oqibatda migratsiya qoldig'i ko'rilayotgan davrda eng yuqori bo'lgan (-141 ming kishi).

L.P.Maksakova va O.B.Otamirzaev ma'lumotlariga qaraganda 1991-1997 yillarda Respublika shahar joylari bo'yicha netto-migratsiya, ya'ni sof salbiy

migratsiya qoldig'i rus millatiga mansub bo'lganlarda 302 ming, tatarlarda 95, yahudiylarda 50, ukrainlarda 28, nemislarda 20 ming kishini tashkil etadi. Ketuvchilarning asosiy qismi Rossiya Federatsiyasiga to'g'ri keladi. Shuningdek, O'zbekiston Ukraina va Qozogiston davlatlari bilan ham bo'lgan aholi aloqalarida ancha ko'p manfiy migratsiya qoldig'iga ega, uning musbat natijasi esa asosan qo'shni Tojikiston hisobidan yuzaga keladi.

Tashqi migratsiyada asosan shahar aholisi qatnashadi. Shu sababli, asosan rusiyzabon aholi yashaydigan sanoat markazlari (Angren, Chirchiq, Olmaliq)da 1991 yilga nisbatan aholi kamaygan. Qolaversa, Toshkent shahrida ham aholi soni oxirgi o'n yillikda deyarli o'smagan.

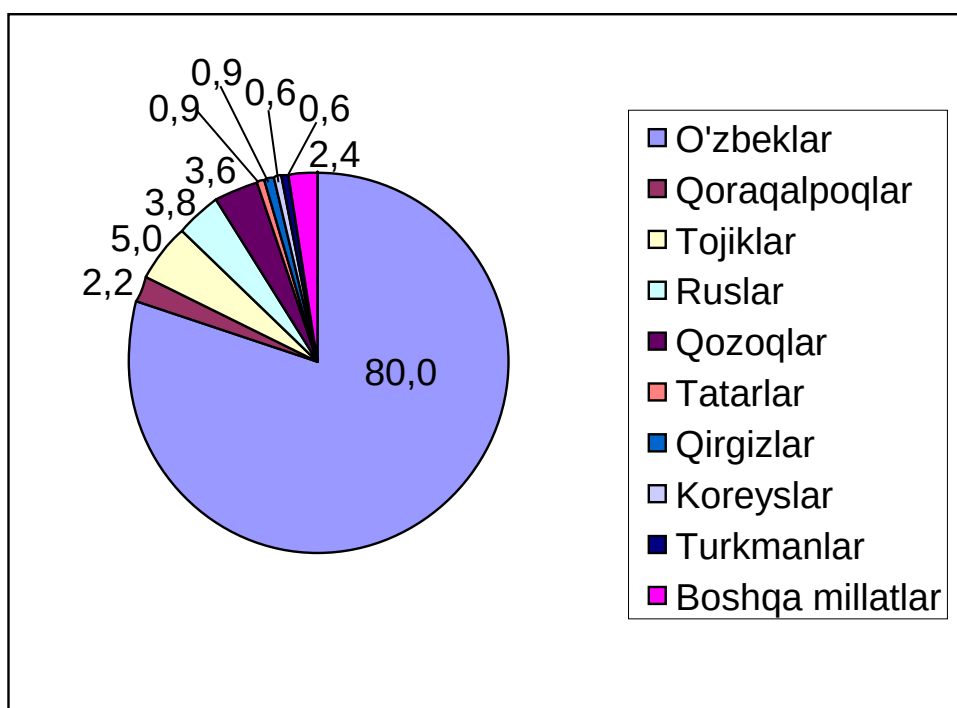
4. Respublika aholisining tarkibi.

Aholining tabiiy va mexanik harakatidagi o'zgarishlar uning milliy, jinsiy va yosh tarkibiga ham ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston ko'p millatli mamlakat, bu yerda 100 dan ortiq millat va elat vakillari teng huquqli bo'lib yashaydilar. 1989 yilgi aholi ro'yxatiga muvofiq o'zbeklar jami aholining 71,4 foizini tashkil etgan. Hozirgi kunga kelib tashqi migratsiya natijasida o'zbeklarning ulushi yanada ko'payib 2005 yilga kelib 80,0 foizga yetdi.

O'zbekistonda qoraqalpoqlar ikkinchi tub aholi hisoblanadi. Ularning umumiy soni 562,8 ming kishi bo'lib, mamlakat aholisining 2,2 foizini tashkil qiladi. Qoraqalpoqlarning asosiy qismi (95 foiz) Qoraqalpog'iston Respublikasida yashaydi. Respublikada qadimdan tojiklar ham juda ko'p (1302,8 ming k). Ular mamlakatimiz aholisining 5,0 foizini tashkil etadi. Tojiklar asosan Samarqand, Buxoro, Namangan viloyatlarida joylashgan. Tojiklar shuningdek, qisman Surxondaryo, Farg'ona, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlarida ham yashaydi. Qozoqlar (939,5 ming kishi) ko'proq Qoraqalpog'istonda, Toshkent va Navoiy viloyatlarida, Qirg'izlar (241,5 ming k)-Jizzax, Toshkent, Andijon viloyatlarida, Turkmanlar (157,8 ming k)-Surxondaryo va Qashqadaryo hamda Qoraqalpog'istonda joylashgan.

1 –chizma.

O'zbekiston Respublikasi aholisining milliy tarkibi (2005 yil boshida)

Sobiq Ittifoq davrida mamlakatimizda ruslarning soni ancha ko'p edi. 1989 yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra ruslar O'zbekiston aholisining 8,3 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilga kelib bu raqam 3,8 foizgacha kamaydi. Ayni paytda ham ruslarning Respublikamizdan tashqariga ko'chib ketishi davom etmoqda. Bundan tashqari, mamlakatimizda ukrain, tatar (250,6 ming k), koreys (155,9 ming k), boshqird, arman, ozarbayjon va boshqa millat vakillari ham bor. Ularning ko'pchiligi shahar joylariga istiqomat qiladi.

Aholining **jinsiy va yosh tarkibi** muhim demografik ko'rsatkich hisoblanadi. Bunda mehnat resursining, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarning, nafaqaxo'rlarning hozirgi va kelajakdagi soni ayniqsa, ahamiyatlidir. Aholining jinsiy va yosh tarkibi istiqbolni belgilash, aholini takror barpo qilish uchun ham zarur ko'rsatkich. Masalan, agar jinslar nisbatan teng yoki yaqin bo'lsa, aholining tarkibida yosh avlod salmog'i katta bo'lsa, nikohlanish va tug'ilish (va binobarin, tabiiy o'sish) imkoniyati katta bo'ladi.

Mamlakatda aholining jinsiy va yosh tarkibi ham ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida ob'yektiv sabablarga ko'ra o'zgarib turdi. 1939 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari bo'yicha O'zbekistonda aholining 51,6 foizini erkaklar va 48,4 foizini ayollar tashkil qilgan edi. Biroq, bu nisbat ikkinchi jahon urushi yillarida buzildi, ya'ni erkaklar soni ob'yektiv sabablarga ko'ra ancha kamaydi.

II jahon urushiga erkaklarni safarbar qilish natijasida aholining mutlaq miqdori bir million kishiga kamaydi va 1959 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati bo'yicha erkaklar soni 48 foizga tushib qoldi, ayni paytda ayollar umumiy aholining 52 foizini tashkil qildi.

Urushdan keyingi yillarda respublikamiz aholisining jinsiy tarkibidagi nomutanosiblik asta-sekin barham topa bordi. 1989 yilga kelib xotin-qizlar erkaklarga nisbatan 242 ming kishi ortiq edi xolos. Ya'ni shu yilda O'zbekiston aholisining 49,4 foizini erkaklarga, 50,6 foizi ayollarga to'g'ri kelgan. Mustaqillik yillarida mamlakat aholisida ayollar bilan erkaklarni ulushi tobora bir-biriga yaqinlashib kelmoqda. Masalan, 2003 yilda mamlakat aholisining 49,8 foizini erkaklar 50,2 foizini ayollar tashkil qildi, ya'ni 1000 erkakka 1026 ayol to'g'ri keldi. 2006 yilda kelib ayollar bilan erkaklar orasidagi farq deyarli tenglashdi. Shu yilda mamlakatimizda 13167,6 ming ayollar, 13145,1 ming erkaklar ro'yxatga olingan, ya'ni, ayollar atigi 22,5 ming kishi ortiq, xolos.

Mamlakatimizda tabiiy o'sishning yuqoriligi aholining yosh tarkibiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Shuning uchun ham aholi nisbatida yosh bolalar va o'smirlarning salmog'i katta. 1989 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari bo'yicha mamlakatimiz aholisining 40,8 foizini 0-14 yoshdagi bolalar va o'smirlar, 28,3 foizini 15-29 yoshdagilar, ya'ni umumiy aholining 69,1 foizini bolalar, o'smirlar va mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan yoshdagilar tashkil etgan. Biroq, O.Otamirzaev va A.Qayumovlarning ma'lumotlariga qaraganda, urush va undan keyingi dastlabki davrlarda tug'ilish nisbatan kam bo'lgan. Mamlakat aholisining hozirgi soni va tarkibida 1950 yillardan keyin tug'ilgan kishilarning umumiy soni 16,7 million kishi

(umumiy aholining 84,5 foizi)ga teng. Shundan 44,6 foizi esa, bolalar va o'smirlarga to'g'ri keladi. Tug'ilish va tabiiy ko'payish 1980-1990 yillarda birmuncha barqarorlashdi. Bu shahar bilan qishloq joylarda bir xil kechmayapti, albatta. Masalan, qishloq joylarda respublikadagi jami bolalar va o'smirlarning 80 foizidan ortig'i yashamoqda.

Istiqlol davrida O'zbekistonda aholining yosh tarkibida mehnat yoshidagi aholining ulushi ortib bormoqda. Chunonchi, 1991 yilda mamlakatimiz aholisining 43,1 foizini 15 yoshgacha bo'lganlar, 49,1 foizini mehnat yoshidagi aholi qolgan 7,8 foizini qariyalar tashkil etgan. 2003 yilga kelib yoshlar-37,8, mehnat yoshidagilar-55,0, keksalar esa 7,2 foizga teng bo'lgan. Shunday qilib, aholi yosh tarkibidagi yuqori ko'rsatkichlar mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning istiqbollarini belgilab beradi.

Aholining ijtimoiy tarkibi. Mamlakat aholisining ijtimoiy tarkibi rivojlangan mamlakatlarnikidan keskin farq qiladi, ya'ni bu yerda hanuz qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan aholi soni yuqori. Ishchi va xizmatchilarning ishlab chiqarishda band bo'lgan qismi asosan 1939 yildan boshlab sezilarli darajada ortib bordi. Masalan, 1939 yilda mamlakat mehnat resursining 32,2 foizi ishchi va xizmatchilar hisobiga to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1989 yilda 79,7 foizga teng bo'ldi. Shu jumladan, ishchilarning ulushi 19,3 foizdan 55,7 foizga, xizmatchilarning ulushi 12,9 foizdan 24,0 foizga yetdi.

Aholi ijtimoiy tarkibidagi tub o'zgarishlar mustaqillik yillarida yuz berdi. Iqtisodiyotda mulkchilikning turli shakllarini qaror topishi va bozor munosabatlari shakllanishi ta'sirida aholining ijtimoiy tarkibi o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Ayniqsa, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, fermer xo'jaliklarini tashkil qilish nodavlat sektorda band aholining tez sur'atlar bilan o'sishi aholi ijtimoiy tarkibiga ta'sir ko'rsatmoqda.

5. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish.

Odatda, mehnat resursi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardan iboratdir. Mehnat resursining shakllanishiga aholining yoshi va jinsiy tarkibi, tabiiy o'sish darajasi va boshqa ijtimoiy holatlar ta'sir ko'rsatib turadi. Tabiiy o'sish yuqori bo'lgan mamlakatimiz aholisi tarkibida yosh avlod salmog'ining ko'p bo'lishi mehnat resursi zahiralarning istiqbolli ekanligini bildiradi.

Mamlakatimizda aholi sonining o'sishi bilan bir qatorda uni foydali mehnatga jalb qilish imkoniyatlari kengaydi. O'zbekiston aholisi 1970-1998 yillarda 1,9 martaga, mehnat resurslari esa 2,0 martaga ko'paydi. 2004 yilga kelib mehnat resurslarining umumiy miqdori 14021,0 ming kishidan ortdi. Ularning yillik o'rtacha o'sish sur'ati 210-220 ming kishidan iborat. O'zbekistonda mehnat resurslarining kasbiy ma'lumoti ham ancha yuqori, har 1000 kishi hisobiga oliy va to'liqsiz oliy ma'lumotga ega bo'lganlar soni 143 kishini tashkil etadi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lganlarning har to'rttasidan biri oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega.

Mehnat resurslaridan oqilona foydalanish muammosi nihoyatda muhim masala ekanligini hisobga olib, O'zbekiston Oliy Kengashi 1992 yil 13 yanvarda "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida" qonun qabul qildi. Mazkur qonunda fuqarolarning

mehnat qilish huquqini ta'minlashning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlari belgilab berilgan, bozor munosabatlariga o'tish davrida uni amalga oshirishning tegishli kafolatlari nazarda tutilgan.

2004 yilda mamlakat iqtisodiyotida band bo'lgan aholining yillik o'rtacha soni 1,4 foizga o'sdi va 9,9 mln. kishini tashkil etdi. Ma'lumki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi rivojlangan mamlakat. Shu bois, qishloq xo'jaligida azaldan aholi bandligi yuqori bo'lib kelgan. Masalan, 1959 yilda mamlakat qishloq va o'rmon xo'jaligida 58,5 %, 1998 yilga 39,3 %, 2002 yilda esa 36,2 foiz aholi band bo'lgan. Shunga qaramasdan bu tarmoqda ishlovchilarning mutloq soni hanuz ancha yuqoriligicha qolmoqda.

2002 yilda iqtisodiyotda band bo'lgan aholining-12,7 foizi sanoatda, 7,8 foizi qurilishda, 4,4 foizi transport va aloqada band. Bu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlardagidan katta farq qiladi, ya'ni moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnat resurslarining salmog'i ancha baland.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida aholi bandligi sohasida ham chuqur o'zgarishlar yuz berdi, davlat sektori bilan bir qatorda nodavlat sektori ham vujudga keldi va u juda tez sur'atlar bilan o'smoqda. 2003 yilga kelib bandlik iqtisodiyotning davlat sektorida 23,4 %, nodavlat sektorida 74,2 foizni tashkil etdi. Nodavlat sektorni ulushi Andijon viloyatida 76,6 %, Farg'ona viloyatida 79,5 foizgacha yetdi. Respublikada bandlik xizmatini tashkil qilishga, ishsizlikning va mehnatga bo'lgan bozor talabi o'zgarib turishining oldini olishga katta e'tibor berilmoqda. 1991 yildan boshlab mamlakatimiz tuman va shaharlarida 210 dan ziyod mehnat birjalarining keng tarmoqli tizimi tashkil etildi. 2003 yilda mehnat birjalarida 4,5 ming kishi ishsiz sifatida ro'yxatga olingan. Bu iqtisodiy faol aholining 0,5 foizini tashkil etadi.

Keyingi yillarda yangi ish o'rinlarini yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda. Masalan, birgina 2001 yilda 465,3 ming kishilik ish o'rinlari tashkil etilgan. Ularning asosiy qismi qishloq joylariga to'g'ri keladi. Bu borada ayniqsa Farg'ona, Samarqand va Namangan viloyatlarida ibratli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umuman olganda esa mehnat resurslaridan to'la va samarali foydalanish muhim muammo hisoblanadi. Bu muammo eng avvalo davlatning "Bandlik" dasturi doirasida hal etilib boriladi.

Shunday qilib, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish mamlakat mintaqaviy siyosatining asosiy vazifalaridan biridir. Qolaversa, jahon mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi ham ko'proq aynan shu bandlik va ishsizlik mezonlari bilan o'lchanadi.

Tayanch tushunchalar.

Aholi, aholi ro'yxati, aholi zichligi, demografik koeffisientlar (tug'ilish, o'lim, tabiiy ko'payish), aholining tabiiy va mexanik harakati, migratsiya, urbanizatsiya, urbanizatsiya darajasi, Millioner shahar, aholining milliy, jinsiy, yosh va ijtimoiy tarkibi, mehnat resurslari, aholi bandligi, iqtisodiy faol aholi.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston aholisining o'sishida qanday o'zgarishlar sodir bo'lmoqda?
2. Respublika aholisi joylanishining xususiyatlarini izohlab bering.
3. O'zbekistonning qaysi viloyatlarida aholi zichligi yuqori?
4. Nima sababdan mamlakatimizda urbanizatsiya darajasi yuqori emas?

5. Mehnat resurslari to'g'risida gapiring.
6. Aholi bandlik muammolarini yechish uchun qanday chora tadbirlar ko'rilmoqda?

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY IQTISODIYOTINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI.

Reja:

1. Sobiq Ittifoq davrigacha O'zbekiston hududining (O'rta Osiyo xonliklarining) xo'jaligi.
2. Sho'rolar tuzumi davrida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi.
3. Mustaqillik yillarida milliy iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi.

O'zbekiston o'tmishda yer kurrasidagi aholi xo'jalik faoliyati g'oyat qizg'in kechgan eng qadimiy o'lkalardan biri bo'lgan. Mamlakatimizning G'arb bilan Sharq o'rtasidagi iqtisodiy taraqqiyot uchun qulay bo'lgan geografik o'rni, saxiy tabiati, boy va rang-barang tabiiy resurslari, mehnatkash va dono xalqi umumbashariy taraqqiyotga munosib ulush qo'shgan.

Asrlar davomida sug'orma dehqonchilik, yaylov chorvachiligi va xilma-xil hunarmandchilikka asoslangan o'lkamiz iqtisodiyoti jahon bozorlarida o'zining ko'p turdagi qimmatli ma'sulotlari bilan qatnashib kelgan. U bir zamonlar "Buyuk ipak yo'li" bo'yidagi eng gavjum bozorlar mamlakati bo'lgan. Shuningdek, Jahon fani va madaniyati ravnaqiga katta hissa qo'shgan O'rta Osiyolik buyuk allomalar-Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Ulug'bek va boshqalarning Vatanidir.

XV-XVI asrdan e'tiboran G'arbiy va Janubiy Yevropa bilan Sharqiy Osiyo davlatlari o'rtasida qulay dengiz yo'llarini ochilishi oqibatida O'rta Osiyo orqali o'tgan "Buyuk ipak yo'li" inqirozga yuz tutdi. O'z vaqtida ancha bozorgir bo'lgan mahalliy mahsulotlar paxta, ipak, qorako'l, metal, zargarlik buyumlar ishlab chiqarish izdan chiqqa boshladi. Bu jarayon Turkistonning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalariga ham salbiy ta'sir etdi, hattoki milliy parakandalikka keng yo'l ochildi.

XVIII asr boshlarida hozirgi O'zbekiston hududida Buxoro amirligi, Xorazm va Qo'qon xonliklari vujudga keldi. Bu davrda o'lka aholisining asosiy mahsuloti qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish bo'lib, ular asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanardilar. O'rta Osiyo xonliklarida sanoat mahsulotlari asosan hunarmandchilik asosida ishlab chiqarilar edi. Shahar hayoti XVIII asr oxirlaridan XIX asr o'rtalarigacha Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Xiva, Urganch, Qo'qon, Marg'ilon, Toshkent, Andijon kabi shaharlarda ancha taraqqiy qilgan bo'lib, ularda to'qimachilik, kulolchilik, zargarlik, chilangarlik, duradgorlik, badiiy buyumlar ishlab chiqarilar edi. O'rta Osiyoda ishlab chiqarilgan mahsulotlar savdo karvonlar orqali Hindiston, Eron, Qashg'arga, Qozoq o'lkalari hamda ular orqali Sibir va Rossiyaning ichki bozorlariga olib chiqarilgan. Shu davrda ayniqsa paxta va pillaga, qorako'l terisi, quruq mevalarga tashqi bozorda ehtiyoj katta bo'lgan.

Ana shunday imkoniyatlarga ega ushbu mintaqaga XIX asrdan boshlab Angliya va Chor Rossiyasi qiziqqa boshladi. Xonliklar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlardan foydalanib, Chor Rossiyasi XIX asrning 2-yarmida Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirdi. Chor Rossiyasi bosib olgandan keyin O'rta Osiyo

Rossiyanı xom ashyo va boshqa mahsulotlar bilan ta'minlashi kerak edi. Chunki shu davrgacha Rossiya to'qimachilik sanoatining asosiy xom ashyosi hisoblangan paxtani asosan AQSH va O'rta Osiyodan olar edi.

O'rta Osiyo mustamlakaga aylantirilgandan keyin o'lkada temir yo'l qurilishi boshlanib, 1888 yilda Farob stansiyasidan Samarqandgacha (Zakaspiy temir yo'lining davomi) poezdlar qatnovi yo'lga qo'yildi. Temir yo'lning qurilishi bilan mintaqada sanoat korxonalarini qurish tezlashib ketdi. Natijada 1913 yilga kelib O'zbekiston hududida 425 ta sanoat korxonasi bo'lib, shundan, 208 tasi paxta tozalash, 80 tadan ortiq oziq-ovqat, 18 ta objuvoz, 35 tasu ko'nchilik, 20 tasi xumdon yasash, 14 tasi metalsozlik korxonalari edi. O'lkada og'ir sanoat tarmoqlari nihoyatda sust rivojlangan bo'lib, ular yalpi sanoat mahsulotining atigi 2,0 foizini ishlab chiqargan.

O'zbekistonda og'ir sanoat tarkibiga metallurgiya, qurilish materiallari ishlab chiqarivchi korxonalardan tashqari, Chimyon neft va Sho'rsuv oltingugurt koni hamda Oltiariq (Vannovsk)dagi uncha katta bo'lmagan neftni qayta ishlash zavodi ham kirgan. Sanoat korxonalarini hududiy joylashuvi juda notekis bo'lib, ularning 70 foizi Farg'ona vodiysi shaharlarida joylashtirilgan.

Xullas, XX asrning boshlarigacha Turkistonda moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari yetarlicha rivojlanmagan edi. Ayniqsa, sanoat va transport tarmoqlari juda sust rivojlangandi. Ma'naviy-ma'rifiy sohalar aholi ehtiyojlarini qondirolmadi. Umuman olganda, o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bu davrda mustamlaka mamlakatlarga xos ko'rinish kasb etgan.

2. Sho'rolar tuzumi davrida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi.

O'zbekiston xalq xo'jaligini rivojlantirishning asosiy yo'nalishi sobiq Ittifoqning dastlabki yillarida paxtachilik va u bilan bog'liq bo'lgan majmuani vujudga keltirishdan iborat edi. Bu majmuani tashkil etish uchun paxtachilikni xilma-xil mashina va uskunalar, kimyoviy vositalar, avvalo mineral o'g'itlar, elektr quvvati va hokazolar bilan ta'minlaydigan hamda uning mahsulotlarini qayta ishlaydigan sanoat tarmoqlarini yaratish zarurati tug'ildi. Shu bois, paxtachilik va u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirishga katta e'tibor berildi. Yirik-yirik sanoat korxonalariga asos solinib, Respublikada sanoat tugunlari vujudga kela boshladi. Chunonchi, 1930-1940 yillar oralig'ida O'zbekistonda 831 ta yangi zavod va fabrikalar ishga tushirildi. Masalan, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Chirchiq elektr-kimyo, Toshkent to'qimachilik kombinati va boshqalar.

II Jahon urushi yillarida Respublikamizga sobiq Ittifoqning G'arbiy rayonlaridan 90 ta og'ir sanoat korxonalari ko'chirib keltirildi va qisqa muddatlarda ishga tushirildi. Jumladan, hozirda O'zbekiston og'ir sanoatining yetakchi korxonalaridan hisoblangan Toshkent samolyotsozlik ishlab chiqarish birlashmasi, O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Chirchiq qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Transformator zavodi shu yo'l bilan vujudga kelgan. Shuningdek, urush davrida neft, mis, qo'rg'oshin, volfram, molibdenning yangi konlari o'zlashtirildi. Ahgren ko'mir koni, 6 ta yangi elektr stansiyasi, Bekobod metallurgiya zavodi ham ish boshladi. Umuman ko'rilayotgan davrda jami 280 ta yangi sanoat korxonalari o'z faoliyatini boshladi. Natijada O'zbekiston sanoatining

tarkibi keskin o'zgardi, og'ir sanoatning salmog'i 1940-1943 yillar oralig'ida 14,3 foizdan 48,0 foizgacha o'sdi.

II Jahon urushidan keyingi davrda O'zbekiston xalq xo'jaligini yangi davr talabi asosida qisqa muddat ichida sanoat tarmoqlarini qayta qurish, qishloq xo'jaligi ishlarini mexanizatsiyalash, kimyolashtirish, ekin maydonlarini kengaytirish keng ko'lamda olib borildi. Respublikada paxta yakkahokimligi (monokulturas) ga urushdan keyin yana e'tibor kuchaytirildi. 1948 yilda Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodida paxta terish mashinalarining dastlabki turkumi chiqarildi. "Toshavtomash" zavodida traktor va tirkagichlarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi (shu zavod bazasida 1969 yil Toshkent traktor zavodi barpo etildi). 1985 yilda qishloq xo'jaligida traktorlar 200 mingga, paxta terish mashinalari 40 mingga yetkazildi. Mineral o'g'itlar ishlab chiqarish 1951 yilda 0,9 mln t. dan 1980 yilda 5,0 mln t. dan oshib ketdi. Mineral o'g'itlarni ishlatishda mahalliy sharoitlar hisobga olinmas, agrotexnika qoidalariga ko'pincha rioya qilinmasdi. Hamma e'tibor paxta xom ashyosini oshirishga qaratilgandi. Natijada paxta xom ashyosini yetishtirish 1946-1985 yillarda 5,5 barobar ko'paydi. O'zbekiston markazni paxta yetishtirishni butun choralar bilan ko'paytirishdan iborat siyosatini bajarishni ta'minlash maqsadida, ko'p yerlarda sug'oriladigan yerlarni paxta maydonlariga bo'shatib berildi. Paxtani hosili 1960 yilda 2,8 mln tonnaga, 1970 yilda 4,5 mln tonnaga, 1980 yilda 6,2 mln tonnaga yetdi, yoki 1980 yilda 1930 yilga nisbatan paxta hosili 12 barobar oshdi. Paxta ekiladigan maydonlar esa 1 mln. ga dan ortdi. 1946-1965 yillarda qariyb 600 ming ga, 1966-1985 yillarda 1800 ming ga yangi yer o'zlashtirildi. Respublikada paxta monokulturas tarkib topdi. Paxta maydonlarining salmog'i ilmiy asoslangan me'yorga ko'ra 60 foizgacha bo'lgani holda 1980 yilda respublikada o'rtacha 75 foizga yetdi. Sabzavot va donli ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. Paxta yakkahokimligining kuchayishi Respublikada oziq-ovqat, ekologiya va ijtimoiy muammolarni keskinlashtirdi. Amudaryo va Sirdaryo havzasidan ko'plab suvlarni olinishi "Orol muammosi"ni keltirib chiqardi.

Transportni rivojlantirishda ham turli muammolarga duch kelindi. Xo'jalikning bu tarmog'ida asosiy yo'nalish barcha sanoat markazlarini birlashtirishga qaratildi. Chorjo'y-Qo'ng'iro't, Navoiy-Uchquduq, Sirdaryo-Jizzax, Samarqand-Qarshi temir yo'llari qurib bitkazildi. 1972 yilda qurilgan Qo'ng'iro't-Beynov temir yo'li O'rta Osiyo Respublikalarini Markaz, Volgabo'yi va Kavkaz bilan bog'ladi. Havo transporti ham yuksalish sari bordi. Transportning boshqa turlari xususan, avtomobil va quvur transportiga ham alohida ahamiyat berildi. Biroq, barcha transport turlarini rivojlantirish va joylashtirish negizida Markaz manfaatlari yotardi.

XX asr 80-yillarining o'rtalaridan O'zbekiston iqtisodiyotining yangi taraqqiyot davri boshlandi. Ammo, Respublika xo'jaligi birmuncha yutuqlarga erishgan bo'lsada, u sobiq Ittifoqning asosan xom ashyoga ixtisoslashgan, ko'plab arzon paxta, ipak, qorako'l teri va boshqa mahsulotlar yetkazib beruvchi o'lkasi bo'lib qolaverdi. Chunki, Respublika iqtisodiyotini asosi hisoblangan paxta tolasini 92 foizi, pillaning 2/3 qismi, oltin, mis, rux kabi rangli metallar hamda qorako'lning deyarli hammasi O'zbekistonda qayta ishlanmasdan tashqariga chiqarilar edi. 1989 yilda sobiq Ittifoqda og'ir sanoat mahsulotlari umumiy sanoatning 69,9 foizini, O'zbekistonda esa 45,4 foizni tashkil etgan. Mazkur davrda yengil sanoat

O'zbekistonda asosiy o'rinni egallagan. Lekin viloyatlar doirasida ularni joylashuvi bir xilda emasdi. Ayniqsa, Surxondaryo, Xorazm, Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida sanoat tarmoqlari yetarlicha rivojlanmagan edi.

3. Mustaqillik yillarida milliy iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi.

O'zbekiston 1991 yil 31 avgustda o'z mustaqilligini e'lon qildi va o'zining chinakam yangi taraqqiyot davrini boshladi. Respublikamizning siyosiy mustaqillikka erishuvi, mamlakatimiz iqtisodiy hayotida ham keskin o'zgarishlar bo'lishiga sabab bo'ldi. Mustaqillikka erishilgan dastlabki kunlardan boshlab, bir tomonlama rivojlanishga qaratilgan planli iqtisodiyotdan voz kechib, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish yo'liga o'tildi.

Bizga ma'lumki mamlakatimiz iqtisodiyoti ko'p tarmoqli hududiy ishlab chiqarish majmuidan iborat bo'lib, uning poydevorini ixtisoslashgan tarmoqlar tashkil etadi. Yoqilg'i, mashinasozlik, rangli va qora metallurgiya, kimyo, yengil va oziq-ovqat sanoati kabilar ana shunday makroiqtisodiy tarmoqlar turlariga kiradi.

O'zbekiston O'rta Osiyo davlatlari orasida iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar mavjudligi jihatidan ajralib turadi. Eng avvalo tabiiy geografik sharoitning qulayligi zaminimizda Mendeleev davriy jadvalining deyarli barcha elementlarining topilganligi, serunum yerlarimiz borligi va ayniqsa xalqimizning mehnatsevarligi milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini rivoj topishiga olib kelgan.

Respublika iqtisodiyoti o'zining ma'lum tarixiga ega. Sobiq Ittifoq mavjudligida hayotning barcha jabhalari markaz tomonidan "tartibga" solinib turilar edi. Har qanday katta-kichik masalalar markaz aralashuvisiz bajarish mushkil edi. Qator asosiy boyliklarimiz, jumladan, oltin, paxta kabilarning taqdiri markaz ixtiyorida edi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishuvi tufayli yuqorida aytib o'tilgan kamchilik-nuqsonlarni tugatish borasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirildi. Hayotimizning barcha jabhalarida, shu jumladan iqtisodiyotda katta ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi.

Respublikamizda bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos modeli shakllantirildi. Ushbu modelning eng asosiy tomonlari mamlakatimiz Prezidenti asarlari va farmonlarida, davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar, hukumat qarorlarida o'z aksini topgan.

I.A.Karimov tomonidan olg'a surilgan besh tamoyil o'z mohiyatiga ko'ra katta o'rin tutadi. Bu tamoyillar iqtisodiyotning siyosatdan ustivorligi; davlatning bosh islohotchi bo'lishi; hayotning barcha sohalarida qonunning ustuvorligi; kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirilishning zarurligi; bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tishdan iboratdir. Mazkur tamoyillar davlatimiz va iqtisodiyot tarmoqlari taraqqiyotining negizini tashkil etadi. Ularni hayotga tadbiq qila borish tufayli turli jabhalarda, shu jumladan iqtisodiy rivojlanish borasida sezilarli ijobiy natijalar qo'lga kiritilmoqda. Sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari rivoj topmoqda.

Bozor iqtisodiyoti talablari Respublikada o'rta va kichik biznes faoliyati, tadbirkorlik, ishbilarmonlik keng tus olmoqda, mulkchilikning turli shakllari vujudga

kelmoqda, ishlab chiqarishda davlat tasarrufidagi faoliyatlar doirasi toraya borib nodavlat sohasi keng rivojlanmoqda.

Endilikda mamlakat iqtisodiy salohiyatida turli xil mulkchilik formalari shakllanmoqda. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tarzida faoliyat ko'rsatayotgan ushbu korxonalarning soni yil sayin ortib bormoqda. 2001 yilda respublika hududida 99,8 ming o'rta va kichik biznes korxonalari mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi Toshkent shahri (15,3 %), Samarqand (10,2 %), Toshkent (8,5 %), Farg'ona (8,5 %) va Andijon (8,2 %) viloyatlarida joylashgan. Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning mulkchilik va tashkiliy-huquqiy shakllari tarkibida davlat korxonalari 11,2, jamoa korxonalari 40,3, xususiy korxonalar 45,1, qo'shma va chet el korxonalari 1,9 foizni egallaydi.

Davlat tasarrufidan chiqarilgan va xususiylashtirilgan korxonalarning ko'pchiligi qurilish (35,7 %), sog'liqni saqlash (14,9 %), sanoat (10,4 %) hamda qishloq xo'jaligi (8,9 %), savdo (8,4 %) sohalariga to'g'ri keladi. O'zbekiston iqtisodiyoti tubdan isloh qilinishi bilan uning yetakchi tarmoqlarida, bir tomondan, yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmida keskin o'zgarishlar kuzatilmoqda, ikkinchi tomondan esa, yil sayin davlat sektorining hissasi nodavlat sektoriga nisbatan tushib borishi kuzatilmoqda.

7-jadval

O'zbekistonda davlat va nodavlat sektorlarining nisbati (2002 yil, foiz hisobida).

	Davlat mulki	Nodavlat mulki
Yalpi ichki mahsulot	26,7	73,3
Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish	28,6	71,4
Yalpi qishloq xo'jalik mahsuloti	0,9	99,1
Asosiy kapitalga investitsiyalar	40,9	59,1
Chakana tovar aylanmasi	2,4	97,6
Pullik xizmatlar	23,4	76,6
Iqtisodiyotda band bo'lganlar soni	25,8	74,2

Shuni eslatib o'tish joizki, mustaqillikning dastlabki yillarida boshqa MDH davlatlaridagi kabi bizning respublikamiz ham anchagina iqtisodiy qiyinchiliklarni boshidan kechirdi. Ular bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan xo'jalikda tarkibiy qayta qurish, sobiq Ittifoq respublikalari bilan iqtisodiy kooperatsiya va ixtisoslashuv aloqalarning uzilishi, hamda boshqa ob'yektiv va sub'yektiv sabablar tufayli sodir bo'lgan edi. Sobiq Ittifoq davlatlari orasida O'zbekiston o'tish davridayoq iqtisodiy barqarorliknigina emas, hatto uning o'sishini ta'minlagan yagona mamlakat bo'lib kelmoqda.

Mamlakatimizda YAIMning o'sishi deyarli barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari hisobiga yuz berdi (8-jadval).

8-jadval

Yalpi ichki mahsulot tarkibi o'zgarishi

	2001 y	2002 y
--	--------	--------

Iqtisodiyot bo'yicha, jami	100	100
shu jumladan: Sanoat	14,1	14,1
Qishloq xo'jaligi	30,0	30,6
Transport va aloqa	7,5	8,2
Qurilish	5,8	4,9
Savdo va umumiy ovqatlanish	10,4	9,8
Boshqa sohalar (xizmat ko'rsatish sohasi bilan)	20,3	20,7
Mahsulot va eksport-import muomalalariga sof soliqar	11,9	11,7

Bozor iqtisodiga qadamba-qadam o'tish natijasida YAIMda nodavlat sektorning ulushi barqaror (1997-2001 yillarda 63,5 foizdan 64,5 foizga) o'sib bormoqda. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni amalga oshirilishi ustivor masalalarni hal etish ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish hamda aholi faravonligini ko'tarish borasida zarur sharoitlar yaratish imkonini bermoqda.

Tayanch tushunchalar.

Milliy iqtisodiyot, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari, hududiy ishlab chiqarish majmualari, industrilashtirish, planli iqtisodiyot, Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat,

Savol va topshiriqlar

1. O'rta Osiyo xonliklarining xo'jaligi haqida gapirib bering.
2. XX asr boshlarida O'zbekistonda sanoatning qaysi tarmoqlari rivojlangan edi?
3. Sho'rolar tuzumi yillarida O'zbekistonning tabiiy boyliklari va ulardan foydalanish to'g'risida gapirib bering.
4. Paxta yakkahokimligi qanday salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi?
5. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda transport turlari qanday rivojlandi?
6. Mustaqillik yillarida Milliy iqtisodiyotning rivojlanishida tub islohotlar amalga oshirildi. Bular haqida so'zlab bering.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SANOATI VA UNING TARMOQLARI. YOQILG'I-ENERGETIKA SANOATI.

Reja:

1. O'zbekiston sanoatining rivojlanishi. Yoqilg'i-energetika majmui.
2. Neft sanoati.
3. Respublikada tabiiy gaz qazib olish va qayta ishlash.
4. Ko'mir sanoati.
5. Elektr energetika sanoati.

O'zbekiston iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarishi yetakchilik qiladi. U mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutib, iqtisodiy rayonlar va viloyatlarning, ijtimoiy ishlab chiqarish, texnikaviy darajasini belgilab beradi. Mamlakat asosiy fondlarining 40, yalpi ichki mahsulotning 15, milliy daromadning 25 foizi sanoatga to'g'ri keladi. Iqtisodiyotda band bo'lgan mehnat resurslarining salkam 13 foizi (yoki 1,1 mln.dan ortiq kishi) sanoat tarmoqlarida ishlaydi.

Mustaqillik yillarida respublikada sanoatni ustivor rivojlantirishga katta ahamiyat berildi. Ichki va xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanish, yangi korxonalar qurish, eskilarini qayta jihozlash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, korxonalarda mulkchilik shakllarini o'zgartirish, resurslardan oqilona foydalanish va h.k. sanoatning barqaror rivojlanishini ta'minlamoqda. Respublikamizda 2001 yilda 1991 yilga nisbatan sanoat yalpi mahsuloti hajmi 114 %, Qirg'izistonda -68 %, Tojikistonda-38 foizni tashkil etdi.

O'zbekistonda ayniqsa, gaz, neft, kimyo, mashinasozlik, rangli metallurgiya, yoqilg'i sanoati tarmoqlari jadal sur'atlar bilan o'sdi. Sanoat taraqqiyotini jadallashtirish valyuta-moliyaviy, xalq xo'jaligining tashqi bozorga qaramligini zaiflashtiradi. Sanoatning iste'mol buyumlari bilan o'zini-o'zi ta'minlashi esa xalq turmushi darajasini ko'tarishni kafolatlaydi.

9-jadval.

Mamlakat sanoatida faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tarkibi (2002 yil, foizda).

	Davlat	Nodavlat
Mahsulot va xizmatlar hajmi	28,6	71,4
Sanoat ishlab chiqarish xodimlar soni	20,5	79,5

Islohotlarni chuqurlashtirish, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish dasturiga muvofiq 1912 ob'yektlar mulkchilikning yangi shakllariga aylantirildi, juda ko'p qo'shma korxonalar qurildi. 2000-2002 yillar o'rtasida sanoat tarmoqlarida hisobga olingan kichik va mikrofirmalar soni 194,4 mingdan 231,9 mingga yetdi.

10-jadval.

Respublika sanoat tarmoqlarida asosiy mahsulot ishlab chiqarish nisbatining o'zgarishi (foizda)

Tarmoqlar	1994	1995	2001	2002	2004
Butun sanoat	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yoqilg'i-energetika majmui	18,3	18,3	21,3	21,4	24,1
Metallurgiya	14,1	13,9	12,3	15,1	17,9
Kimyo va neft sanoati	4,6	5,2	6,0	5,7	5,6
Mashinasozlik va metalni qayta ishlash	7,3	,8	11,2	9,9	12,0
Yog'ochsozlik	0,9	1,0	1,3	1,2	1,0
Qurilish materiallari sanoati	5,0	4,5	5,2	4,8	4,1
Yengil sanoat	19,0	18,6	20,0	19,8	19,4
Oziq-ovqat sanoati	9,7	9,8	12,6	14,2	9,6
Boshqa sanoat tarmoqlari	11,2	10,9	10,1	7,9	6,3

Mustaqillik yillarida sanoatning yangi, yuqori texnologiyaga ega bo'lgan tarmoqlari (avtomobilsozlik, radiotexnika, malakali kadrtalab, mashinasozlik va h.k.)

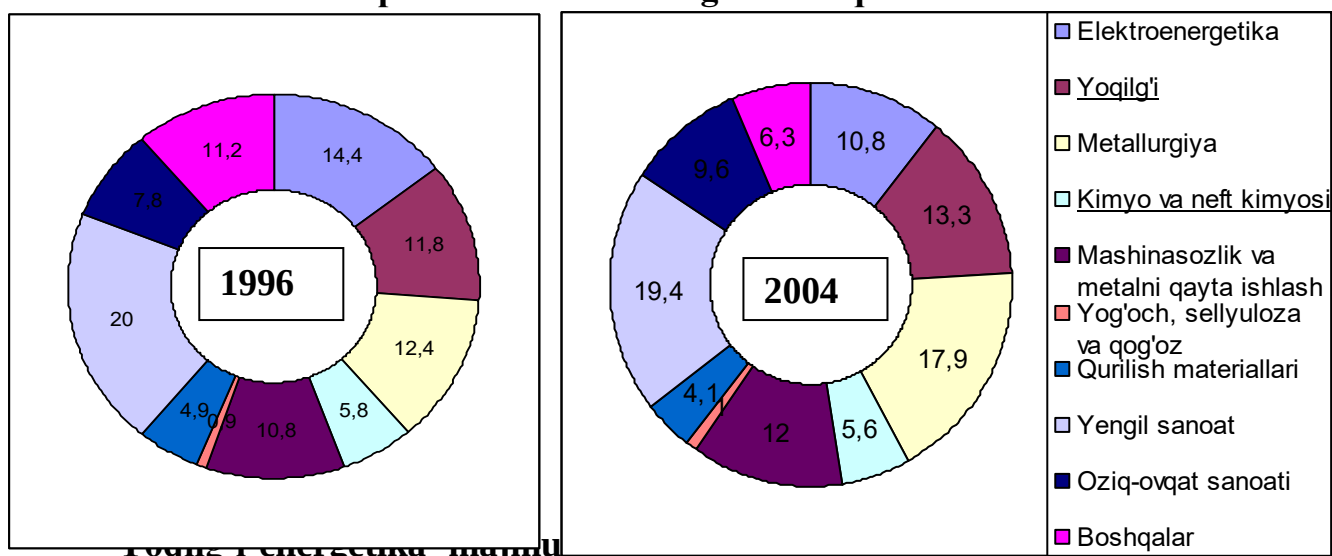
vujudga keldi. Hozirgi vaqtda respublika sanoat tarkibida 100 dan ortiq tarmoq va tarmoqchalar mavjud bo'lib, ular bir necha majmualarni tashkil etadi.

Umuman, respublika sanoat tarmoqlarining hozirgi tarkibida eng katta ulushni yoqilg'i-energetika majmui (24,1 %) egallaydi (10-jadval). Undan keyin yengil sanoat 19,4, metallurgiya - 17,9, mashinasozlik va metalni qayta ishlash sanoati 12,0 foizga teng.

O'zbekiston O'rta Osiyoda samolyotlar, avtomobillar, paxta terish, ip yigiruv, to'quv mashinalari, traktorlar, ekskavatorlar, yuk ko'taruvchi kranlar, liftlar, qorametall, prokat kabi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yagona mamlakatdir.

2 –chizma.

O'zbekiston Respublikasi sanoatining marmoqlar tuzilishi.

neft, ko'mir va energetika sanoatlari kiradi. Bu sanoat majmuining mamlakat sanoat ishlab chiqarishdagi hisssasi 24,1 foizga teng. O'zbekistonning g'arbiy va janubiy hududlarida topilgan neft, gaz va ko'mir konlarining katta zahiralarga tayanib yildan-yilga mazkur sanoat tarmoqlari tez rivojlantirilmoqda. Qidirib topilgan gaz zahiralari 2 trillion kubometr ga yaqin, ko'mir zahiralari esa 2 milliard tonnadan ortiq. Respublikamiz neft zahiralarga ham boy. Neft, gaz va elektr energiya o'z ehtiyojlarimizni to'la ta'minlabgina qolmay, ko'p miqdorda eksport ham qilinadi. Hozir bu majmua kapital mablag' sarflash hamda chet el investitsiyalarini jalb etishning eng foydali sohalaridan biri bo'lib qoldi. Mazkur sanoat majmui ikki guruhga: yoqilg'i va elektr energetika sanoatiga bo'linadi.

Yoqilg'i sanoati - O'zbekiston og'ir sanoatining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, u tabiiy gaz, neft, ko'mir qazib chiqarishni va ularni qayta ishlashni hamda tayyor mahsulotni iste'molchilarga yetkazib berishni o'z ichiga oladi. Respublikada 160 dan ortiq neft va gaz konlari ochilgan. Ulardan 115 tasi Buxoro-Xiva havzasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Mazkur konlarning gaz, gaz-kondensatli, gaz-neft, neft, gaz-neft kondensatli va neft-gaz kondensatli turlari mavjud.

O'zbekiston yoqilg'i-energetika sanoatining yirik-yirik konlari va ularning zahiralari chet ellik mutaxassislar bilan hamkorlikda o'rganilib, iqtisodiy jihatdan baholanmoqda hamda qazib olinib, qayta ishlanmoqda. Mutaxassislar baholashicha, O'zbekistonning yer ostida juda katta neft va gaz qatlamlari bor. Respublika

hududining qariyb 60 foizida ularni istiqbolda qazib olish mumkin. Neft va gaz mavjud bo'lgan beshta asosiy mintaqani ajratib ko'rsatish mumkin. Bular: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubi-G'arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalaridir. Neft va gaz resurslarining zahiralari bir trillion AQSH dollaridan ziyod baholanmoqda.

11-jadval.

**O'zbekiston Respublikasi yoqilg'i-energetika sanoat tarmoqlarida
mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi**

Mahsulot turlari	O'lchov birligi	2000	2001	2002	2003	2004
Neft (gazkondensati bilan birga)	ming tonna	7534	7253	7241	7134	6580
Tabiiy gaz	mlrd m ³	56,4	57,4	58,4	57,5	59,8
Ko'mir	ming tonna	2500	2711	2737	1910	2700
Elektr energiyasi	mlrd kVt	46,8	47,9	49,3	48,7	49,6

Rivojlanishning hozirgi bosqichida mamlakat hududidan topilgan 70 dan ortiq neft, gaz va gazkondensatli konlardan hamda mavjud uchta ko'mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft, gaz va gazkondensat konlar esa foydalanishga tayyorlab qo'yilgan.

Mamlakat yoqilg'i sanoati respublika yoqilg'i-energetika majmuining belgilovchi tarmog'idir. U barcha turdagi yoqilg'i xom ashyosini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va yetkazib berish, neft mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalaridan iborat. Uning xom ashyoni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan yirik korxonalari Buxoro (Qorovulbozor), Qashqadaryo (Sho'rtan, Muborak), Toshkent (Angren), Surxondaryo (Sharg'un, To'da) va Farg'onada joylashgan. Yoqilg'i sanoati tez o'sib bormoqda. Masalan, 1980 yilda mazkur sanoat tarmog'ida respublika sanoat yalpi mahsulotining 8,8 foizi ishlab chiqarilgan bo'lsa endilikda bu ko'rsatkich salkam ikki marta o'sdi. Respublika sanoatida band bo'lgan ishchi va xizmatchilarning 6 foizi yoqilg'i sanoati tarmoqlarida ishlashadi.

2. Neft sanoati.

Neft-mamlakat iqtisodiyotida muhim ahamiyat kasb qiladi. Undan xalq xo'jaligining turli tarmoqlari uchun bir necha o'nlab muhim mahsulotlar ishlab chiqariladi. Mamlakatimizda birinchi neft koni 1904 yilda Farg'ona vodiysi (Chimyon)da ochilgan edi. O'sha paytda undan 278 m. chuqurlikdan sutkasiga 130 t. neft qazib olingan. Shu yilning o'zida Vannovskda (hozirgi Oltiariq) neftni qayta ishlash zavodi ish boshladi. Ikkinchi jahon urushi davrida va undan keyingi yillarda Farg'ona vodiysi (Janubiy Olamushuk, Polvontosh Andijon)da va Janubiy O'zbekistonda (Xaudak, Lalmikor) yangi neft konlari ishga tushirildi. Koplab neft konlarining o'zlashtirilishi bilan 1959 yilda Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi qurildi. Biroq har ikkala zavodning ishlab chiqarish quvvati kam bo'lib, neft mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj chetdan keltirish hisobiga qondirilardi. Mustaqillik tufayli neft sanoatida keskin burilish yuz berdi. Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida

ko'plab yirik (jumladan, Ko'kdumaloq) konlarning ishga tushirilishi natijasida neft qazib olish keskin o'sdi. Agar 1960 yilda 1,6 mln. tonna neft (gaz kondensati bilan birga) qazib olingan bo'lsa, 1980 yilda-1,3, 1990 yilda-2,8, 1997 yilda-7,9 va 2004 yilda-6,6 mln. tonna neft qazib olindi. Neft mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojni to'la ta'minlash va neft mustaqilligiga erishish maqsadida 1993 yildan boshlab Fransiyaning "Teknep" firmasi, Yaponiyaning "Marubeni" va "Jey-Ji-Si", Turkiyaning "Gama" kompaniyalari sarmoya va mutaxassislari bilan hamkorlikda Buxoro viloyatining Qorovulbozor tumanida neftni qayta ishlash zavodini qurish boshlandi. Mazkur zavodning birinchi navbati 1997 yilning 22 avgustida ishga tushdi. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ham chet el firmalari ishtirokida batamom yangi jihoz va texnologiya bilan qayta ta'mirlandi. Endilikda mamlakat neftni qayta ishlash sanoati korxonalarida jahon andozalariga mos keladigan 50 dan ortiq xilma-xil mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda: yuksak oktanli benzin (shu jumladan, B-92 aviabenzin), aviakerosin, suyultirilgan gaz, dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor moylariga qo'shilmalar, yengil avtomobillar uchun motor va surkov moylari, kerosin, bitum, mazut va h.k. Bu mahsulotlar mamlakat ichki ehtiyojini qondiribgina qolmay, ularning ayrimlari xorijiy davlatlarga eksport ham qilinmoqda.

Respublikada neftning asosiy qismi (92 foizi) Qashqadaryo viloyatida qazib chiqariladi. U biroz miqdorda Andijon, Surxondaryo, Farg'ona, Buxoro viloyatlarida ham qazib chiqariladi.

3. Respublikada tabiiy gaz qazib olish va qayta ishlash.

Gaz sanoati-mamlakat yoqilg'i-energetika sanoatining eng rivojlangan va iqtisodiyotda salmoqli tarmog'idir. Uni qazib olish va ishlatish miqdori katta tezlik bilan o'sib bormoqda. Masalan, 1990 yilda mamlakatda 40,7 mlrd. m³ gaz qazib olingan bo'lsa, 1995 yilda 48,6 mlrd. m³, 2004 yilga kelib uning hajmi 60 mlrd. m³ ga yaqinlashdi. Endilikda O'zbekiston gaz zahiralarini va qazib chiqarishda dunyoning birinchi 10 mamlakati safiga kiradi. MDH mamlakatlarida esa Rossiya va Turkmanistondan keyin 3-o'rinda turadi. Gaz Respublika yoqilg'i balansining 2/3 qismiga teng.

Mamlakatimizda neft bilan yo'ldosh tarzda uchraydigan tabiiy gazni qazib olish urushdan oldin boshlangan. Neft gazidan sanoat maqsadlarida foydalanish uchun birinchi gazoprovod (15 km.) "Andijonsanoat - Andijon shahri o'rtasida 1944 yilda qurilgan. Biroq, tabiiy gazdan sanoat maqsadlarida foydalanish 1950-1960 yillarda boshlangan. Yilma-yil mamlakat gaz sanoatining geografiyasi kengayib bordi. Dastlab Farg'ona vodiysida, keyinroq Surxondaryoda, 1960 yillarda Buxoro va Navoiy viloyatlarida, 1970 yillardan boshlab Qashqadaryo viloyati va Qoraqalpog'iston hududlaridan gazning g'oyat katta zahiralarini topildi.

Ayniqsa, respublika gaz sanoatining rivojlanishi XX asrning o'rtalarida ochilgan Jarqoq va Gazli konlari katta rol o'ynadi. 1958-1960 yillarda Jarqoq-Buxoro-Samarqand-Toshkent gaz quvuri qurildi. Ushbu gaz magistralining qurilishi bilan respublikamizning mazkur zonadagi sanoat markazlari, shaharlar va ko'pgina qishloqlarni gazlashirish boshlandi. 1962 yilda katta zahiraga ega bo'lgan Gazli koni ishga tushirildi. Natijada, O'zbekiston gazi shavqatsizlarcha tashib ketila boshladi. Juda qisqa muddatlada qurib bitkazilgan "Gazli-Sverdlovskiy" (Buxoro-Ural), "O'rta

Osiyo-Markaz" va "Buxoro-Toshkent-Bishkek-Oлмаota" gaz quvurlari orqali sobiq Ittifoqning Yevropa qismiga, Ural, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistonga, shuningdek, Boltiqbiyi respublikalariga har yili 50 mlrd. kubometr gaz jo'natilgan.

Mamlakatda gaz sanoati uni qazib olish hajmining o'sishi bilan rivojlanib ketdi. 1960-1970 yillarda O'zbekiston gaz sanoatida keskin o'zgarish yuz berdi. Shu yillar ichida mamlakatda gaz qazib olish 71,79 marta o'sdi (ya'ni 447 mln. kubometrda 32 mlrd. kubometrqa yetdi). Mamlakat gaz sanoati faqatgina yangi gaz konlarini topish va ishga tushirish evaziga rivojlanib bordi. 1971 yilda Ustyurtda Shaxpaxti gaz koni ishga tushirildi. 1970 yildan boshlab respublikadagi (Andijon, Farg'ona, Angren IES laridan tashqari) barcha yirik issiqlik elektr stansiyalari gaz yoqilg'isiga o'tkazildi.

1972 yilda Qashqadaryo viloyatida joylashgan Muborak gazni qayta ishlash zavodining birinchi navbati ishga tushirilib, gazni magistral gaz quvurlariga uzatishdan oldin aralashmalardan tozalash imkoniyati yaratildi. Mazkur zavod kengaytirilib, ishlab chiqarish (gazni qayta ishlash) quvvati ortib bordi. 1994 yilda uning to'rtinchi navbati ishga tushirildi. Endilikda respublika gaz qazib chiqarish sanoatini hamda tabiiy gazni va gaz kondensatini qayta ishlash bilan bog'liq ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

Eng yirik gaz va neft konlari Janubiy-G'arbiy Hisor va Buxoro-Xiva, Ustyurt, Surxondaryo va Farg'ona mintaqalarida joylashgan. Eng yirik gaz, neft, gaz kondensat konlaridan Gazli, Muborak, Sho'rtan, Ko'kdumaloq, Qorovulbozor, Mingbuloq hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatining janubi-g'arbiy qismida Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi qurib bitkazildi. Mazkur kombinatdan oltingugurti kamroq bo'lgan tabiiy gazni energetika ehtiyojlari uchun mintaqalarga uzatish maqsadida Sho'rtan-Sirdaryo-Toshkent gaz quvuri ishga tushirilgan. Sho'rtan gaz majmuida jahonda birinchi bo'lib molekulyar elak (g'alvir)lar qo'llanilmoqda.

Mamlakatning ko'pgina gaz konlari (98 %) oltingugurtli gazdir. Shuning uchun ham gaz kondensatini qayta ishlash bo'yicha ishlab turgan va loyihalashtirilayotgan ob'yektlarning hammasida oltingugurtli birikmalardan foydalanish nazarda tutilgan. Endilikda mamlakat yoqilg'i-energetika sanoatining gigantlariga aylangan Farg'ona neftni qayta ishlash, Muborak gazni qayta ishlash zavodlari hamda Sho'rtan gaz-kimyo majmuida yiliga 100 ming tonnaga yaqin suyultirilgan gaz ishlab chiqarilmoqda.

Shaharlar va qishloqlarni gazlashtirish ishlari jadal olib borilmoqda. Respublikamizdagi jami xonadonlarning 70 foizdan ortig'i gazlashtirilgan. Gaz sanoatini rivojlantirishda chet el investitsiyalari jalb etilmoqda. Birgina Xo'jaobod yer osti gaz omborini qurishga 70 mln. AQSH dollari sarflandi.

Shunday qilib, mamlakatning neft va gaz mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'z resurslari hisobiga qondirish dolzarb masalaga aylangan va u yangi-yangi konlarni topish va ishga tushirish natijasida o'zining ijobiy yechimini topmoqda. Respublika hududida yirik holda ish olib borgan ilmiy va ishlab chiqarish tarmoqlari birlashtirilib O'zbekiston neft gaz sanoati milliy korporatsiyasi ("O'zbekneftgaz") tuzilgan. Respublikamizning bir qator viloyatlarida gaz konlari bo'lishiga qaramasdan hozirgi vaqtda tabiiy gazni qazib chiqarishda asosiy o'rinni Qashqadaryo (88 %) viloyati egallaydi. Oz miqdorda tabiiy gaz Buxoro (2 %), Farg'ona, Andijon va Surxondaryo

viloyatlarida ham qazib chiqariladi.

4. Ko'mir sanoati.

Mamlakatimiz hududidan ko'mir uch joydan-Angren, Sharg'un va Boysun (To'da) dan qazib olinadi. Ularning dastlabkisidan qo'ng'ir ko'mir qazib olinsa, keyingi ikkitasidan toshko'mir qazib olinadi.

O'zbekiston hududidan dastlabki ko'mir qazib olish 1930 yillarning oxirida Angren konida boshlangan. Ushbu kon Toshkent viloyatidagi Ohangaron vodiysining o'rta oqimida joylashgan. Angren ko'mir koninig zahirasi respublikada topilgan barcha ko'mir zahirasi 96,5 foizini tashkil etadi. Agar mamlakatda yiliga 10 mln. tonnadan ko'mir qazib olingan taqdirda ham, Angren ko'mirining zahirasi yana 200 yilga yetadi.

Angren qo'ng'ir ko'mir konida 1940-1948 yillardan buyon ochiq va yopiq usullarda ko'mir qazib olinadi. 1961 yilda Angren ko'mir konida yer osti gazogeneratorlarida ko'mirni yuqori bosimdagi havo oqimi yordamida energetik gazga aylantiradigan "Yerostigaz" stantsiyasi qurilgan.

Mamlakat xalq xo'jaligining ko'mirga bo'lgan ehtiyoji hamisha katta. Biroq, mavjud ko'mir zahiralarining yildan-yilga kamayib ketishi ko'mir qazib olish darajasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, mamlakatda 1990 yilda salkam 6,4 mln. tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, endilikda uning hajmi ikki marta pasayib ketdi. Angren va Yangi Angren IESlarning to'la ko'mirga o'tkazilishi bilan mamlakatning ko'mirga bo'lgan yillik ehtiyoji 8-9 mln. tonnaga yetdi. Bunday ehtiyojni qondirish Boysun tumanida topilgan To'da toshko'mir konini tezroq ishga tushirishni taqozo qiladi.

O'zbekistondagi ikkinchi kon Surxondaryo viloyatining tog'li qismidagi yuqori sifatli Sharg'un toshko'mir konidir. Kon dengiz sathidan 600-800 m. balandlikda yura davri yotqiziqlari orasida joylashgan. Ko'mir qatlamlarining o'rtacha qalinligi 4,5 m, ba'zilarining qalinligi 12,0 m ga yetadi. Geolog E. A. Repman tomonidan 1941 yilda topilgan Sharg'un konidan 1958 yildan buyon toshko'mir qazib olinadi. Uning sifat va issiqlik quvvati Donbass, Kuzbass va Qarag'anda havzalari ko'miridan qolishmaydi. U Angren ko'miriga nisbatan ikki marta ko'p issiqlik beradi. 1963 yilda Sharg'un ko'miri asosida Markaziy Osiyoda birinchi marta briket (g'isht shaklida iskanjalangan) fabrikasi qurildi. Bu fabrika kuniga 160 ming tonna briket tayyorlab berish quvvatiga ega. Shaxtyorlar shahri Sharg'undan kongacha 18 kilometr osma sim yo'li o'tgan. Bu yo'lga o'rnatilgan har bir vagonetka 1 tonna ko'mirga mo'ljallangan. Sutka mobaynida osma yo'l orqali ko'mir shaxtadan briket fabrikasiga 7 ming tonnagacha tashiladi.

Surxondaryoning tog'li Boysun tumanida ham yuqori quvvatli toshko'mir koni ishga tushirilgan. Boysun ko'mir konining aniqlangan zahirasi 28,7 mln t. ga teng. Ko'mir konining yillik ko'mir qazib olish quvvati 500 ming t. 1983 yilda ishga tushirilgan ushbu kondan yiliga 35-50 ming t. ko'mir qazib olinmoqda. Boysun ko'mir koni dengiz sathidan 1246 m. balandlikda joylashgan.

5. Elektr energetika sanoati.

Energetika O'zbekiston xalq xo'jaligining muhim tarmog'i bo'lib,

Respublikada iqtisodiyot va texnika taraqqiyotining mustahkam poydevori hisoblanadi. O'zbekiston energetika tizimi umumiy o'rnatilgan quvvati 11,5 mln. kVt bo'lgan 37 issiqlik va gidravlikv elektr stansiyalarda yiliga 55 mlrd. kVt soatdan ortiq elektr energiya ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. O'zbekiston energetika tizimining barcha kuchlanishlardagi elektr tarmoqlarining umumiy uzunligi qariyb 228 ming km.ni tashkil qiladi. Tarmoq transformatorlarining umumiy quvvati 42,6 MVA ga teng.

O'zbekistonda elektr energiya ishlab chiqarish va undan xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida foydalanishning o'z tarixi bor. 1923 yil Toshkent shahri yaqinidagi Bo'zsuv kanalida GES qurilishi boshlandi, uning birinchi navbati 1926 yil 1 mayda ishga tushirildi. O'sha davrda Bo'zsuv GESi O'rta Osiyoda birinchi va yirik energetika inshooti edi. 1913 yilda O'zbekiston hududida umumiy quvvati 3 kVt. bo'lgan 6 ta dizel elektr stansiya ishlagan, ularning yillik quvvati 3,3 mln. kVt. ga teng bo'lgan.

Ikkinchi jahon urushigacha Bo'zsuv daryosida va Bo'zsuv kanalida Qodiriya, Bo'rjar, Tovoqsoy va boshqa GESlar qurildi. 1948 yilda Farhod GESi xalq hashari yo'li bilan qurildi. So'ngra Chirchiq-Bo'zsuv suv tarmoqlarida, Shahrixonsoy va Namangansoy daryolarida, Darg'om, Hazarbog', Qumqo'rg'on kanallarida qator GESlar qurildi. Natijada respublikaning elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyoji 1955 yilga kelib GESlar hisobida 65 foizga qondirildi.

12-jadval.

O'zbekistonning eng yirik gidroelektr stansiyalari.

Nomi	O'rnatilgan quvvatlar, MVt	Turbinalar soni	Qurilgan yillar	Suv manbai
Chorvoq GES	620,5	4	1970-1972	Chirchiq
Xo'jakent GES	165	3	1976	Chirchiq
G'azalkent GES	120	3	1980-1981	Chirchiq
Farhod GES	126	4	1948-1949	Sirdaryo

Aslida mamlakatning elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini GESlarga tayanib qondirishning afzalliklari juda ko'p. Birinchidan, GESlarda elektr energiyasi ishlab chiqarish ekologik holatni toza saqlaydi, ikkinchidan, yoqilg'i resurslarini tejaydi. GESlar qurish natijasida vujudga kelgan suv omborlari esa yangi yerlarni sug'orishga imkon yaratadi. Shu nuqtai nazardan mamlakatimizning boy gidroenergetika resurslarini to'la o'rganish va uni ishlab chiqarishga keng jalb etish katta ahamiyat kasb etadi. Bunday imkoniyatlar esa mamlakatimizning aksariyat viloyatlar daryolarida, magistral kanallarida mavjud.

Keyinchalik O'zbekiston Resublikasida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi (va ayniqsa, elektr energiyani ko'p iste'mol qiluvchi sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi), shaharlar soni va geografiyasining kengayishi mamlakatning bir qator viloyatlarida GES va IESlar qurishni taqozo qildi. Ayniqsa, yirik-yirik yoqilg'i resurslariga ega bo'lgan konlarning topilishi va ishga tushirilishi mamlakat energetika sanoatining tez rivojlanishiga olib keldi. O'zbekiston energetika

tizimida jami 27 ta GES lar bo'lib, ularda o'rnatilgan quvvati 1420 MVt ni tashkil etadi. GESlarda 6331,2 mln. kVt/s elektr energiyasi ishlab chiqariladi. O'zbekiston daryolari orasida Chirchiq daryosining gidroenergetik quvvati katta. Shu bois, unda GESlar kaskadi, 19 ta GES qurilgan. Ular orasida respublikamizda eng yirik-Chorvoq GESini ko'rsatish mumkin. Quvvati 620,5 ming kVt. bo'lgan Chorvoq GESini qurish uchun balandligi 160 metrlik to'g'on va katta suv ombori barpo qilindi. 1980 yillarning boshida Chirchiq daryosida Xo'jakent GESi (165 ming kVt.), keyinchalik Qoradaryoda Andijon GESi (110 ming kVt.), Amudaryoda Tuyamo'yin GESi (70 ming kVt.), To'polon suv omborida To'polon GESi (50 ming kVt.) qurildi va h. k.

Issiqlik energetikasi. XX asrning 60-yillaridan mamlakat elektr energiyasi hosil qilishni ko'paytirish asosan tabiiy gaz asosida ishlaydigan yirik IESlar hisobiga amalga oshdi. Shu davrdan keyin-birin ketinlik bilan Toshkent (quvvati 1860 ming kVt.), Navoiy (1250 ming kVt.), Taxiatosh (730 ming kVt.), Sirdaryo (3,0 mln. kVt.), Angren (484 ming kVt.), Yangi Angren (1,8 mln. kVt.) IES lari qurib, ishga tushirildi.

13-jadval.

O'zbekistonning eng yirik issiqlik elektr stansiyalari.

Nomi	O'rnatilgan quvvatlar MVt	Turboagregatlar soni	Qurilgan yillar	Joylashgan shahar	Izohlar
Sirdaryo IES	3000	10	1972-1981	Shirin	
Yangi Angren IES	1800	6	1985-qurilish davom etmoqda	Nurobod	Loyiha quvvati 2400 MVt
Toshkent IES	1860	12	1963-1971	Toshkent	
Navoiy IES	1250	11	1963-1981	Navoiy	
Angren IES	484	8	1957-1963	Angren	
Taxiatosh IES	730	5	1961-1990	Taxiatosh	
Talimarjon IES	-	-	Qurilish 1984 yilda boshlangan	Nuriston	Loyiha quvvati 3200 MVt

Hozirgi vaqtda respublikamizda mavjud bo'lgan elektrostantsiyalarda o'rnatilgan umumiy quvvat 11640 MVt ni tashkil etadi, shundan 85,3 foizi issiqlik, 14,7 foizi gidroelektr stantsiyalariga to'g'ri keladi. Respublikamizda elektr energiyasi ishlab chiqarish 2000 yildagi 46,8 mlrd. kVt. dan 2004 yilga kelib 49,6 mlrd. Kvt soatga yetdi (11-jadval).

Respublikamizning qator mintaqalarida elektr energiyasi ishlab chiqarishning ko'payishi va natijada energetika sanoatining rivojlanishi uning xalq xo'jaligidagi salohiyatini oshirib yubordi. Ayni paytda energetika tizimlarini birlashtirish xalq xo'jaligida elektr ta'minoti sifati va barqarorligini tubdan yaxshiladi, gidroresurslar va yoqilg'idan oqilona foydalanish imkoniyatlarini yaratdi. Endilikda mamlakatning qishloq xo'jaligi va agrosanoat majmuini elektrlashtirishda katta ishlar qilinmoqda.

Ayniqsa, yangi yerlarni o'zlashtirish uchun barpo qilingan yuzlab yirik nasos stansiyalarini elektr energiyasi bilan ta'minlash qishloq xo'jaligida elektr quvvatidan foydalanishga talabni oshirib yubordi. Shunday qilib XXI asrning bo'sag'asida mamlakatimizda qishloq xo'jalik korxonalari, tuman markazlari, shaharchalar, shaharlar energiya tizimi tarmoqlariga birlashtirilgan va O'zbekistonning yagona energiya tizimi yaratildi. 1970 yildayoq mamlakatimizda yalpi elektrlashtirish masalasi nihoyasiga yetgan. Hozirga vaqtda O'zbekiston elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini qondirib qolmasdan, balki ma'lum qism elektr energiyani chetga eksport qilmoqda.

Endilikda mamlakatda 9 ta energetika tizimi mavjud bo'lib, ular O'zbekistonni MODning barcha davlatlari bilan bog'laydi. Mamlakatda (va MOD aro) energetika tizimining tashkil qilinishi elektr transportini rivojlantirishni taqozo qildi. MODdagi yirik elektr stansiyalarni sanoat markazlari bilan bog'lovchi yuqori voltli elektr uzatkichlar qurilgan.

Elektr energiyasi ishlab chiqarishda Toshkent (45 %) va Sirdaryo (28,5 %) viloyatlari nihoyat katta ulushni egallaydi. Shuningdek, Navoiy (15 %) viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasi (6 %), Farg'ona (2,2 %) viloyatining ham ma'lum hissasi bor.

14-jadval.

Yirik issiqlik elektr markazlari.

Nomi	O'rnatilgan quvvatlar, MVt	Qurilgan yillar	Joylashgan shahar	Izohlar
Farg'ona IEM	330	1959-1979	Qirguli	
Muborak IEM	60	1985-1988	Muborak	Loyiha quv-vati 140 MVt
Toshkent IEM	30	1939-1954	Toshkent	

O'zbekiston energetika sanoatining istiqbollari katta. Yaqin kelajakda bu yerda quvvati eng yuqori bo'lgan Tollimarjon IESi (3,2 mln. kvt), Qoraqalpog'iston va Xiva IESlari va boshqa bir qancha gidravlik elektr stansiyalar quriladi.

Tayanch tushunchalar.

Yoqilg'i- energetika majmui, yoqilg'i sanoati, gaz-kondensatli konlar, gidroelektr stansiya (GES)lar, issiqlik elektr stansiya (GES)lari, issiqlik elektr markaz (IEM)lari, GESlar kaskadi, briketlash.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston sanoatida qaysi tarmoqlar yaxshi rivojlangan?
2. Yoqilg'i sanoatining asosini qaysi tarmoq tashkil etadi?
3. Respublikaning qaysi shaharlarida neftni qayta ishlash korxonalari ishlab turibdi?
4. Gaz sanoati haqida gapirib bering.
5. Mamlakatimizda ko'mir qayerlardan qazib olinadi?
6. O'zbekiston energetikasida qaysi tarmoqning ulushi katta?
7. Qaysi daryoda GESlar kaskadi qurilgan?
8. Respublikaning qaysi shaharlarida IEMlari ishlab turibdi?

METALLURGIYA VA MASHINASOZLIK MAJMU'I.

Reja:

1. Qora metallurgiya.
2. Rangdor metallurgiya.
3. Mashinasozlik majmui, tarmoqlar tarkibi, geografiyasi.

Mamlakat **metallurgiya majmui** og'ir sanoatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u butun sanoat ishlab chiqarishining 17,9 % mahsulotini beradi. Ushbu sanoat majmui respublikada tarkib topgan rangli metallurgiya va qora metallurgiya sanoat tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Qora metallurgiya sohasida faoliyat ko'rsatayotgan yagona korxona Bekobod shahridagi O'zbekiston metallurgiya zavodidir. Zavod qora metallurgiya mahsulotlarining eng muhim turlari (po'lat, prokat, turli xil quvurlar)ni ishlab chiqaradi. Zavodda temir-tersak, metal chiqindilari eritiladi.

O'rta Osiyodagi birinchi zamonaviy metallurgiya zavodi qurilishi umumxalq hashari yo'li bilan 1942 yilda boshlangan, 1944 yilda dastlabki metal eritmasi olindi. 1944 dekabrda zavodda metall quyish sexi, 1945 yilning fevralida ikkinchi marten pechi, 1949 yilda uchinchi marten pechi mahsulot bera boshladi. Shuningdek, 1946 va 1949 yillarda zavodda "300" va "700" prokat stanlari qurib ishga tushirilgan. 1962 yilda esa uzluksiz po'lat quyuv qurilmasi ishga tushirilgan. 1978 yil avgustda quvvati yiliga 250 ming tonna elektr bilan po'lat eritish sexi mahsulot bera boshladi.

Zavod belgisi bosilgan prokat mahsulotlari, quvurlar bilan birga 50 ga yaqin turdagi xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaradi. Davr o'tishi va yangi sexlarning qurilishi bilan Bekobod metallurgiya zavodining ishlab chiqarish quvvati ortib bormoqda. Ayni paytda respublikamizda yiliga 260 ming t. po'lat va 420 ming t. prokat ishlab chiqarilmoqda.

Mamlakat qora metallurgiya sanoatini rivojlantirish mustaqil O'zbekiston uchun dolzarb masaladir. Shuni ta'kidlash kerakki, keyingi yillarda O'zbekistonda ham qora metallurgiya xom ashyolari-temir, titan, marganets, xrom va boshqalarning anchagina zahiralarini aniqlandi. Jumladan, cho'kindi jinsli temir ruda konlari Orolbo'yi mintaqasida, Qizilqumda, Jizzax viloyati hududida uchraydi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, Jizzaxning Forish tumani hududidan topilgan (1999 yil) temir ruda tarkibida 60 foiz toza temir bor. Shuningdek, qora metallurgiya sanoatini rivojlantirishga xizmat qiladigan Qoraqalpog'istonda Tebinbuloq titan-magniy koni, Zarafshon, Qoratepa marganets konlari, Tomditog', Sulton Uvaysda va Farg'ona vodiysida xrom konlari topilgan. Ana shu va boshqa konlar zahiralarini aniqlash va ularni ishga tushirish natijasida kelajakda Bekobod metallurgiya zavodini to'liq siklga o'tkazish imkoniyatlari tug'iladi. Shuningdek, Markaziy Qozog'istondan temir rudalarini import qilish bu muammoni hal qilishni tezlashtirishi mumkin.

2. Rangdor metallurgiya.

Rangdor, asl va nodir metallarni qazib olish, boyitish va eritishni o'z ichiga oladigan rangdor metallurgiya O'zbekistonning dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan sanoat tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Respublikamiz hududida zahirasi bo'yicha

ancha istiqbolli, qazib olishning ancha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari qulay bo'lgan qator mis, polimetall, volfram, molibden konlari, alyuminiy va magniy xom ashyolari, boshqa rangdor hamda nodir metallar topilgan.

Rangli metallurgiya respublikada metallurgiya sanoatining yetakchi tarmog'i. Mahalliy mineral xom ashyo resurslari negizida XX asrning 30-yillaridan rivojlandi. Respublikamiz hududi rangli metall xom ashyolariga juda boy. Rangli va nodir metallning yirik zahiralar Markaziy Qizilqum, Janubiy Tyanshyan, Chotqol-Qurama, Nurota, Molg'uzar, Janubiy Farg'ona mintaqalarida joylashgan. Mazkur hududlardan respublikada rangli, kamyob va qimmatbaho metallar (oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, simob va boshqalar) konlari, Qoramazor mis qo'rg'oshin-rux, Burchmulla, Ingichka, Qo'ytosh rangli metallar, Muruntov, Marjonbuloq, Chodak, Ko'kpatas oltin, Qo'rg'oshinkon, Oltintopgan qo'rg'oshin-rux, Qalmoqqir mis konlari topilib, ular sanoat miqyosida o'zlashtirilishi bilan rangli metallurgiya sanoati shakllandi. Mazkur tarmoqning ayrim sohalari bo'yicha mamlakamiz dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga qo'shildi. Buni prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi fikrlari ham tasdiqlaydi. "O'zbekiston tasdiqlangan zahiralar va istiqbolli rudalar jihatdan MDH dagina emas, balki butun dunyoda ham yetakchi o'rinni egallaydi. Masalan, oltin zahiralar bo'yicha respublika dunyoda 4-o'rinda, uni qazib olish bo'yicha 7-o'rinda, mis zahiralar bo'yicha 10-11 o'rinda, uran zahirasi bo'yicha 7-8 o'rinda turadi.¹

Ma'lumki, tabiatda turli xildagi rangli metallar aralashgan holda uchraydi. O'zbekiston mis rudalarida mis bilan birga rangli metallarning 15 dan ortiq turi, chunonchi, oltin, kumush, molibden, kadmii, indiy, tellur, vismut, selen, reniy, kobalt, nikel, osmiy va boshqalar ham qazib olinadi. Rangli metallarning juda katta zahiralar Chotqol-Qurama tog'larida joylashgan. Undagi Qalmoqqir mis koni o'ta noyob hisoblanadi. Shu yerda joylashgan Dalniy koni ham katta ahamiyatga ega. Mis, qo'rg'oshin, rux Qoramazor, Qo'rg'oshinkon, Burchmulla, Obirahmat, Xondiza, Uchquloq, Chodak konlaridan, volfram Qo'ytosh, Ingichka, Langardan qazib olinadi. Farg'ona vodiysida o'nlab surma va simob konlari ochilgan. Umuman, Respublikamizda 40 ga yaqin rangli metallurgiya korxonalari bo'lib, ularda 65,4 mingdan ortiq ishchilar ishlaydi.

O'zbekistonda rangdor metallurgiyaning 3 ta tarmog'i yaxshi shakllangan.

- 1.Mis, qo'rg'oshin-rux sanoati.
- 2.Volfram va molibden sanoati.
- 3.Oltin qazib olish sanoati.

Mis, qo'rg'oshin rux sanoati asosan Angren-Olmaliq kon sanoat rayonida Qo'rg'oshinkon-Oltintopgan polimetall konlari, Qalmoqqir mis koni negizida shakllandi. Tarmoqning yetakchi korxonasi to'liq metallurgiya sikliga ega bo'lgan Olmaliq kon-metallurgiya kombinatidir. Olmaliq tog'-metallurgiya kombinati mamlakat rangli metallurgiya sanoatining majmuasi va ko'rki. Mazkur kombinatda xom ashyoni qazib olish, boyitish, pishirish, eritish, xomaki va so'ngra toza mis tayyorlash jahon andozalariga javob beradigan darajada yo'lga qo'yilgan. Kombinat

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T., O'zbekiston, 1997. 231 b.

mis majmuasi Qalmoqqir mis koni (1954), ruda boyitish fabrikasi (1957), metallurgiya zavodi (1962)dan va qo'rg'oshin–rux majmuasi Qo'rg'oshinkon (1950), Oltintopgan (1955, Tojikiston), Cholota (1971) konlari, ruda boyitish fabrikasi (1954) va metallurgiya zavodi (1970) dan iborat.

Respublikamizda yiliga 83-85 ming tonnadan ortiq mis ishlab chiqarilmoqda. 1998 yilda metallurgiya majmuasini rivojlantirishga 3,9 mlrd. so'm mablag sarflandi. Navoiy, Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatlari, O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'tga chidamli metallar kombinati, O'zmetkombinat korxonalarini qayta qurish ishlari davom ettirilmoqda. Birgina Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatining harajatlari 200 mln. AQSH dollari miqdoriga teng bo'lgan qayta qurish (rekonstruktsiya) loyihasi chet el investorlari hamkorligida amalga oshirildi.

Volfram-molibden sanoatining yirik korxonasi O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'tga chidamli metallar kombinati (Chirchiq)dir. Kombinat Ingichka (1943; Samarqand viloyati) volframi va Qo'ytosh (1937; Jizzax viloyati) volfram-molibden koni rudalari hamda mis rudalaridan ajratib olinadigan molibden negizida ishlaydi. Kombinatda birinchi molibden quymasi 1956 yil olingan, 1957 yildan qattiq qotishmalar ishlab chiqarila boshladi. Kombinat mahsulotlari (100 turdan ortiq) elektrotexnika, po'lat eritish, kon burg'ilash sohalarida keng qo'llaniladi. 1996 yildan kombinatda respublika ehtiyojlarini to'la qondiradigan elektr lampochkalari ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirildi.

Oltin qazib olish sanoati. O'zbekistonda birmuncha oldin mazkur sanoat tarmog'i shakllangan bo'lsa ham, u o'zga mintaqalarga xizmat qilar edi. Faqat mustaqillik natijasida oltin sanoatida rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'yildi.

Mamlakatda olib borilgan tadqiqotlar natijasida kattagina oltin zahiralariga boy bo'lgan Muruntov, Kokpatas, Marjonbuloq, Zarmitan, Ko'chbuloq, Kauldi, Chodak, Qizilolmalisoy, Olmaliq kabi 30 dan ortiq oltin konlari topilib, ularning bir qismi sanoatda ishlatilmoqda. Markaziy Qizilqumdagi Muruntov oltin konining dong'i butun dunyoga ketgan.

Ayni paytda mamlakatda oltin qazib olish sanoatining ikkita yirik markazi-"O'zolmosoltin" uyushmasi (Toshkent shahrida) va "Qizilqumkamayobmetalloltin" konserni (1991) faoliyat ko'rsatmoqda.

"O'zolmosoltin" uyushmasi. 1992 yili "O'zbekoltin" birlashmasi negizida O'zbekiston Respublikasining qimmatbaho metallar davlat qo'mitasi tashkil etildi va u 1994 yilda O'zbekiston oltin qazib olish va olmosga ishlov berish korxonalari uyushmasi ("O'zolmosoltin")ga aylantirilgan. "O'zolmosoltin" tarkibida Angren (Angren shahrida), Marjonbuloq (Jizzax viloyati), Chodak (Namangan viloyati), Kauldi (Toshkent viloyati), Zarmitan (Samarqand viloyati) oltin qazib olish konlari, shuningdek, "Qizilqum" (Toshkent), "Zarnitsa" (Angren) oltin izlovchilar artellari, O'rta Osiyo rangli metallar ilmiy-tadqiqot va loyihalashtirish instituti (Toshkent), "Olmos" olmos qirralash fabrikasi (Toshkent viloyati, Burchmulla) va boshqa oltin qazib olish sanoati bilan bog'liq tashkilotlar bor.

Mamlakat oltin qazib olish sanoatining ikkinchi yirik markazi **"Qizilqumkamayobmetalloltin"** konsernining bosh korxonasi-Navoiy kon-metallurgiya kombinatidir. Mazkur kombinat mamlakat oltin sanoatining durdonasi

hisoblanadi. U dastlab 1958 yilda Muruntov, Kokpatas va Qizilqumning boshqa sochma oltin konlarini ishga tushirish maqsadida qurilgan. Uning asosiy ishlab chiqarish quvvatlari Zafarobod, Nurobod, Zarafshon, Uchquduq shaharlarida joylashgan. Mazkur shaharlarda yangi quvvatlarni ishga tushirish va shu orqali oltin qazib olish sanoatining quvvatini oshirib borish yil sayin jadallashmoqda. Shu sababli ham O'zbekistonning jahon oltin sanoatida mavqei oshib bormoqda. 1991 yilda O'zbekiston jahonda oltin qazib olish bo'yicha sakkizinchi o'rinda turgan bo'lsa, endilikda u yettinchi o'ringa chiqib oldi. O'zbekiston oltin sifati jihatidan ham jahonda eng yuqori o'rinlarda turadi. Uning sifati to'rtta-9999 bilan ifodalanadi. Navoiy kon-metallurgiya kombinatida olingan oltin yombilar London rangli metallar birjasining sertifikatini olgan (1994).

Mamlakatimizda oltin sanoatini rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda, bu ishga chet el investitsiyalari, mutaxassisleri, texnika va texnologiyalari jalb qilinmoqda, qator tashkiliy ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, tarkibida oltin bo'lgan ruda chiqindilaridan oltinni ajratib olish maqsadida Amerikaning "Nyumont Mayning Korporeyshn" kompaniyasi bilan hamkorlikda Zarafshon shahrida qiymati 220 mln. AQSH dollariga teng bo'lgan zavod qurilishi 1993 yil oktyabrida boshlandi. 1995 yil may oyida "Zarafshon-Nyumont" (yillik quvvati 12-13 tonna) O'zbekiston-Amerika qo'shma korxonasi ishga tushib, birinchi yili ushbu korxona chiqindilardan bir tonna oltin ajratib oldi. 1999 yilga kelib bu raqam 16 tonnani tashkil etdi. Yana shuni aytib o'tish lozimki, "Zarafshon-Nyumont" MDH da chiqindilardan oltin chiqaradigan yagona korxona bo'lib, u eng zamonaviy texnika va texnologiya asosida ish olib boradi.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniyaning "Lonro" firmasi bilan hamkorlikda Markaziy Qizilqumda oltin rudalari konini ishga tushirish va oltin ajratib olish maqsadida "Amantaytu Golfildz" qo'shma korxonasi qurila boshlandi. "Lonro" firmasi ushbu dasturga boshlang'ich mablag sifatida 250 mln. AQSH dollarini investitsiya qildi. Bu korxonalarning qurilishi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

3. Mashinasozlik majmui, tarmoqlar tarkibi, geografiyasi.

O'zbekiston mashinasozligi og'ir sanoatning eng yirik va yetakchi tarmog'idir. Uning ahamiyati fan-texnika yutuqlarini xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida joriy qilish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda namoyon bo'ladi.

O'zbekiston mashinasozlik sanoatining asosiy korxonalari II Jahon urushi va undan keyingi davrda qurilgan. Urushdan keyin respublika xalq xo'jaligida qayta ishlash, paxtachilikni rivojlantirish keng quloch yozdi. Paxtachilik, irrigatsiya qurilishi, neft-gaz, to'qimachilik va kimyo sanoati uchun turli xil mashinalar ishlab chiqarishga ehtiyoj ortdi. Shuning uchun ham paxta terish va paxta qator oralarida ishlatiladigan mashinalar, ekskavatorlar, ko'priqli elektr kranlar, yigirish mashinalari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Shunday qilib, O'zbekiston mashinasozligi sanoatning ko'p tarmoqli turiga aylantirildi. Shuni ta'kidlash joizki, endilikda butun

Markaziy Osiyo davlatlari mashinasozlik mahsulotining 2/3 qismi O'zbekistonda ishlab chiqarilmoqda.

Mamlakat mashinasozlik majmui ko'p tarmoqlar bo'lib qolishi bilan birga uning iqtisodiyotda va ayniqsa, mamlakat milliy valyuta tushumida ham ulushi ortib bormoqda. Ayniqsa, uning MOD uchun tamoman yangi tarmog'i-avtomobilsozlikning vujudga kelishi tarixiy voqea bo'ldi. Agar 1940 yilda mamlakat mashinasozlik sanoatida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini bir deb qabul qilsak, u 1965 yilda-220, 1975 yilda-587, 1980 yilda-936, 1985 yilda-1272, 1990 yilda esa, 1539 marta o'sganini ko'ramiz. Mamlakat yalpi sanoat mahsuloti umumiy hajmida mashinasozlik sanoatining hissasi barqarorlashib kelmoqda. Mashinasozlik sanoati "ilg'or uchlik" tarmoqlaridan biri bo'lib, O'zbekiston sanoat mahsulotining 12,0 foizini yetkazib bermoqda (2004 yil). Asaka shahrida barpo qilingan birgina yengil avtomobil zavodining ishga tushirilishi ushbu barqarorlashuvga ijobiy tus berdi va mamlakat mashinasozlik majmuining iqtisodiyotdagi ulushini oshirdi.

Mashinasozlik majmuasining hududiy joylashuvida juda keskin tafovutlar mavjud bo'lib, bunda Toshkent shahri nihoyat katta salmoqqa (54,0 %) ega, shuningdek, Toshkent (12,1 %), Andijon (6,4 %), Samarqand va Farg'ona (5,5 %) viloyatlarining ham salmog'i anchagina. Lekin bu sohada hanuzgacha Navoiy, Jizzax, Qashqadaryo, Xorazm, Surxondaryo, Sirdaryo viloyatlarining salmog'i nihoyatda pastligicha qolmoqda.

O'zbekistonda mashinasozlikning quyidagi tarmoqlari mavjud:

1. Avtomobilsozlik.
2. Transportsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi.
3. Paxta tozalash sanoati mashinasozligi.
4. To'qimachilik mashinasozligi.
5. Radio elektronika va elektronika sanoati.
6. Asbobsozlik.
7. Kimyo va neft-kimyo mashinasozligi.
8. Samolyotsozlik.
9. Qurilish va yo'l mashinasozligi.
10. Kommunal xo'jaligi mashinasozligi.
11. Madaniy-maishiy-ro'zg'or texnikasi mashinasozligi.

Avtomobilsozlik - O'zbekiston mashinasozligining yangi tarmog'i bo'lib, u mustaqillikdan keyin shakllana boshladi. 1994 yilning martida "O'zavtomash" uyushmasi tashkil etildi. Uning tarkibida 20 ga yaqin sanoat korxonalari va tashkilotlar bor. Avtomobilsozlik sohasida ishlab turgan va yangi qurilayotgan zavodlar negizida avtomobil industriyasini barpo etish, yengil va yuk avtomobillari, avtobuslar, trolleybuslar ishlab chiqarish hamda ularga ehtiyot qismlar tayyorlash vazifalari hal etilmoqda. Shuningdek, mamlakatda avtomobil sanoatiga servis xizmatini tashkil qilish, respublika xalq xo'jaligining avtotransport texnikasiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, avtomobil sanoatining raqobatbardosh mahsulotlari bilan jahon bozoriga chiqish vazifalari ham hal etilmoqda. O'zbekiston avtomobilsozlikni rivojlantirishda chet el ilg'or tajribasiga va texnologiyasiga tayanmoqda va qator konsern va korporatsiyalar bilan hamkorlik qilmoqda. Jumladan, 1992 yilda O'zbekiston Respulikasi Janubiy Koreyaning DEU

korporatsiyasi bilan Asaka paxta tashiydigan tirkamalar zavodi negizida yengil avtomobillar ishlab chiqaradigan "O'zDEUavto" qo'shma korxonasiga asos solindi.

Asaka avtomobil zavodi mamlakatimiz avtomobil sanoatining faxri. U Markaziy Osiyoda yagona. Janubiy Koreyaning DEU korporatsiyasi bilan hamkorlikda qurilgan ushbu zavodning birinchi navbati 1996 yil martida ishga tushirildi. Mikroavtobuslarni seriyali ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1996 yilning 19 iyulida esa zavodning rasmiy ochilishi va xalqaro taqdimoti o'tkazildi. Shunday qilib, O'zbekiston dunyo miqyosida avtomobillar chiqarayotgan davlatlarning 28-si bo'ldi. Asaka avtozavodida "Damas", "Tiko", "Neksiya" rusumli tejamli avtomobillari respublikamiz aholisining ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda va o'nlab xorijiy mamlakatlarga eksport qilinmoqda. 2001 yildan boshlab Asaka zavodida "Matiz" rusumli ixcham qulay mashinalarni keyinroq esa "Neksiya-2" rusumli mashinalarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 2004 yildan boshlab "Lasetti" rusumli avtomobillar ishlab chiqarish boshlandi. Ushbu zavodni qayta rekonstruktsiya qilish ishlari boshlanib, yaqin muddatda yangi model va markadagi avtomashinalar ishlab chiqarish rejasi amalga oshirilmoqda.

1999 yil bahorida mashinasozlik sanoatida yana bir muhim voqea sodir bo'ldi. Samarqand shahrida Turkiyaning "Kochxolding" kompaniyasi bilan hamkorlikda "Samkochavto" qo'shma korxonasi ishga tushdi. U ham Markaziy Osiyoda yagona bo'lib, yaqin vaqt ichida yiliga uch ming avtobus, 1 ming yuk mashinalari ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'ladi. Bu korxonada chiqarilayotgan ixcham, qulay avtobuslar yo'lovchilar tashish va respublikaga tashrif buyuruvchi minglab sayyohlarga xizmat ko'rsatishda juda qo'l keladi. Samarqandda bunyod etilgan ushbu zavod 1,5 tonnadan 8 tonnagacha yuk ko'taradigan yuk mashinalari ham ishlab chiqaradi. 2001 yilda qadar korxonada 46,3 dona yuk avtomobillari, 826 dona mikroavtobuslar ishlab chiqarilgan. Hozirda korxona "Samavto" nomi ostida Yaroniyaning "Isuzu" kompaniyasi bilan hamkorlikda mahsulotlar ishlab chiqarmoqda.

Yangi avtomobil zavodlarida ishlab chiqarish jarayonini doimo takomillashtirib borish, turli agregatlar, avtomobil dvigatellari, podshipniklar va boshqa ko'p turdagi qismlarni respublikamiz hududidagi korxonalarda ishlab chiqarish yo'lga qo'yilmoqda, jumladan, 1993 yildayoq mamlakat avtomobil sanoatini butlovchi va ehtiyot qismlar bilan ta'minlash maqsadida "Avtoehtiyotqism" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etilgan edi. Respublikaning Toshkent, Shovot, Marhamat va Oxunboboev shaharlarida joylashgan podshipnik zavodlarida avtomobil sanoati va qishloq xo'jalik mashinasozligi uchun podshipniklar ishlab chiqarila boshlandi. Samarqanddagi "Krasniy dvigatel" (1942y.) ishlab chiqarish birlashmasi avtomobil dvigatellariga ehtiyot qismlar, alyuminiy mahsulotlari ishlab chiqarmoqda. Avtomobil sanoatiga xizmat qiluvchi yangi katta va kichik qo'shma korxonalar Farg'ona vodiysi, Samarqand, Toshkent viloyati shaharlarida ko'plab qurilmoqda. 2002 yil Respublikamizda 35,1 ming avtomobil ishlab chiqarilgan.

Transportsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi - Respublika mashinasozligida ishlab chiqariladigan jami mahsulotning 1/5 qismi shu tarmoq hissasiga to'g'ri keladi. Bu tarmoqda traktorlar, paxta terish mashinalari, g'o'za

seyalkalari, traktor tirkamalari va boshqa qishloq xo'jaligi mashinalari ishlab chiqariladi.

Traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi mamlakatimiz hududida 1930 yillardayoq shakllana boshlagan edi. 1927 yilda Toshkentda "Boshpaxtasanoat" tashkilotining mexanika zavodi ishga tushirildi. O'sha yillari "Boshpaxtasanoat" mexanika zavodida paxtachilik (ya'ni, paxta qator oralari)da ishlatiladigan, tuproqqa ishlov beradigan mashinalar, paxta tozalash zavodlari uchun texnologik jihozlar, asbob-uskunalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan edi. 1931 yilda esa mazkur zavod negizida mamlakat paxta tozalash zavodlari uchun asbob-uskunalar ishlab chiqarish hamda qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlaydigan "Qishloqmash" – hozirgi Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi qurildi. "Qishloqmash" keyinchalik mamlakatning eng yirik qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodiga aylandi. Dastlabki yilda bu zavodda g'o'za seyalkalari, borona va kultivatorlar ishlab chiqarila boshlangan. 1959 yildan bu zavod paxta terish mashinalarini ishlab chiqarishga ixtisoslashdi.

Mamlakat qishloq xo'jalik mashinasozligining gigant korxonalaridan biri- "O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi ("O'zbekqishloqmash") zavodidir. II Jahon urushi yillarida ishga tushirilgan "O'zbekqishloqmash" birlashmasi g'o'za seyalkalari, ko'sak chuvish mashinalari, rotorli o'rim mashinalari, "TTZ-30" traktoriga tirkab va osib ishlatiladigan mashinalar, purkagichlar hamda parrandachilik uchun jihozlar ishlab chiqaradi.

Qurilishiga 1943 yilda asos solingan Chirchiq qishloq xo'jaligi mashinasozligi ("Chirchiqqishloqmash") birlashmasi esa mamlakat paxtachiligini yoppasiga mexanizatsiyalash uchun mashina va mexanizmlar, g'o'za qator oralarida ishlatiladigan kultivatorlar, o'g'it solgichlar, ariq qazgich-tekislagichlar, paxta tozalash sanoati uchun turli xil mashinalar ishlab chiqaradi. Jumladan, ushbu zavodda paxtani tayyorlash, quritish, tozalash, saqlashda qo'llaniladigan mashina va moslamalar, arrali va juvali (valikli) jin mashinalari, linterlar, tola tozalagichlar, chigit tozalash va saralash mashinalari, transportyorlar, paxta g'arambuzgichlari, paxta uzatgichlar, tunnel ochish mashinalari, paxta g'aramlarini shamollatish va chang tutish mashinalari, shuningdek, kanopni qayta ishlash mashinalari chiqariladi.

Mamlakatning traktorsozlikdagi yirik korxonasi - "Toshkent traktor zavodi" (TTZ) birlashmasi bo'lib, u paxtachilik traktorlari, universal traktorlar, traktor tirkamalari, yuklagichlar, metall quymalar, shtampovkalar ishlab chiqaradi. Toshkent traktor zavodi-universal korxona. Unda endilikda paxtachilik majmui uchun turli xil mashinalar ishlab chiqarilishi bilan birga metall quyish zavodi ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Toshkent traktor zavodi 1969 yilda ishga tushgan. O'sha yildan T-28X4 markali traktorlar, 1970-80 yillarda zavod rekonstruktsiya qilinib MTZ-80 X traktorlari va traktor tirkamalarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. 1990 yillarning boshida Toshkent traktor zavodida 30 ot kuchiga ega bo'lgan, ya'ni "TTZ-30" rusumli traktor, unga moslangan qishloq xo'jalik mashinalari va qurilmalarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. 1993 yildan boshlab esa "TTZ-30" rusumli traktor, uning qismlarini seriyali ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1994 yildan boshlab yangi traktorlar TTZ -80 X ishlab chiqarilayapti. Hozirgi vaqtda TTZ da AQSH ning

"Keys" firmasi bilan hamkorlikda yangi traktorlar va kombaynlar yig'ish yo'lga qo'yilgan.

Paxta tozalash sanoati mashinasozligi- "O'zbekpaxtamash" birlashmasida shakllangan. Uning tarkibida Toshkent mashinasozlik zavodi (bosh korxona), Andijon "Tojmetall", Kattaqo'rg'on "Paxtamash", Chustdagi "Olmospaxtamash" zavodlari kiradi. Asosiy mahsulotlari (50 turdan ortiq) tayyorlash punktlari va paxta tozalash zavodlari uchun texnologik qurilmalar, paxta tolasini ajratish (jin) mashinalari, chigit saralash va tola tozalagich mashinalari, paxta uzatgichlar va boshqalar hisoblanadi.

To'qimachilik mashinasozligi. To'qimachilik, ya'ni paxtani ikkilamchi qayta ishlash uchun "O'zbekto'qimachilikmash" birlashmasida (1971y.) turli xil mashinalar ishlab chiqariladi. Birlashmada iplik tayyorlash, yigirish, halqali yigirish, yigirish-pishitish mashinalari, pillakashlik uskunolari ishlab chiqariladi. To'qimachilik mashinasozligining asosiy korxonalari Toshkent to'qimachilik zavodi, Qo'qon to'qimachilik zavodi, Gagarin kukun mahsulotlari zavodidir (Jizzax). Gagarindagi zavod metal kukunlaridan butlovchi qismlar va ehtiyot qismlar ishlab chiqaradi. Tarmoqda 50 turdan ziyod mahsulotlar-yigirish, eshish, pishitish, kalavash mashinalari ishlab chiqariladi.

Mamlakatda **radio elektronika va elektrotexnika sanoati** mashinasozligi ham tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Sanoatning mazkur tarmoqlariga II jahon urushi yillarida asos solingan. Toshkent kabel zavodi (hozirgi "O'zkabel" davlat aksionerlik jamiyati), Toshkent radiolampa zavodi ("Foton" aksionerlik jamiyati) aloqa dala simlari, generatorlar, qabul qiluvchi va kuchaytiruvchi radiolampalar, Chirchiq transformator, Toshkent elektrotexnika va "Mikond" zavodlari radiodetallar, transformatorlar, elektrotexnika sanoati uchun shisha izolyatorlar va boshqa uskunalar ishlab chiqarmoqda.

"Zenit" zavodi 1986 yildan boshlab EHMLar uchun mikroelektronika elementlari, mikrosxemalar, masofadan turib boshqarish tizimlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ushbu zavod 1991 yildan boshlab Janubiy Koreyaning "Goldstar" firmasi bilan hamkorlikda videomagnitofon va videopleyerlar hamda XXR ning Sin'szyan 1-radio zavodi bilan hamkorlikda rangli televizorlar ishlab chiqarishni ham yo'lga qo'ydi.

O'zbekiston mashinasozlik sanoati mustaqillik sharofati bilan yildan-yilga yuksalib, uning metallkamtalab (va ayni bir paytning o'zida o'ta sifatli metaltalab), o'ta malakali kadrtalab, nozik va nafis tarmoqlari tobora rivojlanib bormoqda. Endilikda mamlakatda shu xil mashinasozlikning "O'zkabel", "Foton", "Oniks", "Transformator", "O'zelektrapparat", "Andijonkabel", "Algoritm", Jizzax akkumulyator, "Signal" va boshqa zavod va birlashmalarida elektron komponentlar (ya'ni, to'g'rilovchi ustunlar, diodlar, dala tranzistorlari), mikroelektron tuzilmalar, elektron mikrofonlar, kuchlanish kuchaytirgichlar, televizor transformatorlari, kichik voltli asboblar, turli maqsadlarga mo'ljallangan kabellar, simlar, o'zgaruvchan tok elektrodvigatellari, transformatorlar, payvandlash mashinalari, elektr akkumulyatorlari, rangli televizorlar, pleyerlar, radiopriyomniklar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Asbobsozlik sanoati respublika mashinasozligida ma'lum ulushga ega. Asbobsozlik sanoatida mashinasozlik uchun qirquv va o'lchov asboblari, slesarsozlash asboblari va boshqa moslamalar tayyorlanadi. Tarmoqning asosiy korxonalari-Toshkent asbobsozlik va abraziv zavodlaridir.

Kimyo va neft-kimyo mashinasozligi mamlakat mashina industriyasining istiqbolli tarmog'iga aylanib bormoqda. Mazkur sanoat tarmog'ining eng yirik korxonasi 1941 yilda ishga tushgan Chirchiqdagi O'zbekiston kimyo mashinasozligi ("O'zbek-Kimyomash") zavodidir. Urushdan keyingi yillarda kimyo, mikrobiologiya, sellyuloza-qog'oz va boshqa tarmoqlar uchun uskunalar ishlab chiqargan. 1966 yildan zavod asosan kimyo mashinasozligiga ixtisoslashdi. Hozir kimyo uskunolari, trubakompressorlar ventillyatorlar, nasoslar tayyorlanadi.

Toshkent "Kompressor" zavodida kimyo va boshqa sanoat tarmoqlari uchun ko'chma kompressorlar ishlab chiqariladi. Namangan mashinasozlik zavodida neft va gaz quduqlari uchun sanoat armaturalari, po'lat, titan qopqoqlar, zanglamas surma qopqoqlar ishlab chiqariladi.

Samolyotsozlik. Toshkent aviatsiya zavodi 1941 yili Moskva yaqinidagi Ximki shahridan ko'chirib keltirilgan korxona negizida bunyod bo'lgan. Urush yillarida Toshkent aviatsiya zavodida jangovar samolyotlar ishlab chiqarilgan. O'rta Osiyoda yagona bo'lgan bu zavod urushdan keyin yo'lovchi va yuk tashishga ixtisoslashgan samolyotlar ishlab chiqara boshladi. Jumladan, 1958 yildan transport samolyotlari ("IL-14"), 1966 yildan "AN-22", 70-yillar boshlarida IL-76 samolyotlari tayyorlangan. 1992 yildan zavod mahalliy havo yo'llarida qatnashga mo'ljallangan 64 o'rinli yangi "IL-114" samolyotini chiqara boshladi. Ushbu samolyot 1999 yil may oyida sinovdan o'tdi va xalqaro havo yo'llarida qatnashga qo'yildi.

Mazkur zavod 1996 yil may oyidan "Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi"ga aylantirilgan edi. Birlashma AQSH, Rossiya, Ukraina samolyotsozlik firmalari bilan hamkorlikda yangi tipdagi samolyotlar ishlab chiqarish ustida muhim tadqiqot ishlarini olib bormoqda. O'zbekiston samolyotlari Xitoy, Rossiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga eksport qilinmoqda. Samolyotsozlik sanoatida dunyodagi mashhur firma va kompaniyalar (jumladan, "Boing") bilan hamkorlik yo'lga qo'yilgan.

Qurilish va yo'l qurilishi mashinasozligining asosiy korxonalari Toshkent va Andijon shaharlarida joylashgan. Bular: 1932 yilda qurilgan "O'zbekgidrostroy" (keyinchalik "Irmash", 1946 yildan Toshkent ekskavator zavodi, 1994 yildan esa "Tosheks" birlashmasi), "Pod'yomnik" (Toshkent), "Andijonirmash" (1956), "Andijon gidravlika mashinasozligi" (1986), "Strommashina" (Andijon) zavodlaridir. Tarmoq korxonalarida-turli markadagi ekskavatorlar, ko'prik elektr kranlari, magnitli, ko'p tirgakli osma kranlar, to'rt oyoqli kranlar, yer tekislaydigan mashinalar, yuklagichlarning osma jihozlari, gidrosilindrlar, manipulyatorlar, gidrotaqsimlagichlar, 3 tipdagi yuklagichlar, nasoslar, dizellar, turli xil ehtiyot qismlar ishlab chiqariladi.

Kommunal xo'jalik mashinasozligida Samarqand liftsozlik zavodi ish olib boradi. Zavod negizida "Vostoklift" o'zbek-rus qo'shma korxonasi tashkil etilgan, korxonada har xil yuk va passajir liftlari ishlab chiqariladi.

Madaniy-maishiy ro'zg'or texnika mashinasozligida Samarqand "Sino" sovutgichlar zavodi ishga tushirilgan (1972). Zavod Germaniyaning "Foron" firmasi bilan hamkorlikda turli sovutgichlar, kir yuvish mashinalari ishlab chiqarishni o'zlashtirdi. Samarqand kinoapparat zavodi ("Kinap") turli rusumli kinoapparatlar, elektr-kuch asboblari, universal kino va teatr ovoz texnika apparatlari va boshqalar ishlab chiqaradi.

Tayanch iboralar.

Po'lat, prokat, Marten pechi, nodir va qimmatbaho metallar, sanoat rayoni, polimetall rudalar, ruda boyitish fabrikasi, "ilg'or uchlik" tarmoqlari, to'la siklli metallurgiya kombinati, ixtisoslashuv.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston qora metallurgiya sanoati haqida gapirib bering.
2. Mamlakatimizda rangdor metallurgiyaning qanday tarmoqlari shakllangan?
3. Rangdor metallarga misollar keltiring?
4. O'zbekistonda mashinasozlik sanoatining qanday tarmoqlari mavjud?
5. Respublikamizning avtomobilsozlik markazlarini ayting?
6. Mamlakat qishloq xo'jaligi mashinasozligini asosiy korxonalari qaysilar.
7. Nima uchun Respublikamizda qishloq xo'jaligi mashinasozligi nisbatan yaxshi rivojlangan. Fikringizni izohlahg.

KIMYO VA QURILISH MATERIALLARI SANOATI.

Reja:

1. Kimyo- "Ilg'or uchlik" tarmoqlaridan biri.
2. O'zbekiston kimyo sanoati, tarmoqlar tarkibi, geografiyasi.
3. Qurilish materiallari sanoatiga ta'rif.
4. Respublika qurilish materiallari sanoati tarmoqlari va geografiyasi

Kimyo sanoati respublika iqtisodiyotida muhim o'rin egallaydi. Bir tomondan, respublikada neft, gaz, ko'mir sanoatini muntazam o'sib borishi (binobarin, kimyoviy xom ashyo miqyosi va geografiyasining kengayishi), ikkinchi tomondan, xalq xo'jaligini mineral o'g'itlar, har xil kimyoviy vositalar, plastik massalar, sun'iy tola, sintetik kauchuk, lok-bo'yoq, kislota va ishqorlarga ehtiyoji ortib borishi mazkur sanoat tarmog'ini rivojlantirishga ob'yektiv shart-sharoit yaratgan.

Shu bois, O'zbekiston kimyo sanoati tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. U ayniqsa, yoqilg'i-energetika sanoatining xom ashyosi mo'l bo'lgan mintaqalarda tez rivojlanmoqda. Mamlakat kimyo sanoatida 750 dan ortiq nomda mahsulot ishlab chiqariladi, tabiiy gaz, neft, ko'mir, oltingugurt, ozokerit, turli minerallar, ohaktosh, grafit, shuningdek, rangli metallurgiya va paxta-kanopni qayta ishlash korxonalari

chiqitlaridan xom ashyo tarzida foydalaniladi. Respublikamizda osh va kaliy tuzlari, fosforit hamda soda xom ashyolari, magniy, natriy zahiralari nihoyatda katta. Ularning yirik konlari Tubagatan, Boybichakon, Oqqat, Xo'jaikon, Lalmikon va boshqalar kelajakda kimyo sanoatini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Respublikada kimyo sanoatining shakllanishi 1932 yil Sho'rsuv oltingugurt konining (Farg'ona) ishga tushirilishi bilan boshlandi. Kimyo sanoatining eng yirik korxonasi Chirchiq elektrokimyo kombinati 1940 yildan mahsulot bera boshladi.

2. O'zbekiston kimyo sanoati, tarmoqlar tarkibi, geografiyasi.

Mineral o'g'itlar-O'zbekiston kimyo sanoatining asosiy mahsulotidir. Tarmoq korxonalarida respublika qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan ammofos, ammiak silitrasi, superfosfat, karbamid, suyultirilgan ammiak ishlab chiqariladi. Chunonchi, Chirchiq elektrokimyo kombinati, Farg'ona azotli o'g'itlar, Navoiy kimyo birlashmalarida - azotli o'g'itlar, Qo'qon superfosfat zavodi, Samarqand kimyo zavodi, Olmaliq "Ammofos" birlashmasida - ammofos, oddiy va ammoniylashgan superfosfat, quruq ammoniy kabi fosforli o'g'itlar ishlab chiqariladi.

Respublika kimyo sanoati korxonalari bir yilda 2,8 mln. t. azotli, 1,2-1,3 mln. t. fosforli o'g'itlar ishlab chiqarish quvvatiga ega. Mamlakat o'zining mineral o'g'itlarga bo'lgan ehtiyojini to'la qondiradi va ma'lum qism (o'rtacha yiliga 26-30 mln. AQSH dollariga teng miqdorda) o'g'itni chetga eksport qiladi. Biroq, O'zbekistonda kaliyli o'g'it ishlab chiqarilmaydi. Shuning uchun Qashqadaryo viloyatidagi kaliy tuzlari negizida Tubagatan kaliy zavodi qurilmoqda.

Sulfat kislota-kimyo sanoati tarmoqlari uchun muhim xom ashyodir. Respublikada sulfat kislota Olmaliq "Ammofos" birlashmasi, Samarqand kimyo zavodi, Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Muborak gazni qayta ishlash majmuasida ishlab chiqariladi.

Soda sanoatining Markaziy Osiyodagi yagona bo'lgan korxonasi Qo'ng'iro't soda zavodi bo'lib, uning yillik loyiha quvvati 210 ming t. soda.

Kimyoviy tolalar va iplar (polimerlar) ishlab chiqarish ham respublika kimyo sanoatining endi rivojlanib kelayotgan tarmoqlaridan biridir. Uning rivojlanishiga gaz sanoatidagi o'sish ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur tarmoq mahsulotlaridan-Chirchiq "Elektrokimyo sanoati" ishlab chiqarish birlashmasida kaprolaktom (yillik quvvati 80 ming t.), Farg'ona kimyo tolalar zavodida atsetat iplar, "Navoiyazot" birlashmasida nitron akril tolalari (yiliga 40 ming t.), "Farg'onaazot" birlashmasida sellyuloza atsetati (yillik quvvati 42 ming t.) ishlab chiqariladi. Bu sun'iy tolalardan gazlama, gilam, trikotaj ishlab chiqarishda foydalaniladi. 1999 yilda mamlakat iqtisodiyoti uchun 11472 t kimyoviy tolalar yetkazib berilgan. Kaprolaktomning hammasi, atsetat va nitron tolalarining deyarli 2/3 qismi respublikadan tashqariga jo'natiladi.

Gidroliz korxonalariga Farg'ona furon birikmalari, Yangiyo'l biokimyo, Andijon gidroliz zavodlari kiradi. Asosiy xom ashyo-chigit shulxasi, sholi qibig'idan texnik etil spirti, furfurol, ozuqa achitqilari (xamirturush), furil spirti va boshqa mahsulotlar olinadi. O'tgan asrning 90-yillari boshidan bu zavodlarda g'alladan oziq-ovqat (etil) spirti ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Hozirda oziq-ovqat, tibbiyot, atir upa

va boshqa sanoat tarmoqlarini respublikaning o'zida ishlab chiqarilgan spirt bilan ta'minlash imkoniyati yaratilgan.

Rezina mahsulotlari Angren "O'zbekrezinatexnika" birlashmasi va Toshkent rezina texnika mahsulotlari zavodida ishlab chiqariladi. Ilgari asosan maxsus rezina mahsulotlari ishlab chiqargan "O'zbekrezinatexnika" birlashmasi 1987 yildan xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishga o'tdi. 1992 yildan shinalar ishlab chiqarishni o'zlashtirishga o'tildi. Unda 1996 yildan yengil avtomobillar uchun 1,5 million dona, yuk avtomobillari uchun 200 ming dona shina ishlab chiqaradigan quvvatlar ishga tushirildi.

Respublikada plasmassa va propilen mahsulotlarini qayta ishlovchi (Ohangaron "Santexlit", Jizzax plastmassa quvurlari zavodi), turli xil lok-bo'yoq mahsulotlari (Toshkent lok-bo'yoq zavodida), ro'zg'or kimyosi tovarlari ("O'zro'zg'orkimyo" birlashmasi, Olmaliq ro'zg'or kimyo zavodi, Namangan kimyo zavodi), Toshkent yog'-moy kombinati tarkibida sintetik yuvish vositalari zavodi ishlab chiqaradigan yirik korxonalar ishlab turibdi. Yiliga 125 ming t. polietilen plyonkasi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi qurilmoqda.

O'zbekiston kimyo sanoati korxona va birlashmalarida Xitoy, AQSH, Yaponiya, Germaniya va Italiya firmalari bilan hamkorlikda mahalliy xom ashyolardan yangi-yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, sanoat chiqindilarini qayta ishlashni avtomatlashtirish, kimyo sanoatining eksport imkoniyatini kengaytirish, qo'shma korxonalar qurish sohasida juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Qizilqum fosforit kombinati (quvvati 210 mln. tonnalik), Qo'ng'iro't kaustik soda zavodi, Tubatagan kaliy o'g'itlar zavodi hamda ko'pgina qo'shma korxonalar jadal sur'atlar bilan qurilmoqda.

3. Qurilish materiallari sanoatiga ta'rif.

Qurilish materiallari sanoati boshqa tarmoqlarga nisbatan "oldinda" borishi kerak, zero usiz Yangi yerlar o'zlashtirilmaydi, korxona va tashkilotlar bunyod etilmaydi. O'zbekiston ko'p tarmoqli qurilish materiallari sanoatiga ega. Bu sanoatning xom ashyo resurslari respublikaning barcha mintaqalarida juda ko'p miqdorda uchraydi. Nometall xom ashyolardan-dala shpati, asbest, vollastanit, grafit, talk, abrazivlar, gips, sement xom ashyosi, kvars qumlari, g'isht xom ashyosining katta zahiralari mavjud. Jumladan, vollastanitning 50 ga yaqin, grafitning 15 dan ortiq, marmarning 20, grafitning 30 dan ortiq konlari topilgan.

Qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlardan topaz, feruza, tog` xrustalli, ametist, nefrit, lazuritlarning ham yirik-yirik zahiralari topilgan. Mustaqillik yillarida qurilish materiallari sanoati ham deyarli qayta qurildi, zamonaviy uskunalar, yangi texnologiya asosida jihozlantirildi. Juda ko'p qo'shma korxonalar paydo bo'ldi. Natijada ko'p miqdorda va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi tez o'sib bormoqda.

Mamlakat qurilish materiallari sanoatiga oid korxonalarda sement, sement-asbest, devorbop materiallar, ohak, gips, temir-beton konstruktsiyalari, deraza oynalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Tarmoq korxonalarida 100 dan

ortiq xildagi mahsulotlar tayyorlanadi. Respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmida qurilish materiallari sanoatining hissasi 5,5 foizni tashkil etadi.

4. Respublika qurilish materiallari sanoati tarmoqlari va geografiyasi

Qurilish materiallari sanoati o'z ishlab chiqarish xususiyatiga qarab bir qator tarmoqlarga bo'linadi.

Sement sanoati. Respublikadagi qurilish industriyasining birinchi korxonasi 1913 yil qurila boshlagan Xilkova sement zavodi (hozirgi Bekobod sement kombinati)dir. 1927 yili O'zbekistonda hammasi bo'lib 7,7 ming t. sement olishga muvaffaq bo'lingan. Respublikaning sementga bo'lgan ehtiyojini ortishi tufayli 1932 yilda Quvasoy sement zavodi ishga tushurildi. Urushdan keyingi yillarda Angren (1947 y.) keyinchalik Ohangaron (1962 y.) va Navoiy (1977 y.) sement kombinatlarida ishga tushurildi. Hozirda respublika sement tarmog'ida yiliga 5 mln. t. dan ko'proq sement ishlab chiqaradigan 5 yirik korxona ishlaydi. Sement korxonalarida sementning hamma turlari, shifer, asboement quvurlar, mineral paxta (vata) va undan tayyorlangan buyumlar, sement qum cherepitsalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Respublikada yiliga 470 mln. shartli taxta (plita) hisobida shifer ishlab chiqariladi. Tekis va to'liqinsimon shiferlar Ohangaron, Quvasoy, Bekobod sement kombinatlarida tayyorlanadi.

Toshtaroshlik (toshga sayqal berish) ham qurilish materiallari sanoatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bir tomoni tog'lar bilan tutashib ketgan aksariyat viloyatlarimiz hududlarida toshtaroshlik yaxshi rivojlangan. Sanoatning mazkur turi, ayniqsa, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo, Toshkent, Surxondaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida rivojlangan.

Tabiiy toshlar (marmar va granitdan) ishlangan qoplama materiallari va bloklar Markaziy Osiyo me'morchiligida ko'p ishlatilgan. Qoplama toshlar zahiralar, xilma-xilligi va rangli bo'yicha O'zbekiston MDH mamlakatlari orasida yetakchi o'rinda. Buni O'zbekiston Respublikasi prezidenti I.A.Karimovning ushbu so'zlari ham tasdiqlaydi: "Respublikada 20 ta marmar, 15 ta granit va gabbro koni borligi aniqlangan. Oq rangdan to qora ranggacha xilma-xil bezakbob toshlar olinadigan ko'plab konlar noyob tabiiy omborlar bo'lib, ular butun Yevrosiyo zonasidagi eng yirik konlardir. Qoplama toshlarning umumiy zahirasi 85 mln. kubometrdan ortib ketadi. Ular toshni qayta ishlaydigan korxonalarni yuz yillar davomida xom ashyo bilan ta'minlaydi.¹

Respublikada 30 dan ortiq marmar, granit, travertin (g'ovak ohaktosh), tuf (g'ovak tog' jinsi) va boshqa tog' jinsi konlari topilgan. Mamlakatimiz tabiiy toshlari zavod va kombinatlarda sayqal berilishi bilan ishlab chiqarishga jo'natiladi. Ayniqsa, bu borada G'ozg'on marmarining dovg'i juda mashhur. Respublikamizning ko'pgina shaharlarida, shuningdek, Moskva, Sankt-Peterburg, Kiyev, Novosibirsk, Boku, Bishkek va Dushanbe shaharlarida qurilgan arxitektura inshootlari hamda metro stantsiyalarida G'ozg'on marmaridan bezak sifatida foydalanilgan. Ayni

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T., O'zbekiston, 1997. 242 b.

paytda marmar G'ozg'ondan tashqari, Nurota, Zarband va Orkutsoydan, granit Langar, Sevasoy, Chorkesardan, travertin Chustdan qazib olinadi.

Tarmoqning yirik korxonalari sirasiga 1970 yilda ishga tushgan G'azalkent toshga ishlov berish kombinati (yillik quvvati 150 ming m² tosh plita), 1976-95 yilda tashkil etilgan Toshkent toshga ishlov berish kombinati (quvvati 88 ming m²), Nukus granit-marmar zavodi (70 ming m²), "Qashqadaryomarmar" (quvvati 25 ming m²) "Samarqandmarmar" (quvvati 22 ming m²) birlashmalari va Surxondaryoda "Konpurtepa" granit kombinati kabilar kiradi. Bu korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlar respublika ehtiyojlarini to'la qondirib, bir qismi eksportga ham chiqariladi.

Devorbop materiallar (g'isht) sanoati sohasi qurilishda ishlatiladigan olovbardosh imorat g'ishtlari ishlab chiqariladi. Ushbu tarmoqning o'ziga xosligi shundaki, uning geografiyasi keng, ya'ni mamlakatimizning barcha viloyatlarida g'isht zavodlari ishlab turibdi. Tarmoqning eng yirik korxonalari Yangiyo'l, Chirchiq, Qiziltepa (Navoiy viloyati) va Qarshi shaharlarida joylashgan. So'nggi yillarda, ayniqsa, chet el texnologiyasiga asoslangan xususiy g'isht zavodlari ko'plab qurilmoqda.

Keramika sanoatida Angren keramika kombinati va Toshkent qurilish materiallari kombinatida barcha turdagi sopol koshinlar, gips, kanalizatsiya quvurlari va boshqa mahsulotlar tayyorlanadi.

Shisha-oyna sanoatida "Quvasoyshisha" ishlab chiqarish birlashmasi va G'azalkent shisha-oyna zavodi ishlaydi. Bu korxonalarda 212 mln. dona konserva shisha idishlari, 80 mln. dona butilka, 2 mln. m² dereza oynalari ishlab chiqariladi.

Qurilishni industriallashtirishda **yig'ma temir-beton ishlab chiqarishni** o'zlashtirish muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yigma temir-betondan mahsulot ishlab chiqaridigan 300 ga yaqin zavod va kombinatlar ishlaydi. Bu korxonalarda respublika qurilish materiallari sanoati yalpi mahsulotining deyarli 50 foizi ishlab chiqariladi.

Qurilish materiallari sanoatining keyingi davrlarda taraqqiy etgan tarmog'i- yirik uysozlik kombinatlari bo'lib, ular deyarli barcha viloyat markazlari va katta shaharlarda qurilgan. Eng yiriklari Toshkent, Samarqand, Andijon, Chirchiq, Nukus shaharlarida joylashgan. Toshkent (Bektemir tumanida) va Jizzaxda temir-beton ariq (lotok) zavodi bor.

Yog'ochsozlik sanoati ham qurilish industriyasining tarkibiy qismi bo'lib, uning sanoat korxonalari yog'ochsozlik yoki duradgorlik, uysozlik, asbobsozlik, aravasoqlik, sandiqsozlik, o'ymakorlik singari juda ko'p tarmoqlardan tarkib topgan.

Tayanch iboralar.

Mineral o'gitlar, polimerlar, ammosfos, gidroliz, biokimyo, keramika sanoati, yig'ma-temir beton.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonda kimyo sanoati qachon vujudga keldi?
2. Respublikamizda kimyo sanoatining qanday tarmoqlari mavjud?
3. O'zbekistondagi yirik kimyo zavodlari ro'yxatini tuzing.
4. Mamlakatimizning qaysi shaharlarida sement zavodlari ishlab turibdi?
5. O'zbekistonda qanday qurilish materiallari ishlab chiqariladi?

6. Qoplama materiallar sanoati mamlakatimizda qanday rivojlangan.
7. Marmar konlariga misollar keltiring.

YENGIL VA OZIQ-OVQAT SANOATI.

Reja:

1. Paxta va pillani qayta ishlash bilan bog'liq yengil sanoat tarmoqlari.
2. Yengil sanoatning boshqa tarmoqlariga ta'rif.
3. Oziq-ovqat sanoati, tarmoqlar tarkibi, geografiyasi.

O'zbekiston iqtisodiyotida yengil sanoatning ulushi alohida va ko'p qirralidir. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari respublika agrosanoat majmui (ASM)ning tarkibiy qismidir.

Hozirgi davrda mamlakat yengil sanoati ko'p tarmoqli industrial kompleks bo'lib, uning tarkibida paxta tozalash zavodlari, to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'n-poyabzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari ishlab chiqarish kiradi. Respublika yalpi sanoat mahsulotining 19,4 foizi yengil sanoat hisobiga to'g'ri keladi (2004 y). Respublika yengil sanoati tarmoqlari yiliga 456 mln. m² ip gazlama, 474 ming m² jun gazlama, 47 mln. m² shoyi gazlama, 32,1 mln. dona trikotaj mahsulotlari, 64,5 mln. juft paypoq, 5,5 mln. juft poyabzal, 2 mln. m² gilam va gilam mahsulotlari ishlab chiqarmoqda.

15-jadval.

Asosiy turdagi yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi (o'tgan yilga nisbatan foizda).

T/r	Yengil sanoat mahsulotlari	2000	2002	2003	2004
1.	Paxta gazlamalar	110,6*	106,9	97,8	82,0
2.	Ipak gazlamalar	...	97,4	100,3	91,4
3.	Gilam va gilam mahsulotlari	77,5	108,3	2,8r	140,2
4.	Paypoqlar	119,3	77,0	188,4	110,0
5.	Trikotaj buyumlari	90,1	82,4	100,6	95,9
6.	Poyabzal	110,5	109,5	99,9	81,9

Izoh: Ko'rsatkichlar yirik korxonalar ma'lumotlari asosida hisoblangan.

*paxta va ipak gazlamalar bilan birga

Paxta tozalash sanoati-yengil sanoat tarmoqlari orasida geografiyasi eng katta bo'lgan tarmoqdir. Respublikaning barcha paxtakor tumanlarida zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan paxta tozalash sanoati (birinchi navbatda paxta tozalash zavodlari) mavjud. Birinchi paxta tozalash zavodi 1874 yil Toshkentda qurilgan

O'zbekiston paxta tozalash sanoati yagona boshqaruvda ishlaydigan paxta tayyorlash punktlari, quritish-tozalash sexlari, transport xo'jaliklari, paxta tozalash zavodlarini o'z ichiga oladi. Tarkibida 128 ta paxta tozalash zavodi, 582 ta paxta punkti faoliyat ko'rsatmoqda. Eng yirik paxta tozalash zavodlari Denov, Qo'qon, Qorako'l, G'ijduvon, Kattaqo'rg'on, Xazorasp va boshqa shaharlarda joylashgan.

(Ular 100 ming t. va undan ortiq paxtani qayta ishlash quvvatiga ega). Paxtadan tola chiqishi o'rtacha 31-32 foizni tashkil qiladi. Tolasi ajratib olingan texnik chigit yog`moy kombinatlarida qayta ishlanadi. Mamlakatda yiliga 1,0 mln. tonna paxta tolasi va 200 ming tonnadan ortiq urug`lik chigit tayyorlanadi. Jumladan, 2000 yilda O'zbekistonda 1018,6 ming t., 2004 yilda esa 976,7 ming t. paxta tolasi ishlab chiqarilgan.

3 – chizma. Yengil sanoat yoki sanoatning B guruhi tarmoqlari

O'zbekiston mustaqillik yillarida paxta maydonlarini yarim million gektarga kamaytirdi. Bu narsa paxta sanoati faoliyatiga ta'sir ko'rsatdi. Mustamlakachilik yillarida O'zbekistonda qayta ishlangan paxta tolasining 92-95 foizi Rossiya, Ukrainaga jo'natilar edi. Hozirgi vaqtda O'zbekiston paxta tolasi 40 ga yaqin xorijiy mamlakatlarga, jumladan, Buyuk Britaniya, Belgiya, Janubiy Koreya, Shvetsariya, AQSH, Turkiya va boshqa mamlakatlarga eksport qilinmoqda.

To'qimachilik sanoati. U ip va ip gazlama, ipak (shoyi) gazlama, jun gazlama ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda to'qimachilikning tarkib topishi va rivojlanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Biroq, O'zbekiston to'qimachilik sanoati yaqin o'tmishda yaxshi rivojlantirilmadi. Bu sanoat uchun asosiy xom ashyo bo'lgan paxta tolasining g'oyat katta qismi o'zga rayonlarga tashib ketildi.

To'qimachilik sanoatining ilk korxonasi Farg'ona ip yigirish-to'qish fabrikasi (hozirgi Farg'ona to'qimachilik kombinati) 1930 yilda ishga tushdi. 1932 yilda Toshkent to'qimachilik kombinatini qurish boshlandi. Bu ikki korxona 1945 yilda respublikada ishlab chiqarilgan jami gazlamaning 95,4 foizini berdi. Keyinchalik Buxoro to'qimachilik kombinati (1973 y.), Andijon ip-gazlama kombinati, Pop noto'qima materiallar kombinati, Xiva gilam kombinati qurib ishga tushurildi. Ayni paytda mamlakatimizdagi mazkur to'qimachilik kombinatlari zamonaviy texnologiyalar bilan qayta jihozlanib, o'z faoliyatini davom ettirmoqda.

Respublika to'qimachilik sanoatini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri raqobatbardosh gazlama ishlab chiqarishni ko'paytirishdan iborat. Shu maqsadda deyarli barcha viloyatlarda zamonaviy texnika va texnologiya bilan jihozlangan o'nlab yangi qo'shma korxonalar qurildi. Jumladan, "Supertekstil" (O'zbekiston-AQSH, 1993), "Qorako'lteks", "Surxonteks", "Kabul-To'ytepa" (O'zbekiston-Janubiy Koreya), "Asakatekstil", "Namangantekstil" va Turkiyaning "Yazeks" korporatsiyasi bilan hamkorlikda Qoraqalpog'istonda "Kateks", "Elteks" (Ellikqal'a tumanida) to'qimachilik qo'shma korxonalari shular sirasiga kiradi. Shuningdek, tarmoq korxonalarining eskilarini ta'mirlash, zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlash to'qimachilik sanoatining istiqbolini ochib bermoqda. Ammo, to'qimachilik sanoatida yuz berayotgan katta o'zgarishlarga qaramasdan respublikada ishlab chiqarilayotgan paxta tolasining kam qismi mamlakatimiz sanoat korxonalarida qayta ishlanmoqda. Yaqin kelajakda esa respublikada yetishtiriladigan paxta tolasining teng yarmini qayta ishlashga erishish vazifasi qo'yilmoqda. Buning uchun mamlakatimizning barcha paxta yetishtiradigan hududlarida turli quvvatga ega bo'lgan to'qimachilik korxonalari qurilishi rejalashtirilgan.

Respublika **ipakchilik sanoatida** tabiiy ipak, kimyoviy va aralash iplardan mahsulot ishlab chiqariladi. Qadimdan Marg'ilon, Namangan, Qo'qon, Buxoro, Samarqand kabi shaharlar shoyi gazlamalar ishlab chiqarish bilan mashhur bo'lgan. Shoyi gazlama va zarli kiyimlar ishlab chiqarishda katta tajribaga ega bo'lgan o'zbek xalqi o'z udumlarini asrlar osha davom ettirib va takomillashtirib kelmoqda.

Respublikamizda sanoat usulidagi dastlabki pillakashlik fabrikasi 1921 yil Farg'ona shahrida ishga tushdi. 1926-1927 yillarda Samarqand, Buxoro va Marg'ilonida qurilgan. 1937 yilda sun'iy ipak gazlamalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Hozirgi vaqtda esa ushbu sohada Marg'ilon (1926), Farg'ona (1926),

Samarqand (1927), Buxoro (1927), Toshkent (1959), Namangan (1966), Urganch (1975), Shahrisabz (1976) va Buloqboshi (1989) pillakashlik fabrikalari va ularning 12 ta filiallari ishlab turibdi.

Respublikada **shoyi to'qish sanoatida** Marg'ilon shoyi to'qish kombinati (1928), Marg'ilon "Atlas" (1925) va Namangan (1966) shoyi ishlab chiqarish birlashmalari, Namangan abrli gazlamalar kombinati (1925), Samarqand shoyi ishlab chiqarish birlashmasi (1934), Qo'qon shoyi to'qish fabrikasi (1926), Sho'rchi va Boysun shoyi to'qish fabrikalari faoliyat ko'rsatmoqda.

1942 yilda Marg'ilon pillakashlik fabrikasi asosida yirik shoyi kombinati (hozirgi Marg'ilon "Ipakchi" AJ) barpo etildi. Bu kombinat xilma-xil shoyi (krepdeshin, krepshifon, krepjarjet) gazlamalar ishlab chiqaradi. "Marg'ilon xonatlas" AJ da esa xilma-xil milliy gazlamalar, birinchi navbatda atlas ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Mamlakat shoyi va atlas to'qish sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan krepdeshin, krepshifon, krepjorjet, atlas, xonatlas, beqasam, shoyi, sun'iy iplardan to'qilgan abrli gazlamalar xalqimiz ehtiyojini qondirib kelmoqda va xorijga eksport qilinmoqda.

Trikotaj sanoatining O'rta Osiyodagi eng yirik korxonasi Qo'qon paypoq fabrikasi 1939 yilda ishga tushurildi. Urush yillarida Andijon va Toshkent trikotaj fabrikalari qurildi. Shuningdek, tarmoqning yirik korxonalari Samarqand, Buxoro, Jizzax shaharlarida ham qurilgan bo'lib, ularda erkaklar, ayollar va bolalarni ustki va ichki trikotaj kiyimlari ishlab chiqariladi.

Tikuvchilik sanoati O'zbekistonning barcha viloyatlarida mavjud. Bu sanoatning korxonalari ayni paytda mehnat resurslari ko'p bo'lgan qishloq joylarida va kichik shaharlarda ko'plab qurilgan. Sanoatning ushbu tarmog'ida ko'plab qo'shma korxonalar ham barpo qilingan. Mazkur korxonalarda chiroyli kiyim-kechaklar bilan birga qo'lda tikilgan chopon, ko'rpa-to'shak, gulko'rpa, zarbof to'n, choyshab, so'zana, kashta kabi buyumlar yuksak milliy san'at mahsuli darajasida ishlab chiqarilmoqda.

2. Yengil sanoatning boshqa tarmoqlariga ta'rif.

Ko'n-poyabzal sanoati. Ko'nchilik-O'zbekiston hunarmandchili-gining qadimiy turlaridandir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon shaharlarida ko'plab ko'nchilik do'konlari bo'lib, ularda har xil charmlar tayyorlangan. Dastlabki ko'n zavodi Toshkentda 1928 yilda qurilib ishga tushirildi. 1967 yilda ikkinchi ana shunday korxona ishga tushdi. Bu ikki korxona orasida Xonobod (Andijon)da ham teri oshlash zavodi ish boshladi.

Poyafzal sanoati ham qadimiy tarmoqlardandir. 1927 yil Toshkentda poyafzal fabrikasi ishga tushirildi. Keyinroq Yangiyo'l poyafzal fabrikasi, Pop rezina poyafzal fabrikasi, Farg'ona poyafzal fabrikasi ish boshladi. Hozirda bu shaharlardan tashqari Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Chirchiq, Andijon, Namangan shaharlarida ham poyafzal fabrikalari ishlab turibdi. Ularda hayvonlar terisidan yumshoq va qattiq charm, tabiiy va sun'iy charmdan turli poyabzal (tufli, botinka, etik, sandal, shippak, piyma, kalish va b.), shuningdek, telpak, ot-ulov asboblari, attorlik buyumlari ishlab chiqariladi.

Poyabzal ishlab chiqarishni takomillashtirish sohasida xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik yaxshi yo'lga qo'yilgan. Masalan, 1995 yildan "Farg'onapoyabzal" aksiyadorlik jamiyati Germaniyaning "Salamander" firmasi bilan hamkorlikda "O'zsalamander" qo'shma korxonasi barpo etilib, eksportbop mahsulot chiqara boshladi. Ushbu korxona yilliga 8 turdagi 500 ming juft erkaklar poyabzali ishlab chiqarish quvvatiga ega.

Mo'yna sanoatining eng yirik korxonalari Buxoro qorako'l zavodi va Toshkent ko'n-mo'yna zavodidir. Bu korxonalarda ayollar va bolalar paltosi, bosh kiyimlari, astari mo'yna bo'lgan buyumlar tayyorlanadi. Buxoro qorako'l zavodiga qorako'l terilariga ishlov beriladi. Hozirda bu yerda Gretsiya bilan hamkorlikda "Buxoro-Omega" qo'shma korxonasi tashkil qilingan. Keyingi yillarda Ozbekiston hududida ondatra, nutriya, qunduz kabi mo'ynali hayvonlarning ko'paytirilishi sanoat ahamiyatiga ega bo'lmoqda. Ulardan olingan mo'ynalardan ustki va bosh kiyimlar tikiladi

Chinni-fayans sanoatining yirik korxonalari Toshkent (1952), Samarqand (1970) va Quvasoy (1977) chinni zavodlaridir. Bu korxonalarda ro'zg'orda ishlatiladigan (kosa, piyola, choynak, esdalik sovg'a buyumlari va boshqa mahsulotlar) chinni buyumlar tayyorlanadi. Toshkent, Samarqand, Quvasoy chinni zavodlarida tayyorlangan (gullangan) kosa, piyola, choynak, laganlarning dovrug'i yetti iqlimga ketgan. Masalan, Toshkent chinni zavodida ishlab chiqarilayotgan "Oq oltin", "Tong" va Samarqand chinni zavodida ishlab chiqariladigan "Uzum" va boshqa chinni idish to'plamlari xalqaro yarmarka va ko'rgazmalarda faxrli o'rinlarni egallagan.

Angren keramika kombinatining ishga tushirishini bilan O'zbekistonda fayans (dag'al chinni)dan fayans mahsulotlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Kanop sanoatida kanop tolasidan qop-qanorlar, arqon, gilam va poyondozlar, kabel ipi, linolium ishlab chiqarishda foydalaniladi. Kanop tolasining o'ziga xos bo'lgan xususiyati, u namlikni o'ziga shimib olmaydi. Hozir kanop sanoatiga tegishli 6 ta zavod bo'lib ularning hammasi Toshkent viloyatida joylashgan. Ular yillik 20 ming t. kanop poyasini qayta ishlash quvvatiga ega.

Mebel sanoati. Respublika yengil sanoatning yana bitta muhim tarmog'i mebel ishlab chiqarishdir. Uning geografiyasi keng. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Namangan, Andijon, Sho'rchi, Qo'qon shaharlarida faoliyat ko'rsatayotgan mebel ishlab chiqarish fabrikalari assortimentining ko'pligi, mahsulotining yuqori sifati bilan ajralib turadi.

Mamlakatda "O'zbekmebel" davlat aksiyadorlik birlashmasi tuzilgan. Uning tarkibida 36 ta mebel ishlab chiqarish birlashma korxonalari ("Yangiyo'l" shirkati, 13 ta mebel fabrikasi, 9 ta mebel birlashmasi, mebel ko'zgusi korxonasi, yog'och kesish stanoklari zavodi va boshqalar) bor.

Mamlakatdagi xorijiy texnologiyani qo'llab va zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan mebelchilik korxonalarida mehmonxona, oshxona, kabinet, yotoqxona, o'rta maktab va oliy maktablar uchun mebellar ishlab chiqariladi. Milliy mebel (xontaxta, sandiq, kursi, jovon) namunalarini, hashamatli mebellar yig'malarini ishlab chiqarish miqyosi esa tobora kengayib bormoqda.

Mustaqillik yillarida o'z faoliyatini boshlagan "Fayz" mebelsozlik firmasi ayni paytda O'zbekiston mebel sanoatining yirik korxonalaridan biridir. Korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlar nafaqat mamlakatimizda balki xorijda ham shuhrat qozongan. "Fayz" firmasining deyarli barcha viloyatlarda filiallari tashkil etilgan.

Mahalliy sanoat korxonalarida asosan mahalliy xom ashyo resurslaridan mahalliy ehtiyojlarni qondirishga mo'ljallangan xalq iste'moli mollari ishlab chiqariladi. Jumladan, Respublikada mahalliy sanoatning metalga ishlov berish, yog'ochni qayta ishlash, xalq hunarmandchiligining zardo'zlik, tikuvchilik, to'quvchilik, pichoqchilik, badiiy kashtachilik, do'ppichilik, o'ymakorlik, misgarlik, zargarlik, kulolchilik, milliy cholg'u asboblari yasash, kosibchilik, milliy kashtachilik, gilamchilik va boshqa tarmoqlari rivojlangan. Tarmoqning yirik korxonalariga-Chust milliy pichoqlar zavodi, Toshkent, Andijon, Shahrisabz badiiy buyumlar fabrikalari, Toshkent milliy cholg'u asboblari zavodi, "Elektrmaishiyasbob" zavodi, Buxoro zardo'zlik fabrikasi, Rishton va Shahrisabz kulolchilik zavodlari kiradi. O'zbekistonning milliy mustaqilligi mahalliy sanoat va ayniqsa, milliy hunarmandchilikni rivojlantirishga keng istiqbollarni ochib berdi.

3. Oziq-ovqat sanoati, tarmoqlar tarkibi, geografiyasi.

Respublikada eng taraqqiy etgan sanoat tarmoqlaridan biri bu-oziq-ovqat sanoatidir. Sanoatning mazkur turi asosan mahalliy (qishloq xo'jaligi) xom ashyosiga tayanadi. Umumsanoat mahsuloti hajmining 9,6 foizi oziq-ovqat sanoatiga to'g'ri keladi (2004 y). Qishloq xo'jaligi rivojlangan O'zbekistonda sanoatning bu turi qadimdan shakllangan. Dastlab suv tegirmonlarida un, objuozlarda guruch, juvozlarda o'simlik moyi, novvoyxonalarda nonlar tayyorlangan, qandolatchilar turli xil shirinliklar, uzumdan musallas va boshqa sharbatli va suyuq ichimliklar tayyorlaganlar.

Oziq-ovqat sanoatining tarmoqlari ko'p va xilma-xil. Unda sut va go'sht, yog'moy va baliq mahsulotlari, un va un mahsulotlari, meva-sabzavot va konservalar, uzum va meva sharbatlari, spirt, aroq, pivo, tamaki, chanqovbosar ichimliklar va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish yo'nalishlari yo'lga qo'yilgan.

Mamlakatimiz aholisining ehtiyojini qondirish maqsadida uning oziq-ovqat sanoati yildan-yilga ko'p mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlamoqda. Mamlakat oziq-ovqat sanoat korxonalarida 142,6 ming t. go'sht va go'sht mahsulotlari, 213,4 ming t. sut va sut mahsulotlari, 2,8-3,0 ming t. hayvon va 276 ming t. o'simlik yog'i, 54,2 ming t. makaron mahsulotlari, 542,2 ming t non va non mahsulotdari ishlab chiqarilmoqda.

16-jadval.

Asosiy turdagi oziq-ovqat sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi (o'tgan yilga nisbatan foizda).

T/r	Oziq-ovqat sanoat mahsulotlari	2000	2002	2003	2004
1.	Sut va sut mahsulotlari	101,6	115,9	107,6	183,4
2.	Pishloq (brinza bilan birga)	87,8	73,4	78,4	89,1
3.	Konservalar	106,2	101,3	119,8	80,9
4.	Shakar	...	7,6 m	114,2	78,0

5.	Un	97,4	87,4	73,7	145,6
6.	Non va non mahsulotlari	111,5	91,0	55,2	89,0
7.	Makaron mahsulotlari	107,9	72,0	60,4	110,1
8.	O'simlik yog'i	93,8	97,8	100,5	108,1
9.	Uzum vinosi	103,0	116,6	73,4	59,9
10.	Aroq va boshqa spirtli ichimliklar	99,7	92,5	96,6	107,1
11.	Alkogolsiz ichimliklar	100,4	93,1	25,3	26,9

Izoh: Ko'rsatkichlar yirik korxonalar ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Go'sht sanoati - oziq-ovqat sanoatining yetakchi tarmog'idir. O'tmishda mahalliy aholi ot go'shtidan qazi, qoramol go'shtidan uzoq saqlanadigan, quritilgan va qovurilgan go'sht mahsulotlari tayyorlashgan. 1932 yilga kelib go'sht sanoati respublika xalq xo'jaligi rejasiga alohida sanoat tarmog'i tarzida kiritilgan.

Endilikda respublikaning barcha viloyat markazlari va yirik shaharlarida go'sht kombinatlari ishlab turibdi. "O'zgo'shtsutsanoat" uyushmasi tarkibida 23 ta yirik go'sht kombinatlari, go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan 45 ta xo'jalik, viloyat tumanlarida esa bo'rdoqichilik yo'nalishidagi 100 dan ortiq o'rta va kichik korxonalar bor. Mustaqillik yillarida mamlakatimizning turli mintaqalarida jamoa, davlat, shirkat va fermer xo'jaliklari va tadbirkorlar tomonidan zamonaviy texnologiya bilan jihozlangan go'sht mahsulotlari va turli kolbasalar ishlab chiqaradigan ko'pgina kombinatlar qurildi.

Sut sanoati. Respublika sut sanoati korxonalarida sariyog', sut-qatiq, sut konservalar, pishloq, qaymoq, muzqaymoq, brinza va boshqa mahsulotlar tayyorlanadi. O'zbekistonda birinchi sut zavodi Toshkent shahrida 1928 yilda ishga tushirilgan. Hozirda barcha viloyatlarda tarmoq korxonalari mavjud. Eng yirik sut kombinatlari Toshkent, Samarqand, Namangan, Buxoro, Denov, Shahrixon shaharlarida joylashgan.

Yog'-moy sanoati O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining yetakchi tarmoqlaridan biri. Sanoatning bu tarmog'ida paxta moyi ishlab chiqarish yetakchilik qiladi. Xalqimiz qadimdan turli o'simliklardan (kunjut, zig'ir, maxsar) juvozlarda yog' olishgan. Paxta chigitidan yog' oladigan dastlabki zavod 1884 yil Qo'qonda qurilgan. Ayni paytda Respublikada yiliga umumiy quvvati 3 mln. tonna moyli o'simlik urug'larini qayta ishlaydigan 20 dan ortiq korxona ishlab turibdi. Ularda asosan g'o'za urug'i (chigit), kunjut, zig'ir, maxsar, soya, meva danaklari urug'laridan moy ishlab chiqariladi. O'simlik moyi ishlab chiqarishda yiliga 2,1 mln. t. atrofida chigit ishlatiladi. Mamlakat yog'-moy sanoati oziq-ovqat sanoati yalpi mahsulotining 40 foizini beradi. Respublikamiz o'simlik moyi ishlab chiqarishda MDH da Rossiya va Ukrainadan keyin 3-o'rinda turadi. Tarmoq korxonalarida o'simlik moyidan tashqari, margarin, kirsovun, atirsovun, farmasevtika va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Eng yirik yog'-ekstraksiya zavodlari Guliston, Kosonsoy, Farg'ona, Qo'qon, Kattaqo'rg'on, Denov, Urganchdadir. Ularning ayrimlari jumladan, Kosonsoy va Guliston yog'-ekstraksiya zavodlari sutkasiga 1200 t. chigitni qayta ishlaydi.

Mamlakat oziq-ovqat sanoatida **elevator sanoatining** ham hissasi oshib bormoqda. Bu mamlakat aholisining un va un mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirish bilan bog'liq jarayon taqozosidir. Yetishtirilgan donni faqat elevator

xo'jaliklarida yaxshi saqlash mumkin. 1965 yilda respublikada umumiy sig'imi 674 ming t. bo'lgan 5 ta elevator va 226 ta g'alla ombori bo'lgan bo'lsa, endilikda mamlakatda 45 ta elevator bo'lib ularning umumiy g'alla sig'imi 4,5 mln. tonnaga yetdi. Har yili yetishtiriladigan g'allaning o'rtacha 65 foizi elevatorlarda saqlanadi. Qayta jihozlangan va yangidan qurilgan elevatorlar avtomatik dispetcherlik boshqaruvi tizimlari, g'alla haroratini avtomatik tarzda masofadan turib o'lchaydigan qurilmalar bilan jihozlangan.

Un tortish (tegirmon) sanoatining yirik korxonalari Farg'ona, Yangiyo'l un kombinatlari, Namangan, Andijon, Samarqand, Buxoro shaharlaridagi uch navli un tortidigan (240 t./sutka quvvatli) zavodlardir. Keyingi yillarda un sanoati tez sur'atlarda o'sdi. Sutkasiga 120 dan 500 tonnagacha don tortadigan 23 ta yangi korxona qurildi. Jizzax, Ohangaron, Qo'qon, Qarshi, Asaka, Jomboy, Taxiatosh shaharlarida yangi korxonalar ishga tushirilishi bilan korxonalarning umumiy quvvati sutkasiga 6330 t. ga yetdi yoki bir yilda 1,5 mln. t. un ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ldi. Mustaqillik yillarida Oqoltin, Do'stlik, Oqtosh, Yakkabog' don mahsulotlari kombinatlari qurildi.

Non ishlab chiqarish asosan "O'zdonmahsulot" tarkibidadir. Unga 4 ta non ishlab chiqarish birlashmasi (Toshkent, Yangiyo'l, Farg'ona, Qarshi) va 21 ta non zavodi qaraydi. "O'zbekbirlashuv" tizimida ham non ishlab chiqariladi. Bu tizimda 242 ta korxona, 3 mingga yaqin tandir (novvoyxona) va kichik korxonalar bor. Ularning har ikkisi sutkasiga 3575 tonnadan ko'proq (300 xildan ortiq) non mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Respublika oziq-ovqat sanoatida sholidan turli navli **guruch** ishlab chiqariladi. Guruch ishlab chiqarish xom ashyo rayonlarida yaxshi yo'lga qo'yilgan. Qoraqalpog'istonda Taxiatosh, Xo'jayli, Qonliko'l, Shumanay, Chimboy, Xorazmda Urganch, Xonqa, Bog'ot, Surxondaryoda Muzrobod guruch zavodlari tarmoqning yirik korxonalaridir.

Konserva sanoati. 1913 yilda O'zbekistonning hozirgi hududida joylashgan 3 ta konserva korxonasida 200 ming banka konserva ishlab chiqarilgan edi. O'zbekiston konserva sanoatining asosiy mahsulotlari murabbo, meva kompotlari, qiyom, sharbatlar, savzavot va poliz mahsulotlaridan qilingan konservalardan iborat. O'zbekiston konserva zavodlarida tayyorlanadigan pomidor konservalari, pastasi, sharbati va hokazolarga respublikamizdagina emas, balki Hamdo'stlikning ko'pgina mintaqalarida ham ehtiyoj juda katta. Mo'ynoqda baliq konservalari kombinati ishlab turibdi. Kombinatga xom ashyoning bir qismi Orolbo'yidagi ko'llardan, qolgani chetdan keltiriladi.

Qandolatchilik sanoatida turli shirinliklar va qandolat mahsulotlari ishlab chiqariladi. Masalan, konfetlar, karamel, shokolad, marmelad, undan pishirilgan qandolat mahsulotlari, sharq shirinliklari (novvot, parvarda, pechak) va boshqalar. O'zbekiston qandolat sanoatiga aloqador 60 dan ortiq korxona bor. Tarmoqning eng yirik korxonalari Toshkentdagi "O'rtoq" qandolat fabrikasi, Yangiyo'ldagi "Lazzat" birlashmasi, Farg'ona va Samarqand qandolat fabrikalaridir.

Sanoatning bu turini rivojlantirish aholining ehtiyojini qondirishga qaratilgan bo'lib, qand ishlab chiqarish uchun xom ashyo tarzida qand lavlagi yetishtirishga kirishildi. Mamlakatimizning serquyosh iqlimiy sharoitida qand lavlagi o'simligining

qandlilik darajasi yuqori bo'lishi tabiiy. Shuning uchun ham hukumat rejalashtirish tashkilotlari qand lavlagi yetishtirish miqyosini kengaytirishga alohida e'tibor bermoqda. Xorazm, Toshkent va Samarqandda hamda boshqa viloyatlarda qand lavlagi ekish kengaytirilmoqda, ularni qayta ishlab, qand-shakar ishlab chiqarishga kirishildi. 1995-1997 yillarda Turkiya firmalari bilan hamkorlikda Xorazm viloyatining Xazorasp tumanida shakar zavodi qurildi. Zavod sutkasiga 3 ming tonna qand lavlagini qayta ishlash quvvatiga ega.

Vino va mayiz ishlab chiqarish ham oziq-ovqat sanoatining alohida tarmog'i. Mazkur tarmoqda turli nav uzumlardan mayiz, uzum qiyomlari, turli nav vino, konyak, shampän vinosi, aroq va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Vinochilikka ixtisoslashgan sanoat korxonalarining katta qismi "O'zmevasabzavotuzumsanoat" uyushmasiga qaraydi.

Vino sanoatiga aloqador 22 ta yirik korxona bor. Vino mahsulotlarini tayyorlash va quyish bilan 56 korxona shug'ullanadi. Eng yirik korxonalar: "Toshkentvino", "Zarafshon" (Samarqand), "Shohrud" (Buxoro), "Mastona" (Qo'qon), "Gulbuloq" (Andijon) va boshqalar. Respublika vino sanoati bir yilga 22 mln. dal vino mahsulotlari ishlab chiqarish quvvatiga ega.

Vino sanoati korxonalarida tayyorlanayotgan oq, qizil, desert vinolar ("O'zbekiston", "Vassarga", "Buvaki", "Yumaloq" va h.k.) dunyoning xalqaro ko'razmalarida 100 dan ortiq oltin, kumush va bronza medallari bilan taqdirlangan. Respublikada pivo va alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqarish ham keng rivojlangan. Sanoatni ushbu tarmog'ida yiliga 17,7 mln. dal. pivo, 20 dal. chanqovbosti ichimliklar, 380 mln. shisha mineral suv ishlab chiqariladi. Pivo va alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqaradigan yirik korxonalarga Qibray (Toshkent) va Farg'ona chanqovbosar ichimliklar zavodlari hamda Samarqand-Pulsar qo'shma korxonasi kiradi.

Tuz sanoati O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining eng yosh tarmoqlaridan biridir. 1990-yilgacha aholining osh tuziga bo'lgan ehtiyoji asosan chetdan (Ukraina, Qozog'iston, Turkmaniston, Rossiyadan) keltirilgan osh tuzi hisobiga qondirilgan. Mustaqillik yillarida respublika aholisini osh tuziga bo'lgan ehtiyoji mahalliy xom ashyo hisobiga qondirilmoqda. Qoraqalpog'istonning Qo'ng'iro't tumanida yiliga 100 ming t., Surxondaryoning Sherobod tumani (Xo'jaikon)da yiliga 150- 200 ming t. osh tuzi qazib olinmoqda va aholi keng iste'moliga chiqarilmoqda.

Choy sanoati. Samarqandda O'rta Osiyoda yagona choy qadoqlash fabrikasi joylashgan. 1923 yilda ishga tushgan bu korxona, asosan Hindiston, Xitoy, Indoneziya, Gruziyadan keltiriladigan xom ashyo hisobiga ishlaydi. Korxona chet el dastgohlari bilan jihozlangan bo'lib, yiliga 11-12 ming t. choy qadoqlaydi.

Tamaki sanoati, Tarmoqda 3 ta yirik korxona Samarqand va Urgut tamaki fermentlash zavodlari (har birining yillik quvvati 25 ming t. tamaki) va Toshkent tamaki fabrikasi ishlab turibdi. Toshkent tamaki fabrikasida xilma-xil papiros va filtrli sigaretalar tayyorlanadi. Mazkur fabrika negizida Buyuk Britaniyaning "BAT" kompaniyasi bilan hamkorlikda qo'shma korxona faoliyat ko'rsatmoqda.

Tayanch iboralar .

Yengil sanoat, "B" guruh tarmoqlari, paxta va ipak sanoati, ko'ncilik, fayans sanoati, mahalliy sanoat, mo'yna sanoati, kanop sanoati, elevator.

Savol va topshiriqlar

1. Yengil sanoat tarmoqlariga misollar ayting.
2. Yirik to'qimachilik kombinatlarini respublikamizning qaysi shaharlarda qurilgan?
3. O'zbekiston ipakchilik sanoati haqida gapiring.
4. Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi nimalarga bog'liq.
5. Mamlakatimiz yog'-moy sanoatining yirik korxonalari qaysi shaharlarda joylashgan?

O'ZBEKISTON AGROSANOAT MAJMUASI. QISHLOQ XO'JALIGI GEOGRAFIYASI.

Reja:

1. Agrosanoat majmuasi haqida tushuncha.
2. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotida tutgan o'рни.
3. Mustaqillik yillarida agrar sertordagi islohotlar.

Agrosanoat majmuasi (ASM) - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, ularni tayyorlash, qayta ishlash, saqlash va tayyor mahsulotni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq tarmoqlar yig'indisidir. **Agrosanoat majmuasining asosiy vazifasi**-aholining oziq-ovqat mahsulotlari va xalq iste'moli tovarlariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq va samaraliroq qondirishdan iborat.

Mamlakatimiz ASM agrosanoat integratsiyasi va kooperatsiyasining mahsuli bo'lib, o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab yagona tizim sifatida shakllana boshladi. Bu davrga kelib bir nechta tarmoqlarning yagona majmuaga birlashishi uchun moddiy-texnik va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar barpo etilgan edi.

ASMning pirovard mahsulotini yaratishda ishlab chiqarish va muomala sohasining turli bosqichlarida bevosita va bilvosita 70 dan ortiq tarmoqlar ishtirok etadi. ASM tarkibiga texnologik va iqtisodiy jihatdan o'zaro bog'liq va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdan oxirgi iste'molchiga yetkazib berishgacha bo'lgan jarayonda bevosita ishtirok etuvchi tarmoqlar kiradi. Ushbu jarayonda ishtirok etayotgan tarmoqlar o'rtasidagi nisbat agrosanoat majmuasining tarmoq tarkibini tashkil etadi.

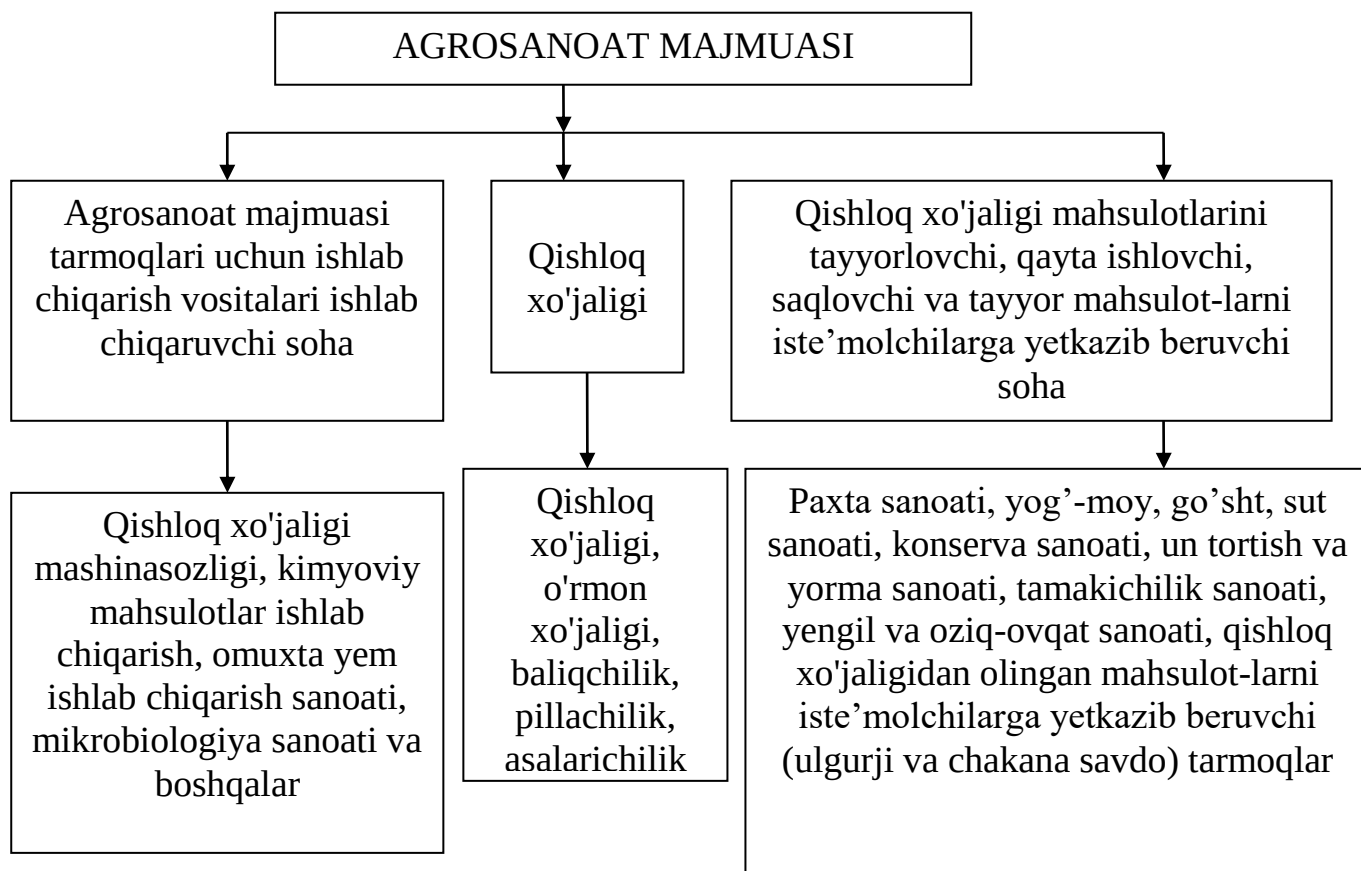
ASM **3 ta sohani** o'z ichiga qamrab oladi. **Birinchi soha** sanoatning agrosanoat majmuasini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish va texnik xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlardan iborat. Bu sohaga ASM uchun mashina, traktor, kombayn, stanoklar, ishchi mashinalar, qishloq xo'jaligi texnikalari uchun ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallari yetkazib beruvchi, mineral o'g'it va ximikatlar, qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi vositalar ishlab chiqaruvchi, chorvachilik uchun omixta yem ishlab chiqaruvchi korxonalar, qishloq xo'jaligi ekinlari va chorva mollari uchun dori-darmon ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan korxonalar va boshqalar kiradi.

ASMning birinchi sohasiga kiruvchi tarmoqlar ishlab chiqarish jarayonini resurslar bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligini sanoatlashtirish va qayta ishlash sanoatida texnika taraqqiyoti uchun asos yaratish, majmuaning barcha bo'g'inlarini samarali faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoit barpo etishga imkon yaratadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari va umuman pirovard mahsulot ishlab chiqarishning bir

maromda kechishi, uzluksizligi va ommaviyligi ushbu tarmoqlar faoliyatiga bog'liq.

Ikkinchi sohaga bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalar, birinchi navbatda, fermer va dehqon xo'jaliklari kiradi. Bundan tashqari ASMning ikkinchi sohasiga-pillachilik, asalarichilik, qisman o'rmonchilik (tabiiy oziq-ovqat va dorivor o'simliklar yetishtirish) hamda baliqchilik kiradi. Bu soha ASMning asosini, yadrosini tashkil etadi. Majmuaning boshqa sohasiga kiruvchi tarmoqlar asosan shu soha mahsulotlari asosida faoliyat yuritadilar yoki ushbu sohaga xizmat ko'rsatadilar.

4-chizma.

ASMning **uchinchi sohasi** qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlovchi, qayta ishlovchi va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib beruvchi tarmoqlar va korxonalarni o'z ichiga qamrab oladi. Paxta, go'sht va sut zavodlari, meva sharbatlari chiqaruvchi zavodlar, yog'-moy kombinatlari, jun, kanop, pillani qayta ishlash korxonalari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yoki ularni qayta ishlash natijasida olingan mahsulotlarni saqlaydigan korxonalar, ularni sotish bilan shug'ullanuvchi korxonalar shu sohaning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

ASMning uchinchi sohasi qishloq xo'jaligi xom ashyosini sanoat usulida birlamchi qayta ishlash, uni tayyorlash va saqlash, shuningdek, xom ashyoni ikkilamchi qayta ishlash va aholiga sotish uchun tayyor darajaga yetkazishni ta'minlaydi. Ushbu sohaga kiruvchi tarmoqlar tayyor mahsulotni saqlash va sotish joyiga yetkazib berishni ham amalga oshiradi.

Mamlakat aholisining turmush darajasi ASM, ayniqsa, uning uchinchi sohasi

rivojlanishining holati va sur'atlariga bog'liq.

2. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotida tutgan o'rni.

Qishloq xo'jaligi ASMning muhim bog'lovchi bo'g'ini hisoblanadi. U nafaqat agrosanoat majmuasida, balki milliy iqtisodiyotda alohida o'rin tutadi. Darhaqiqat, qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining yetakchi tarmog'i hisoblanib, bugungi kunda mamlakatimiz aholisining 64 foizi qishloq joylarida istiqomat qiladi. YAIMning 27-30 foizi, iqtisodiy faol aholining deyarli 40 foizi, valyuta tushumlarining qariyb uchdan biri, ichki tovar aylanmasining 70 foizdan ortig'i ushbu sektor hissasiga to'g'ri keladi.

Agrar sohada iqtisodiy o'sish sur'atlari 2000-2004 yillarda yiliga o'rtacha 6,2 %, jumladan, dehqonchilikda 7,2 % va chorvachilikda 5,0 foizdan iborat bo'lgan. Demak, agrar sohada iqtisodiy o'sishga dehqonchilik salmoqli ta'sir ko'rsatgan. Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlar mamlakatimiz oziq-ovqat mustaqilligini mustahkamlashga yanada qulayroq shart-sharoitlar yaratmoqda. 2005 yilda oldingi yilga nisbatan paxta xom ashyosi yetishtirish 126,1, meva va sabzavot yetishtirish-110,5, uzum-143,9, go'sht ishlab chiqarish-106,4, sut ishlab chiqarish-106,2, tuxum ishlab chiqarish-113,9, jun tayyorlash-106,8 foizga ko'paydi.

17-jadval.

Agrar sektorda iqtisodiy o'sish dinamikasi.

Tarmoqlar	2000	2001	2002	2003	2004
Qishloq xo'jaligining YAIMdagi ulushi	30,4	30,0	30,6	28,6	26,8
Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti	103,2	104,5	106,1	107,3	110,1
Dehqonchilik	103,1	106,5	110,1	103,4	113,2
Chorvachilik	103,0	101,9	102,0	111,3	106,8

Ma'lumki, yer va suv resurslari agrar sektorning asosiy ishlab chiqarish vositalari hisoblanadi. O'zbekistonda yerlarning 72 foizi qishloq xo'jaligida turli yo'nalishda foydalaniladi hamda respublika suv limitining 86 foizi agrar sektorda ishlatiladi. Vatanimiz yer yuzasidagi sug'orma dehqonchilik hamda chorvachilikning eng qadimiy mintaqalaridan biri. Uning qulay tabiiy sharoitiga muvofiq tarzda xalqimizning mehnat ko'nikmasi tufayli O'zbekiston paxta, pilla, qorako'l terisi, mayiz, qovun va boshqa mahsulotlar yetishtirish bilan jahonga dong taratgan.

Yaqin o'tmishda mamlakat qishloq xo'jaligi bir tomonlama rivojlantirilgan, "O'zbekiston-mamlakatning asosiy paxta bazasi" shiori amalda edi. Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yilidanoq, paxta yakka- hokimligini bartaraf etishga kirishildi va "g'alla mustaqilligi"ni ta'minlash maqsadida dastur ishlab chiqildi. Paxta yakkahokimligiga barham berilib, don va boshqa ozuqa ekinlari maydonlari kengaytirildi. 2005 yilda 1,5 mln. ga maydonga boshqoli don ekinlari ekildi. 6,4 mln. t. boshqoli don, jumladan, 5,9 mln. tonnadan ko'proq bug'doy hosili yig'ib olindi.

3. Mustaqillik yillarida agrar sertordagi islohotlar.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida agrar sertorni isloh qilish sohasida bir qator ijobiy natijalarga erishildi. Tarmoqda mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga va xususiylashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Islohotlarning birinchi bosqichida (1991-

1997 yillar) 1006 ta davlat xo'jaliklari tugatilib, ular negizida jamoa xo'jaliklari tashkil etildi. Chorvachilik fermalari, bog' va tokzorlar, kichik yer maydonlari hamda issiqxonalar xususiylashtirildi.

Agrar islohotlarning 1998 yildan boshlangan ikkinchi bosqichida Oliy Majlisning IX sessiyasida (1998 yil 28-30 aprel) O'zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi to'g'risida"gi, "Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaliklari to'g'risida"gi, "Dehqon xo'jaliklari to'g'risida"gi, Qonunlar qabul qilindi. Bunday huquqiy bazaning yaratilishi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga zamin yaratdi.

Islohotlarning uchinchi bosqichi 2000 yildan boshlandi. Bu bosqichda birinchi navbatda past pentabelli va zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarni fermer xo'jaliklariga aylantirish asosida qayta tashki etish mexanizmining joriy etilishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga xizmat ko'rsatuvchi zamonaviy infratuzilma tizimining barpo etilishi bilan tavsiflanadi. Faqat 2000-2003 yillarda 336 ta, shu jumladan 11 ta tumanda shirkat xo'jaliklari to'liq tugatilib, ular negizida 20 mingdan ortiq fermer xo'jaliklari tashkil etildi.

Ushbu chora-tadbirlarning natijasi o'laroq, 2004 yilda O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan fermer xo'jaliklari soni 104 mingga yaqinlashdi (2003 yilda 87,5 ming edi), ularga birlashtirilgan yer maydoni 2935,3 ming gektarni tashkil etib (2003 yilda 2148,1 ming ga), bir fermerga to'g'ri keladigan yer maydoni 28,2 gektarga yetdi. Ayni vaqtda dehqon xo'jaliklarining umumiy soni 4,5 mln. taga, ularga birlashtirilgan yer maydoni esa 682,5 ming gektarga yetdi. Bugungi kunda yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 59,7 foizi dehqon xo'jaliklari, 20,4 foizi fermer xo'jaliklari, 19,9 foizi qishloq xo'jaligi korxonalari hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika ta'minotini yaxshilash maqsadida yangi texnika, o'g'it, yoqilg'i va moylash materiallari yetkazib berishni yaxshilash bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqilgan va u bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Jumladan, chet ellardan (AQSH, Germaniya) yuqori mehnat unumdorligiga ega bo'lgan paxta teradigan, g'alla o'radigan (Keys) kombaynlari keltirildi. Ularning ayrim turlari va ehtiyot qismlarini o'zimizda ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan bosh maqsad qishloqda haqiqiy mulkdorlar sinfini, yer va mahsulotning haqiqiy egalarini shakllantirishdir. Qishloq joylarda tadbirkorlikni rivojlantirish orqali qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish asosiy masalalardan hisoblanadi.

Ilg'or mamlakatlar tajribasiga ko'ra, qishloq xo'jaligining yuqori darajada rivojlanishi avvalo sanoat rivoji bilan bog'liqdir. Ma'lumki, AQSH hamda Yevropaning bir qator rivojlangan mamlakatlarida aholining 4-5 foizini tashkil etadigan, zamonaviy texnika va texnologiyaga ega bo'lgan fermer xo'jaliklari o'z xalqini qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan to'liq ta'minlab qolmasdan ularning bir qismini eksportga ham chiqaradilar. Hozirgi vaqtda respublikamiz xalq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan 3,8 mln. aholining salkam yarmi hamon qishloq xo'jaligi sohasida mehnat qilmoqda. Kelajakda ana shu ortiqcha mehnat resurslarini sanoatga, xizmat ko'rsatish sohasiga jalb etish iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishi bo'lib qolishi lozim.

Tayanch tushunchalar

Agrosanoat majmuasi (ASM), agrar sektor, agrar islohotlar, fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari.

Savol va topshiriqlar

1. Agrosanoat majmuasi deb nimaga aytiladi?
2. ASM qanday tarkibiy qismlardan iborat?
3. ASMning asosiy tarkibiy qismi nima?
4. 1917 yilgacha O'zbekiston hududida xalq xo'jaligi tarmoqlari qanday rivojlangan edi?
5. Sobiq Ittifoq davrida xalq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishi to'g'risida gapirib bering.
6. Mustaqillik yillarida Milliy iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlari haqida gapirib bering.

O'ZBEKISTON DEHQONCHILIK TARMOQLARI GEOGRAFIYASI.

Reja:

1. O'zbekistonda dehqonchilik tarmoqlarining rivojlanishi. Texnika ekinlari. Paxtachilik.
2. Donli ekinlar.
3. Kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari. Mevachilik va uzumchilik.

Dehqonchilik O'zbekiston qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib unda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 65-70 foizi yaratiladi. Mamlakatimiz tabiiy sharoitining o'ziga xosligi shundaki, uning turli hudud va mintaqalarida sug'orma va lalmikor dehqonchilik bilan shug'ullanish imkoniyatining mavjudligidir. Adir zonalarida lalmikor dehqonchilik (bug'doy, arpa, no'xat, kunjut, zig'ir, ozuqabop ekinlar, bog'dorchilik) qilinadi. Sug'orma dehqonchilikda lalmikor dehqonchilikka nisbatan 3-5 marta ko'proq hosil olinadi va yerdan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Respublikamizda dehqonchilik yalpi mahsulotining 98,5 foizini sug'orma dehqonchilikdan olinadi. Sug'oriladigan yerlarga asosan texnika ekinlari (paxta, kanop, tamaki qand lavlagi), don ekinlari (bug'doy, sholi, makkajo'xori, dukkakli don ekinlari), sabzavot, kartoshka, poliz ekinlari, uzum va meva yetishtiriladi. O'zbekistonda sug'oriladigan yerlar maydoni XX asr davomida muntazam oshib kelgan. Agar 1914 yilda sug'oriladigan yerlar Respublikamizda 1,8 mln. gektarni tashkil etgan bo'lsa, Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, O'rtacho'l, Surxon-Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishi va Markaziy Farg'onada yangi yerlar ochilishi bilan ayni paytda 4,2 mln. gektardan oshdi.

18-jadval

Qishloq xo'jaligi ekinlari maydoni (barcha toifadagi xo'jaliklarda)

	1940	1960	1980	1990	1993	2002	2005
Ekin maydonlari, ming gektar							
Jami ekin maydonlari	3036,5	3148,8	3994,6	4194,2	4229,7	3540,8	3647,5
Jumladan, g'alla ekinlari	1479,7	894,8	1173,8	1008,1	1280,3	1393,7	1616,1

Texnika ekinlari	1026,2	1487,9	1912,1	1876,3	1731,8	1462,2	1518,4
Paxta	947,7	1449,9	1877,7	1830,1	1695,1	1421,0	1472,3
Kartoshka	23,6	28,6	23,3	41,8	44,5	48,9	51,0
Sabzavot	25,3	38,7	104,3	140,2	151,9	127,5	133,0
Poliz ekinlari	39,4	43,0	52,1	79,8	48,1	37,3	38,7
Yem-xashak ekinlari	446,9	606,7	722,4	1039,7	967,8	330,4	290,3

Paxtachilik-Respublika qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'idir. Uning mamlakat iqtisodiyotida ahamiyati juda katta bo'lib asosiy valyuta tushumlari shu sohaga to'g'ri keladi. O'zbekistonning saxiy tabiati, issiq iqlimi, yer, suv va boy mehnat resurslari, xalqining asrlar davomida to'plagan tajribasi paxtachilikning serdaromad tarmoqqa aylanishini ta'minlagan. Shuning uchun ham uning paxta yetishtirishdagi yuksak ko'rsatkichlari jahondagi katta mavqeini belgilab bergan. O'zbekiston paxta yetishtirishda jahondagi kuchli to'qqizlik orasida beshinchi o'rinni mustahkam egallab kelmoqda. Paxta tolasini eksport qilishda esa O'zbekiston jahondagi (AQSH dan keyin 2-o'rinda) eng yirik mamlakatlardan biridir.

Paxtachilikning pirovard asosiy mahsuloti – paxta tolasini va paxta moyidir. 1 tonna paxta xom ashyosidan o'rtacha 320-350 kg tola (3500 m² gazlama), 10 kg momiq, 620 kg chigit olinadi. O'z navbatida 620 kg chigitdan 110 kg moy, 225 kg kunjara, 175 kg shulxa 35 kg lint, 30 kg tuk (delint) chiqadi. Umuman paxtadan sanoat usulida 1200 dan ortiq mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin.

Paxtachilik agrosanoat majmui respublika xalq xo'jaligining 70 foizdan ko'proq tarmoqlari bilan texnika va texnologik jihatdan bog'liq. Ayniqsa qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kimyo, yengil sanoat tarmoqlari paxtachilik bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular Respublikadagi eng yirik paxtachilik agrosanoat majmuini tashkil etgan. O'zbekistonning barcha mintaqalarida vegetatsiya davrining uzoqliligi o'rta tolali g'o'zani, Buxoro, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida ingichka tolali g'o'zani yetishtirish imkonini beradi.

Sobiq Ittifoq davrida O'zbekiston paxta xom ashyosiga bo'lgan talab keskin kuchaydi. 1932 yildan boshlab sobiq Ittifoq paxta import qiluvchi mamlakatdan eksport qiluvchi mamlakatga aylandi. Bunda O'zbekistonni ulushi benihoya katta edi. Chunki Respublikamiz sobiq Ittifoq paxtasining 60-65 foizini yetkazib bergan. Sobiq Ittifoqning paxta mustaqilligini ta'minlash maqsadida paxta maydonlari muntazam ko'paytirilishi O'zbekiston dehqonchiligida paxta yakka hokimligini (monokulturasini) vujudga keltirdi (18-jadval).

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng O'zbekiston hukumati paxta yakka hokimligini bartaraf etishga katta ahamiyat bera boshladi. Birinchi navbatda ekin maydonlarining tarkibi o'zgartirildi. 1991 yildan boshlab paxta maydonlari qisqartirilib ular o'rniga g'alla, sabzavot, poliz va boshqa ekinlar ekila boshladi. Shuningdek, paxtachilik sohasidagi asosiy vazifa-respublikada "paxta-beda-g'alla", "paxta-g'alla" almashlab ekishni joriy etish va o'rtacha hosildorlikni 30-35 sentnerga yetkazish va paxtadan tola chiqishini esa 33 foizgacha oshirish dolzarb vazifa qilib qo'yilgan.

Tabiiyki, mamlakatda paxta maydonini qisqartirish sugʻoriladigan zonada bugʻdoy yetishtirishning geografiyasini keskin koʻpaytirish bilan bogʻliq kechdi. Oʻz navbatida, paxtachilikni intensiv rivojlantirish masalasi uning yuqori hosildorligini saqlab qolish bilan bogʻliq ravishda taʼminlanmoqda (19-jadval).

Respublikada paxtachilikni kimyolashtirishga ham katta eʼtibor berilmoqda. Uni mineral oʻgʻitlar bilan oziqlantirishning ilmiy asoslangan meʼyorlari chet el tajribalari asosida takomillashtirilmoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, birgina mineral oʻgʻitning oʻzi gʻoʻza hosildorligini 40 foizgacha oshiradi. Shuning uchun ham gʻoʻza maydonlarida turli xil mineral va organik oʻgʻitni ishlatish, gerbitsid, pestitsid, defoliantlarning ilmiy asoslangan meʼyorlarini qoʻllash rivojlanishning hozirgi bosqichida ayniqsa dolzarbdir. Chunki hozirgi vaqtda, bir tomondan, paxta maydonlari yarim million gektarga qisqargan, ikkinchi tomondan esa, uning hosildorligini oshirib borish evaziga yalpi hosil yetishtirishni barqaror saqlab turish vazifasi oʻrtaga tashlangan.

19-jadval

Oʻzbekistonda paxta yetishtirishning oʻsishi

Yillar	Paxta maydoni, ming ga	Oʻrtacha hosildorlik, p/ga	Yalpi paxta hosili, ming tonna
1924	264,8	7,8	205,8
1930	883,8	8,4	744,3
1940	923,5	15,0	1385,9
1950	1098,1	20,3	2225,6
1960	1386,6	20,4	2823,5
1970	1709,2	26,3	4495,2
1980	1877,7	29,7	5578,6
1990	1830,1	27,6	5058,0
1995	1492,8	26,4	3934,1
1996	1487,3	22,5	3350,1
1998	1531,6	21,3	3206,2
2002	1421,0	22,0	3122,4

Shu bilan birga respublika paxtachiligini rivojlantirishda yangi-yangi agrotexnika usullari keng qoʻllanilmoqda. Jumladan, 1997 yilda birinchi marta 350 ming ga, 2002 yilda 850 ming ga maydonga chigit Andijon usulida yaʼni, plyonka ostiga ekildi. Bu usulning afzalligi shundaki, chigit erta ekiladi va binobarin, erta hosil yetishtiriladi, hosildorlik ham oshadi. Ertagi paxtadan boʻshagan yerlar esa, takror dehqonchilik qilishga keng imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, chet ellarda paxtachilik sohasida toʻplangan texnologiyalarni vatanimizda joriy etishda ham birmuncha ishlar qilinmoqda. Chunonchi, gʻoʻzani yangi usulda sugʻorish (tomchilatib sugʻorish usuli-Isroil texnologiyasi asosida), oziqlantirish, ishlov berish, AQSH va Isroil kabi davlatlarning paxta hosilini erta

muddatlarda yig'ib olish borasidagi tajribalari mamlakatimizning turli mintaqalaridagi xo'jaliklarda sinovlardan o'tkazilmoqda, yaxshi natijalar keng ko'lamda ommalashtirilmoqda.

Kanopchilik-Respublikada 1936 yildan boshlangan. Shu yilda Toshkent viloyatining Quyi Chirchiq tumanida 6980 ga maydonga kanop ekildi, 19,7 s/ga hosil olindi va 13,8 ming tonna kanop poyasi tayyorlandi. 1937 yildan Toshkent viloyatining Yuqori Chirchiq tumani, 1950-56 yillarda Surxondaryo, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog'istondagi xo'jaliklarda ham kanop yetishtirish yo'lga qo'yildi. 1971 yilda Toshkent viloyatining Yuqori Chirchiq, O'rta Chirchiq, Oqqo'rg'on, Bo'stonliq va Quyi Chirchiq tumanlarida ekilib, respublikada eng yuqori marra-360 ming tonna kanop poyasi yetishtirildi. 1972 yildan kanop maydonlari qisqarib bordi. Hozir asosan Yuqori va Quyi Chirchiq tumanlarida ekilib, yiliga o'rtacha 6,5 ming tonna kanop poyasi yetishtiriladi. Poyasidan olinadigan toladan gazlama, o'rov materiallari, qop, brezent, kanop arqon, kanop ip tayyorlanadi. Yetishtirilgan kanop poyasi "Toshkentkanop-sanoatsotish" uyushmasi tizimidagi kanop (lub) zavodlarida qayta ishlanib, kanop tolasi olinadi. Ayni paytda ushbu uyushmaga qarashli 6 ta lub zavodlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Tamakichilik-qishloq xo'jaligining serdaromad sohasi bo'lib unga asosan Samarqand viloyatining Urgut tumani ixtisoslashgan. Tamaki qisman Qashqadaryo viloyatining Kitob, Shahrisabz va Yakkabog' tumanlarida ham ekiladi. 1995 yildan boshlab jahonning ko'plab sigareta ishlab chiqaruvchi kompaniyalari katta ehtiyoj sezadigan Virjiniya, Parley navlari, xushbo'y turk va bolgar tamakilari ham ekilmoqda. Yetishtirilgan tamaki Urgut tamaki fermentlash fabrikasida qayta ishlanadi. Toshkent va Samarqand sigareta fabrikalarini xom ashyo bilan ta'minlaydi. Samarqandda Buyuk Britaniyaning "British Amerikan Tobakko" kompaniyasi bilan hamkorlikda qurilgan (1996) yangi tamaki fabrikasi "O'zBAT aksiyadorlik jamiyati" ham mahalliy xom ashyo asosida ishlaydi.

2. Donli ekinlar.

Respublika dehqonchiligida don yetishtirish ham muhim o'rinda turadi. Mamlakat aholilisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish, chorvachilikning yem-xashak bazasini mustahkamlash don yetishtirishni ko'paytirish bilan bog'liq. O'zbekistonda g'alla ekinlaridan-bug'doy, arpa, makkajo'xori, sholi, javdar, suli, oq jo'xori, tariq, dukkakli don ekinlari-no'xat, mosh, loviya, yeryong'oq, moyli don ekinlari-zig'ir, kunjut, soya, mahsar, kungaboqar ekiladi.

G'allachilik. O'zbekiston azal-azaldan aholisini don, un va un mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'z ichki imkoniyatlari hisobiga qondirib kelgan va bug'doy yetishtirishda yangi-yangi serhosil navlar yaratib, katta tajriba orttirgan mamlakatlardan biridir. Biroq sobiq Ittifoq davrida bug'doy va arpa maydonlari keskin qisqarib bordi, ular sug'oriladigan zonadan siqib chiqarilib asosan ekstensiv rivojlanishga ega bo'lgan lalmikor hududlarda yetishtirildi. II Jahon urushidan oldin bug'doy va arpa qariyb 1,5 mln ga yerga ekilgan (1940 y). Bug'doy va arpa barcha g'alla ekinlari maydonining 90 foizdan ortiqrog'ini tashkil etar edi. 1970 yilda 640 ming ga bug'doy va 387,4 ming ga arpa ekildi, hosildorlik 8,5 s/ga, yalpi hosil 1 mln tonnani tashkil etdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin mamlakatning g'alla mustaqilligiga erishish, don mahsulotlariga bo'lgan talab-ehtiyojni respublikaning o'zida yetishtirilgan hosil hisobiga qondirish muhim strategik vazifa qilib belgilandi. Istiqlolning dastlabki yillaridanoq g'alla ekin maydonlarini kengatirishga asosiy e'tibor berildi. Ayniqsa, mamlakat g'alla mustaqilligini ta'minlashda 1995 xo'jalik yilida katta qadam tashlandi. O'sha yili respublikadagi jami ekin maydonining 40 foizi g'alla ekish uchun ajratildi. G'alla ekin maydoni 1300 ming gektarga yetkazildi. Shundan 828 ming gektari sug'oriladigan zonaga to'g'ri keldi. 2005 yilda mamlakatning lalmikor va sug'oriladigan zonasida 1616,1 ming ga yerga (jami ekin maydonining 44,3 foiziga) donli ekinlar ekildi va 6,4 mln. tonna hosil yig'ib olindi.

G'alla ekinlaridan mo'l-hosil yetishtirish omillaridan biri yaxshi va rayonbop navdir. Mamlakat g'allachiligida (uning sug'oriladigan zonasida) g'allaning qiltiqsiz, "Unumli bug'doy", "Sanzar-4", "Intensiv", "Sanzar-8", "Qarshi-7", "Zafar", "Yonbosh", lalmi yerlarda "Qizil Shalola", "Surxon-5688", "O'zros-7-13", "Tolmas" kabi navlari ekildi. Ekilayotgan bug'doy navlaridan sug'oriladigan zonaning intensiv (ixtisoslashgan) xo'jaliklarida 40-50 sentnerga yetkazib hosil olinmoqda. 2005 yil mamlakat bo'yicha g'allaning har gektaridan 39,8 sentner, jumladan bug'doydan 41,5 sentner hosil olindi. Viloyatlar bo'yicha bug'doyning eng yuqori hosili Andijon (59,6 s/ga), Buxoro (58,2 s/ga) va Farg'ona (51,1 s/ga) viloyatlariga to'g'ri keldi. Eng past hosil Jizzax (25,5 s/ga) viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasidan (26,6 s/ga) yig'ib olindi.

Makkajixorichilik. O'zbekistonda XX asrning II yarmidan rivojlana boshladi. Respublikaning tuproq-iqlim sharoitiga ko'ra bahorda va ikkinchi marta ekinzorlardan bo'shagan yerlarga yozda ekiladi. Uni odatda, don olish va chorva mollariga ozuqa sifatida ekishadi. O'zbekistonda makkajo'xori keng tarqalgan ekin. U barcha viloyatlarda (sug'oriladigan maydonlarda) ekiladi. Ilg'or xo'jaliklarda har gektardan 50-60 sentner don, 1300-1400 sentner ko'k poya olinadi. 1998 yilda mamlakatda 140,5 ming tonnadan ko'p makkajo'xori doni yetishtirilgan.

Makkajo'xori bilan birga katta maydonlarda **oq jo'xopi** (doni va silos hamda ko'k poyasi uchun) ham ekiladi. Oq jo'xori ko'p hollarda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro viloyatlari hamda Markaziy Farg'onaning sho'rxok yerlarida ekiladi (20-30 s/ga don, 650 s/ga ko'k poya).

Sholikorlik. O'zbekiston g'allachiligida sholikorlik ham muhim o'rin tutadi. Sholi qimmatli oziq-ovqat ekinidir. Garchi O'zbekiston suv resurslari bilan yaxshi ta'minlangan bo'lmasada, uning ayrim daryo qayirlarida sholikorlik yaxshi rivojlangan. Sholi asosan suv ichida o'sadi, etiladi. Sholi o'simligi sho'rxok tuproqlarni yoqtiradi. Ayni paytda issiqsevar bo'lgan mazkur ekin Amudaryo, Sirdaryo, Surxondaryo va boshqa yirik daryolar qayirlarida yaxshi hosil beradi. U ayniqsa, Amudaryo etaklarida ko'p yetishtiriladi. Xorazm viloyatiga respublikamiz sholi ekin maydonlarining va yalpi hosilining 43,2 foizi, Qoraqalpog'iston Respublikasiga 37 foizi to'g'ri keladi. Shuningdek, sholi Toshkent, Sirdaryo, Surxondaryo, Andijon, Namangan viloyatlarida ham keng maydonlarda yetishtiriladi. Sholi "O'zROS 7-13", "Qoraqalpo-g'iston" "O'zROS-17", "Nukus-2", "Avangard" navlari serhosildir.

3. Kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari. Mevachilik va uzumchilik.

Kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari. Respublikaning iqlimi, unumdor tuprog'i, sug'orma dehqonchilik sharoitlari sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkadan hosil olishga imkon beradi. Bu tarmoqda sabzi, piyoz, lavlagi, sholg'om, turp, pomidor, karam, bodring, sarimsoq, baqlajon, qovun, tarvuz, qovoq, bargli sabzavotlar (kashnich, ukrop, petrushka va b.), kartoshka ekiladi. O'zbekistonda sabzavot va polizchilik qishloq xo'jaligining qadimiy tarmog'idir. Asosiy poliz ekinlari bo'lgan qovun, tarvuz va qovoqning vatani O'rta Osiyo hisoblanadi. Xalq seleksionerlari tomonidan qovun va tarvuzning dunyoga mashhur navlari yaratilgan. Asrlar davomida mamlakat sabzavot va polizchiligida ekinlarning tur tarkibi boyib bordi. Masalan, XIX asrning II yarmidan Rossiya orqali pomidor, kartoshka, gulkaram, chuchuk (bolgar) qalampiri, Xitoydan esa rediska va poliz ekinlarining ayrim turlari kirib keldi va asosiy ekinlar qatoridan joy oldi.

20-jadval.

Ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish (ming t)

Yillar Mahsulotlar	1993	1996	1997	2002	2005
Don	2142,4	3562,0	3775,6	3550,8	6401,8
Shu jumladan: bug'doy	876,0	2741,8	3073,0	4967,4	9575,8
Paxta	4234,5	3350,1	3645,0	3122,4	
Kartoshka	472,4	513,5	691,9	777,2	924,2
Sabzavot	3038,7	2497,4	2384,2	2953,0	3517,5
Poliz ekinlari	622,3	469,7	367,6	475,4	615,3
Meva	560,1	604,8	547,7	818,5	949,3
Uzum	381,0	478,3	511,5	516,4	

Ayni paytda O'zbekistonda har yili o'rtacha 5,0-5,5 mln tonna sabzavot va poliz ekinlari yetishtiriladi. Jumladan, 2005 yilda respublikamizda 222,7 ming gektarga ushbu tarmoq ekinlari ekilib, 3517,5 ming t sabzavot, 615,3 ming t poliz ekinlari, 924,2 ming t kartoshka yetishtirilgan. Sabzavot mahsulotlari yetishtirishda Toshkent viloyati (716,5 ming t), Samarqand (625,0 ming t) va Andijon viloyatlari (461,7 ming t) yetakchi. Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyatlariga esa mamlakatda yetishtirilgan sabzavotlarning mos holda 1,4 va 2,4 foizi to'g'ri kelgan (2005 y). Polizchilik Sirdaryo (109,9 ming t) va Jizzax viloyatlarida (107,4 ming t) eng yaxshi rivojlangan. Umuman olganda, O'zbekistonda yetishtirilgan poliz mahsulotlarining 1/3 qismidan ortiqrog'i Mirzacho'l iqtisodiy rayoniga to'g'ri keladi. Kartoshka hosili bo'yicha Samarqand viloyati Respublikada 1-o'rinda turadi. 2005 yilda mamlakatda yetishtirilgan kartoshkaning 22,6 foizi (208,7 ming t) mazkur viloyat hissasiga to'g'ri kelgan. Shuningdek, Toshkent (15,5 %), Farg'ona (10,6 %), Surxondaryo viloyatlarida (9,4 %) ham kartoshka nisbatan ko'p ekiladi.

Mevachilik va uzumchilik. O'zbekistonning agroiklim resurslari har qanday meva va uzum donasining qandlilik darajasini oshirishga qodir. Shuning uchun

serquyosh diyorimizda yetishtiriladigan turli mevalar va uzum navlari shirin-shakar, o'ta lazziatli bo'ladi.

O'zbekiston hududida meva daraxtlari haqidagi dastlabki ma'lumotlar miloddan avvalgi I ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. Asrlar davomida xalq seleksiyasi asosida shaftoli, o'rik, olma, yong'oq, bodom, anor, tut hamda tokning juda sarxil mevali navlari yaratilgan. XX asr boshlarida hozirgi O'zbekiston hududida 24 ming ga bog', 30,6 ming ga tokzor bo'lgan. Respublika bog'larida meva va rezavor meva beradigan 20 turga mansub daraxt, buta va o't o'simliklar o'stiriladi. Urug'li meva daraxtlari (olma, nok, behi), danakli meva daraxtlari (o'rik, shaftoli, olxo'ri, gilos, olcha), subtropik o'simliklar (anor, anjir), yong'oq mevalilar (yong'oq, pista, bodom), rezavor mevalilar (qulupnay, malina, smarodina (qoraqat)) asosiy o'rinni egallaydi. Olma, nok va tokning yozgi, kuzgi va qishki navlari muhim xo'jalik ahamiyatiga ega. Tokchilik qadimdan Samarqand, Toshkent viloyatlari va Farg'ona vodiysida taraqqiy etgan. Tokchilik xo'raki, mayizbop va konserva mahsulotlari (shinni, murabbo, sharbatlar) hamda vinochilik yo'nalishlariga ega.

1995 yilda respublikada bog'larning umumiy maydoni 382 ming gektardan ortib ketdi (meva bog'lari 253 ming ga, tokzorlar 131 ming ga). Har yili yalpi hosil qariyb 1 mln tonnani tashkil etadi. 2002 yilda esa o'rtacha 842,9 ming. t. meva va 500 ming. t. atrofida uzum hosili yig'ib olindi. Mevachilikda Andijon (20 %), Samarqand, Namangan, Farg'ona, Toshkent (11-12 %) viloyatlarining, uzumchilikda esa Samarqand (27 %) viloyatining salmog'i kattadir.

Mamlakatimizning janubiy mintaqalarida, xususan Surxondaryo viloyatida subtropik va sitrus mevalar yetishtiriladi. Ayniqsa, xurmo, bodom, anjir, anor, limon, mandarin, apelsin ko'p ekiladi. Biroq, bu mevalarning ayrimlari qish faslida issiqxonalarda saqlanadi yoki vaqtincha usti plyonkalar bilan yopib qo'yiladi.

Respublikada meva va uzumning yangi, serhosil navlarini yaratishda R. R. Shreder nomidagi bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-ishlab chiqarish korporatsiyasi katta ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

Tayanch tushunchalar.

Agroiqlim resurslari, lalmikor dehqonchilik, ekstensiv va intensiv dehqonchilik, vegetatsiya davri, texnika ekinlari, lub tolali ekinlar, moyli va dukkakli ekinlar, "Don mustaqilligi", sitrus mevalar.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston dehqonchiligining yetakchi tarmog'i qaysi? Fikringizni izohlahg.
2. Mamlakatimizda qanday texnika ekinlari ekiladi?
3. Paxtachilikda "Andijon texnologiyasi" deganda nimani tushunasiz.
4. "Don mustaqilligi" deganda nimani tushunasiz.
5. Sholi ekiladigan asosiy hududlarni ta'riflang.
6. O'zbekistonning qaysi viloyatida kartoshka eng ko'p yetishtiriladi?
7. Polizchilik qaysi viloyatlarda rivojlangan?

O'ZBEKISTONDA CHORVACHILIKNING RIVOJLANISHI.

Reja:

1. O'zbekiston chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishi. Qoramolchilik.

2. Qo'ychilik (Qorako'lchilik) mamlakat chorvachiligining yetakchi tarmog'i.
3. Respublika chorvachiligining boshqa tarmoqlariga ta'rif.

O'zbekiston-chorvachilikning qadimiy markazlaridan biri. Respublikaning qulay tabiiy va iqlimiy sharoitlari hamda hosildor tuprog'i chorvachilikni rivojlantirish uchun mos. O'zbekistonning sug'oriladigan yerlari, bepoyon qiradirlari, dashtu-cho'l hamda tog' oldi yaylovlari chorvachilikni rivojlantirish uchun o'ta qulay. Sug'oriladigan yerlarda asosan qoramolchilik, pillachilik, cho'chqachilik, parrandachilik rivojlangan bo'lsa, qir-adirlar, cho'l va tog' oldi yaylovlarida esa qo'ychilik (qorako'lchilik), echkichilik, yilqichilik, tuyachilik, suv havzalarida esa baliqchilik rivojlangan. Chorvachilikdan keladigan daromad doimiy ravishda o'sib bormoqda.

Chorvachilikni rivojlantirishning muhim omillaridan biri uning ozuqa bazasi hisoblanadi. Shuning uchun yaylovlar holatini yaxshilash, ozuqabop ekinlar maydonini kengaytirish, omixta yem ishlab chiqarishni ko'paytirishga e'tibor berilmoqda. Mamlakatda yem-xashak ekinlari jami ekin maydonining 8,0 foizini tashkil qiladi (1995 yilda 7,7 %). Mustaqillik yillarida g'alla maydonlarining kengayishi bilan somon tayyorlash hajmi ham muttasil oshib bormoqda. Keyingi yillarda chorvachilikni barqarorlashtirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida chorva mollari tuyog'i va asosiy chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish sezilarli darajada o'smoqda.

Qoramolchilik - respublika chorvachiligining yetakchi tarmoqlaridan biri. U respublikada yetishtiriladigan go'shtning to'rtidan uch qismini va sutning deyarli hammasini beradi. Mamlakatda qoramolchilikning sut, sut-go'sht, go'sht, go'sht-sut yo'nalishlari rivojlangan. Sut va sut-go'sht yo'nalishidagi qoramolchilik yirik shahar atrofi xo'jaliklarida hamda yaqinda o'zlashtirilgan mintaqalarda, go'sht-sut, go'sht yo'nalishidagi qoramol zotlari esa tog' va tog'oldi mintaqalarida nisbatan ko'proq boqiladi.

Hozirda Respublikamizda 6571,4 ming bosh qoramollar boqilmoqda (2006 y). Shularning 42,9 foizi yoki 2821,3 ming boshi sog'in sigirlardir. O'zbekiston mintaqalarida qoramolchilikning hududiy joylashishi bir xilda emas. Eng ko'p qoramollar Samarqand va Qashqadaryo viloyatlariga to'g'ri keladi. Jumladan, mamlakatdagi jami qoramollarining 14,9 foizi Samarqand, 10,7 foizi Qashqadaryo viloyatiga boqiladi. Shuningdek, qoramollar soni Xorazm (584,8 ming bosh), Buxoro (556,4 ming bosh), Farg'ona (533,9 ming bosh), Surxondaryo (531,1 ming bosh) viloyatlarida ham ko'p.

21-jadval

O'zbekistonda chorva mollarining soni

(barcha turdagi xo'jaliklarda, yil boshida, ming bosh hisobida)

Chorva mollari	1971	1981	1990	1996	2002	2006
Qoramollar	4553,4	5437,3	4581,3	5351,6	5477,6	6571,4
Jumladan, sog'in sigirlar	1966,9	2295,7	1856,2	2248,3	2393,0	2821,3

Qo'y va echkilar						
Cho'chqalar	9968,6	11454,4	9230,2	9330,6	9208,8	11351,9
Yilqilar	312,2	545,9	716,3	86,8	75,8	86,9
	123,4	94,2	105,1	147,3	147,9	---

Qoramol zotlarini yaxshilash sohasida ko'p ishlar qilinmoqda. Jumladan, Boltiqbiyi davlatlaridan sersut qoramollar keltirilib rayonlashtirilgan va ularni chatishtirish orqali yangi zotlar yaratilgan. Mahalliy zotlarni qoraola zotlar bilan chatishtirib qo'ng'ir va qora-ola zotlarning O'zbekiston tipi yaratilgan.

Qo'ychilik. Respublikada Qorako'l, hisori va jaydari qo'ylar ko'p boqiladi. Ularning soni echkilarni ham qo'shib hisoblaganda 11351,9 ming boshdan ko'p. Shundan yarmidan ortig'i Qorako'l qo'ylaridir. Iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichidayoq mamlakat chorvachiligi ancha barqarorlashdi.

Qorako'l qo'y zoti respublika qo'ychiligining faxri hisoblanib, u mamlakat eksportida alohida o'rin tutadi. Qorako'l qo'ylari ko'p xil tovlanadigan sifatli qorako'l terisi, go'shti hamda jun olish uchun katta-katta cho'l yaylovlarida boqiladi. Qorako'l qo'y zoti Zarafshon vohasida yashagan chorvadorlar yaratgan zot hisoblanadi. Hozir Janubiy Afrika (Namibiya), Afg'oniston, Rossiya (Qalmaq Respublikasi), Moldova va Markaziy Osiyoning boshqa davlatlarida boqilayotgan Qorako'l qo'ylarining asl vatani O'zbekistondir. Mamlakatimizda Qorako'l qo'ylari boqiladigan asosiy yaylovlar - Qizilqum, Qarshi va Ustyurt cho'llaridir, qisman tog' oldi mintaqalaridir. Umuman olganda, O'zbekistonda Toshkent va Farg'ona vodiysidan tashqari barcha mintaqalarda Qorako'l qo'ylari boqiladi.

O'zbekiston sifatli qorako'l terilari yetishtirishda dunyoda mashhur. Mamlakatimizda 2004 yil 674,8, 2005 yil 675,2 ming dona qorako'l terilari ishlab chiqarilgan. O'zbekistonning qorako'l terilari Jahon mo'yna bozorlarida, Sankt-Peterburg "kim oshdi" savdo bozorida, xalqaro yarmarkalarda, shuningdek, Amerika va Yevropa bozorlarida sotiladi.

Respublikada go'sht va jun yetishtirish maqsadida dag'al jun va go'sht-yog' beruvchi hisori va jaydari qo'y zotlari boqiladi. Mamlakat qo'ychiligi ayniqsa, go'sht yetishtirish bo'yicha ancha mahsuldor. Dumbali hisori qo'ylar asosan tog' va tog' oldi mintaqalarida (Surxondaryo, Qashqadaryo va Jizzax viloyatlarida) boqiladi. Hisori qo'chqorlardan har birining tirik vazni 190 kg. ga yetib, sof 140-150 kg. gacha go'sht-yog' beradi. Biroq mamlakatning issiq iqlimiy sharoitida qo'ylar jun mahsuldorligi ancha past (o'rtacha har bir bosh qo'yga 1 kg. dan baland).

Echkichilik go'sht, serqaymoq va shifobaxsh sut, jun, teri hamda tivit uchun boqiladi. Mamlakat echkichiligida serjun angor, tivitli Orenburg, jundor O'zbekiston zotlari keng tarqalgan. O'zbekistonda yiliga 60-85 t echki juni, 40-45 t. tivit, 15-20 ming dona echki terisi tayyorlanadi. Echki ob-havoning noqulay sharoitlariga chidamli. Echkilar asosan respublikamizning baland tog'li va tog' oldi zonalarida boqiladi. Echkichilik Surxondaryo, Qashqadaryo, Namangan, Samarqand viloyatlarida rivojlangan.

22-jadval.

Chorvachilikning asosiy turdagi mahsulotlarini ishlab chiqarish (2005 yil, ming tonna).

Mintaqalar	Go'sht (tirik vaznda)	Sut	Tuxum mln. dona
O'zbekiston Respublikasi	1061,2	4554,9	1966,7
Qoraqalpog'iston Respublikasi	42,1	133,1	29,2
Andijon	70,9	419,8	144,6
Buxoro	89,2	342,1	108,0
Jizzax	79,4	244,0	53,8
Qashqadaryo	119,4	444,6	124,5
Navoiy	64,9	185,5	78,6
Namangan	60,5	292,0	53,3
Samarqand	142,4	602,8	362,3
Surxondaryo	87,8	403,8	113,8
Sirdaryo	30,6	145,0	37,9
Toshkent	129,9	427,3	596,6
Farg'ona	73,4	446,1	112,1
Xorazm	70,7	468,8	152,0

Jadval Статистический ежегодник регионов Узбекистана 2005. Статистический сборник. –Т., 2006.
ma'lumotlari asosida tuzildi.

Cho'chqachilik asosan rusiyzabon aholi yashaydigan shaharlar va ularning atrofi hamda g'allachilik mintaqalarida nisbatan rivojlangan. Cho'chqachilik O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasi bosib olgandan keyin vujudga keldi. Cho'chqa go'shtidan kolbasa ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yilda har ona cho'chqadan 18-20 tagacha cho'chqa bolasi olinadi. Ularni bo'rdoqiga bogib 1,5-2,0 t go'sht olish mumkin. O'zbekistonda cho'chqalarning Yirik oq, Landras, Shimoliy Kavkaz va Dyurok zotlari boqiladi.

Sobiq Ittifoq davrida cho'chqachilik O'zbekistonda juda tez rivojlandi. Respublikamizda 1991 yil 741,1 ming bosh cho'chqa bo'lgan. Mustaqillik yillarida esa cho'chqachilik ayrim sabablarga ko'ra qisqarmoqda. 2006 yilda mamlakatda 86,9 ming bosh cho'chqa bo'lgan. Cho'chqachilik Toshkent (27,2 ming bosh), Navoiy (15,4 ming bosh) va Samarqand (10,3 ming bosh) viloyatlarida yaxshi taraqqiy etgan. Mazkur viloyatlarga O'zbekistondagi jami cho'chqalarning 60,9 foizi boqilmoqda.

Yilqichilik xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega. Otlarning eng asosiy mahsuldorligi ularning ish layoqati bilan belgilanadi. Sut, go'sht, teri va boshqalar esa ulardan olinadigan qo'shimcha mahsulotlardir. Qorabayir Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekistondagi asosiy mahalliy ot zotidir. Bu otdan minishga, yuk tasishda, harbiy ishlarda, qishloq xo'jaligi ishlarida, sport musobaqalari (ayniqsa ko'pkari)da va go'sht-sut ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Ot go'shti yuqori sifatli parhez xususiyatiga ega. Biya sutidan shifobaxsh qimiz tayyorlanadi. Biyalarning sog'in davri 6-9 oy, bu davrda har biyadan 750-3700 kg sut

sog'ib olish mumkin. Biya suti (qimiz) sil, kamqonlik, oshqozon-ichak, yurak, asab kasalliklarini davolashda qo'llanadi.

Tuyachilik. Tuyalar miloddan 2000 yilcha ilgari xonakilashtirilgan. Ularning bir o'rkachli (dromedar) va ikki o'rkachli (baktريا) turlari mavjud. Tuyachilik cho'l, chalacho'l va quruq dasht zonalarida taraqqiy etgan. Buyuk ipak yo'li orqali boshqa ashyolar qatori Xitoyga Baqtriya va Davan (Farg'ona vodiysi)dan tuyalar ham olib ketilgan. Tuyachilik O'zbekistonda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yaxshi rivojlangan. Tuyalardan asosan ulov sifatida (200-400 kg yuk ko'taradi), shuningdek, go'sht, sut va jun tayyorlashda foydalaniladi. O'rtacha bir bosh tuya 300-350 kg go'sht, sog'in davridagi har bir biyadan 1500-5300 kg sut olish mumkin. Bir o'rkachli tuyalardan 2-4 kg, ikki o'rkachlilaridan 5-10 kg jun olish mumkin. Tuya juni to'qimachilik sanoati va gilamchilik uchun xom ashyo hisoblanadi. Tuya junining 75 foizini tivit tashkil qiladi.

Parrandachilik ham tez ko'payadigan va serdaromad tarmoqdir (tovuq yetti xazinaning biri). Bu tarmoq keyingi davrda Respublikaning barcha mintaqalarida asosan shaxsiy va fermer xo'jaliklarda tez rivojlanib bormoqda. Tarmoqda 2005 yilda 1966,7 mln dona tuxum ishlab chiqarilgan. Mamlakatda poytaxt viloyati tuxum ishlab chiqarishda yetakchi. Unda 2005 yil 596,6 mln dona, Samarqand viloyatida esa 362,3 mln dona tuxum tayyorlangan (22-jadval).

Pillachilik. Qishloq xo'jaligining qadimiy va istiqbolli tarmoqlaridan biri bo'lgan pillachilik ham mamlakatimiz iqtisodiyotida katta o'rin tutadi. O'zbekiston hududida ipak qurti juda qadimdan boshlab boqilgan. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra ipak qurti boqish milodning IV asrida Xitoydan O'rta Osiyoga tarqalgan. 1913 yilda O'zbekistonda 4 ming tonnaga yaqin pilla yetishtirilgan bo'lsa, uning 90 foizi Farg'ona vodiysiga to'g'ri kelgan. Sobiq Ittifoq davrida pillachilik geografiasini ancha o'zgarib ketdi. Endilikda pillachilik O'zbekistonning barcha viloyatlarida va Qoraqalpog'istonda ham rivojlangan.

Hozirda O'zbekiston yiliga o'rtacha 15-18 ming t pilla ishlab chiqarmoqda. Jumladan 2004 yil 16859 t., 2005 yil 16211 t. pilla yetishtirilgan. Mamlakatimiz jon boshiga pilla yetkazish bo'yicha jahonda birinchi, umumiy hajmi bo'yicha beshinchi o'rinda turadi. Pillachilikning O'zbekiston iqtisodiyotida katta o'rin tutishini e'tiborga olib 1998 yil 30 martda O'zbekiston Prezidenti "Respublika pillachilik sohasini boshqarish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi farmonga imzo chekdi. Ushbu farmonga ko'ra Respublikada pillachilik sohasini rivojlantirish borasida qator tadbirlar belgilandi va ular amalga oshirilmoqda.

Baliqchilik O'zbekistonda tabiiy va sun'iy suv havzalarida rivojlantirilmoqda. O'zbekistonning daryo va ko'llarida 62 baliq turi yashaydi. Shulardan zog'ora baliq, do'ngpeshona, sudak, oqcha (leshch), ilonbosh, cho'rtan qizilko'z xo'jalik ahamiyatiga ega. 1960 yilgacha respublikada baliqning asosiy qismini Orol dengizi berar edi. Orol suvining kamayib ketishi natijasida uning baliqchilikdagi ahamiyati tobora pasayib bormoqda. Ayni paytda baliq mahsulotlari yetishtirishda intensiv rivojlanayotgan sun'iy suv havzalarining hissasi oshib bormoqda. Yirik baliqchilik xo'jaliklari Jizzax, Sirdaryo (Aydarko'l, Arnasoy), Toshkent (Damachi), Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasidadir.

Arnasoy suv havzasida yiliga 2 ming t, Qoraqalpog'iston Respublikasining Orolbo'yi ko'llarida esa 3 ming tonnagacha baliq ovlanmoqda. Respublikadagi suv omborlari ham baliqchilikni rivojlantirishda ma'lum ahamiyatga ega. Har yili To'dako'l suv omboridan 500, Chimqo'rg'on va Jizzax suv omborlaridan 70-100 tonnagacha baliq ovlanadi.

Darrandachilik. Respublika chorvachiligining an'anaviy tarmoqlari qatorida darrandachilik ham rivojlanmoqda. Asosan muskulli kalamush (ondatra), suv bobri (nutriya), tulki, norka kabilar Quyi Amudaryo, Mirzacho'l hamda Surxondaryo mintaqalarida boqiladi.

Shuningdek, mamlakat chorvachiligida quyunchilik va asalarichilik kabi tarmoqlar ham mavjud. Mazkur tarmoqlarining mamlakat chorvachilik mahsulotlari yetishtirishdagi salmog'i uncha katta bo'lmasada, o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Tayanch tushunchalar

Qorako'lchilik, qorako'l terisi, sut, sut-go'sht, go'sht chorvachiligi, Angor echkisi, tivit, pillachilik, baliqchilik xo'jaligi, darrandachilik.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston chorvachiligining asosiy tarmoqlarini aytib bering.
2. Mamlakat chorvachiligida qaysi tarmoq valyuta tushumlariga ega?
3. Qorako'lchilik haqida gapirib bering.
4. Cho'chqachilik qanday mintaqalarda rivojlangan?
5. Sizning fikringizcha O'zbekistonda chorvachilikning qaysi tarmog'i nisbatan rivojlangan? Fikringizni izohlahg.
6. Pillachilik O'zbekistonning qaysi viloyatlarida rivojlangan?
7. Respublikada yilqichilik va tuyachilik qanday rivojlangan?

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TRANSPORT GEOGRAFIYASI.

Reja:

1. Transportning respublika iqtisodiyotidagi ahamiyati. Temir yo'l transporti.
2. Avtomobil transporti.
3. Havo transporti.
4. O'zbekiston transportining boshqa turlariga ta'rif.

Har qanday hududning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va aholining hayot darajasini ko'tarishda transportning o'rni va mohiyati beqiyosdir. Transport moddiy ishlab chiqarishning muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Uning rivojlanish darajasi mamlakat iqtisodiyotiga, unda ishlab chiqarish kuchlarining joylashish va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Transport avvalo, ishlab chiqarish infratuzilmasi bo'lib, uning ishlab chiqarish xarajatlari va tovar narxiga ta'siri yuqoridir. Tarmoqning rivojlanishi tabiiy resurslarni o'zlashtirish, sanoat va agrar soha integratsiyasi chuqurlashishi hamda milliy xo'jalikning jahon bozoriga qo'shilishining shart-sharoitlarini yaxshilaydi. Transportning texnikaviy, savdo-sotiq va madaniy aloqalarda ham ahamiyati katta.

Transport mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishida muhim shart-sharoit va omillardan biri hisoblanadi. Bu sohada (aloqa bilan birga) YAIMning 9,8 foizi

yaratilmoqda, iqtisodiyotda band bo'lganlarning 1,5 foizi mehnat qilmoqda. Transport sohasining iqtisodiy ko'rsatkichlari keyingi yillarda birmuncha turg'un xarakterda bo'lib, bu sohadagi investitsion faollikning pasayishi, tarkibiy siljishlarning sekinlashishi, xususiylashtirish va tadbirkorlikning rivojlanish darajasi hamda umuman iqtisodiy o'sish sur'atlari va xorijiy investitsiyalarning jalb etilish darajasini pastligi bilan izohlanadi.

Mamlakat transport tarmog'i temir yo'l, avtomobil, havo, quvurlar va daryo suv yo'llaridan iborat. Transportning barcha turlari yordamida respublikada har yili xalq xo'jaligi uchun zarur bo'ladigan turli-tuman yuklar va yo'lovchilar tashiladi. O'zbekistonda yiliga barcha transport turlari vositasida 715 mln tonnadan oshiq yuk va 3480 mln yo'lovchi tashilmoqda (2004 y).

Temir yo'l transporti. O'zbekistonda mavjud bo'lgan transport turlari orasida yetakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarida, ayniqsa eksport va import munosabatlarida ushbu transport turining ahamiyati beqiyosdir. Temir yo'l transportining boshqa transport turlariga nisbatan yana bir afzalligi shundan iboratki, bi transport atrof-muhitga kam zarar yetkazadi, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori bo'lib, ob-havo inijliklari bilan bog'liq emas va muntazam ravishda harakatda bo'ladi. Bu bilan u avtomobil va ayniqsa havo transportidan katta farq qiladi. Respublika temir yo'l tizimida 2005 yilda 15134,1 ming yo'lovchi va 45,8 mln t turli xil yuklar tashilgan.

23-jadval.

Transport turlari bo'yicha yuk tashish hajmi tarkibi va dinamikasi.

Transport turlari	hajmi		O'tgan yilga nisbatan foizda	
	2003	2004	2003	2004
Yuk tashish hajmi, mln tonna	703,2	714,9	95,8	101,0
Temir yo'l transporti	45,1	45,4	102,5	101,0
Avtomobil transporti	592,8	601,8	94,4	100,9
Quvur yo'llari orqali	65,3	67,7	105,6	102,1
Havo transportida, ming tonna	5,9	5,6	62,6	94,3
Yuk aylanmasi, mlrd. t-km	63,3	64,5	105,8	103,7
Temir yo'l transporti	19,1	18,0	103,5	100,0
Avtomobil transporti	9,6	11,0	107,2	114,3
Quvur yo'llari orqali	34,6	35,4	106,8	102,6
Havo transportida, ming tonna	95,3	117,3	75,3	123,1

O'zbekistonda temir yo'llarni qurish o'zining ma'lum tarixiga ega. Mamlakat hududida birinchi temir yo'l izlari 1888 yilda Farob stantsiyasidan Samarqandgacha qurilgan bo'lib u Zakaspiy (Turkmanboshi-Chorjo'y) temir yo'lining davomi edi. Uning qurilishi keyinchalik davom ettirilib 1899 yili Andijon va Toshkent shahrigacha yetkazildi. 1906 yilda Toshkent-Orenburg temir yo'li qurildi. O'rta Osiyo jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida o'tgan asrning 30-yillarda qurilgan uzunligi 1400 km dan ziyod bo'lgan Turksib (Turkiston-Sibir) temir yo'lining ishga tushishi o'z davrida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ikkinchi jahon

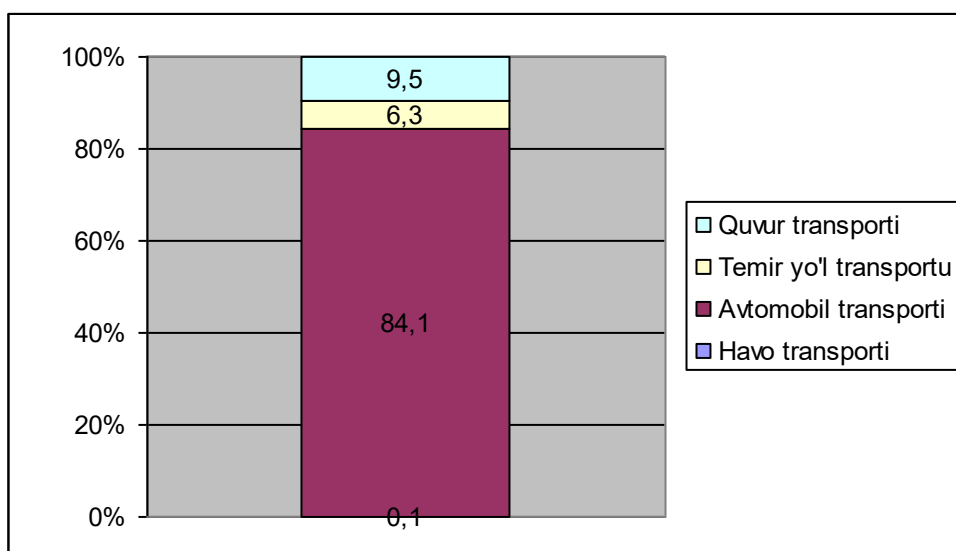
urushi yillarida Angren ko'mir havzasiga va Chirchiq elektrokimyo kombinatiga temir yo'l izlari qurildi.

1952-1955 yillarda Chorjo'y-Qo'ng'irot temir yo'li ishga tushdi. Mazkur yo'l Quyi Amudaryo mintaqasini respublikaning boshqa hududlari bilan bog'ladi. 1962 yilda Navoiy-Uchquduq temir yo'lining qurilishi Markaziy Qizilqumdagi boy mineral resurslardan foydalanish imkoniyatini yaratdi. 1972 yilda ishga tushgan 410 km li Qo'ng'irot-Beynov temir yo'li O'rta Osiyo mintaqasidan Qozog'istonga, Rossiyaning markaziy, janubiy va Ural mintaqalariga hamda Kavkaz hududlariga chiqish imkonini berdi. Shuningdek, ushbu yo'lning qurilishi Ustyurtdagi tabiiy resurslarini o'zlashtirishga va mazkur mintaqaning ijtimoiy iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga imkon yaratdi. Shu bilan birga mazkur yo'lda ko'plab xorijiy davlatlarning tranzit yuklari ham tashiladi. Xullas, respublikamiz temir yo'llarining uzunligi XX asrning 20- yillari boshida 1589 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib u 6700 km ga yetdi.

O'zbekistonning siyosiy mustaqillikka erishuvi barcha sohalar qatori temir yo'l sohasida ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Ayniqsa, temir yo'l mustaqilligini ta'minlash eng asosiy vazifa qilib qo'yildi. Shu bois, sohada qator yangi temir yo'l qurilishlari boshlandi. Ana shularning samarasi o'laroq, 2001 yilda uzunligi 500 km dan ortiq bo'lgan Uchquduq-Sultonuvays-Nukus temir yo'li ishga tushurildi. 2007 yilda temir yo'l tarmog'ida yana bir muhim voqea yuz berdi. Mustaqilligimizning 16 yilligi shodiyonalari arafasida G'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on (233 km) temir yo'li ishga tushdi. Ushbu yo'lning qurilishi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ijobiy yutuqlarga olib kelishi shak-shubhasizdir.

5-chizma.

Transport turlari bo'yicha yuk tashish tarkibining o'zgarishi (2004 yil, foizda).

Respublikaning xorijga jumladan, Janubiy va Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlariga chiqishida Mashhad-Seraxs-Tajan temir yo'lining qurilishi muhim voqea bo'ldi. 1996 yil 13 may Mashhad shahrida 295 kmli mazkur yo'lning ochilish marosimi bo'ldi. Bu yo'l eng qisqa masofa orqali Markaziy Osiyo mamlakatlarini

Fors qo'ltig'i mamlakatlari bilan va ular orqali Janubiy va Janubi-G'arbiy Osiyo boshqa davlatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib beradi.

2. Avtomobil transporti

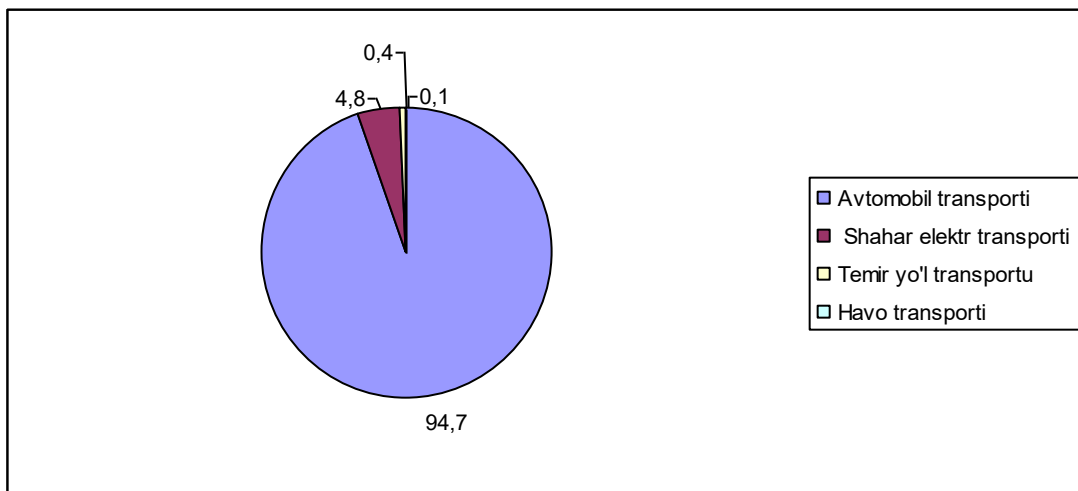
O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida transport tizimining yana bir muhim qismi bo'lgan avtomobil transporti va avtomobil yo'llari ham o'rin tutadi. Milliy iqtisodiyotning avtomobil transportidan foydalanmaydigan birorta sohasi yo'q. Qisqa masofalarga yuk va yo'lovchilarni tashishda, zamonaviy transportning boshqa xillari mavjud bo'lmagan manzilgohlarda aholi va tashkilotlarga xizmat ko'rsatishda, ayniqsa transport uchun noqulay bo'lgan tog'li joylarda avtomobil transportining ahamiyati beqiyosdir.

O'zbekiston hududida avtomobil yo'llari tarmog'i ancha keng har 1000 km² maydonga avtomobil yo'llarining zichligi 210 km ga yetadi. Qator avtomobil yo'llari xalqaro va davlat ahamiyatiga ega. Hozirgi kunda avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 115 ming km dan ortiq. Shularning 95,6 foizi qattiq qoplamali yo'llardir. Mamlakatimiz hayotida muhim o'rin tutgan avtomobil yo'llari jumlasiga eng avvalo Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlar orqali o'tgan Katta O'zbek avtomobil trakti kiradi. 1940 yili qurib bitkazilgan va 700 km dan ortiq uzunlikka ega bo'lgan ushbu ravon yo'l qanchadan-qancha yuk va yo'lovchilar tashishga hamda hududlar orasida transport xizmati ko'rsatishni yaxshilashga olib keldi.

Ikkinchi Jahon urushi boshlanishdan oldin Farg'ona vodiysidagi 3 viloyat va qator shaharlarni jumladan Qo'qon, Marg'ilon, Asaka, Andijon, Namangan, Chust shaharlarini bog'lab turuvchi aylanma yo'l qayta qurildi. Shuningdek, turli davrlarda ishga tushgan Toshkent-O'sh, Samarqand-Buxoro, Toshkent halqa yo'li, Nukus-G'uzor, Qo'ng'iro't-Beynov kabi yana qator avtomobil yo'llari ham O'zbekistoning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

6-chizma.

Transport turlari bo'yicha yo'lovchi tashish tarkibining o'zgarishi (2004 yil, foizda).

1959 yilda Toshkent-Angren-Qo'qon avtomobil yo'li (248 km) qurildi. Bu yo'l Qurama tog'idagi Qamchiq (890 m) va Rezak (368 m) tonnellaridan o'tadi. Mazkur yo'l orqali Toshkentdan Farg'ona vodiysiga tashiladigan yuklar, temir yo'lda tashiladigan yuklarga qaraganda 3-4 baravar tez yetkaziladi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin mavjud avtomobil yo'llarini xalqaro andozalarga moslash, yo'llarni saqlash va ta'mirlash, yangi barpo etilayotgan sanoat rayonlariga xalqaro magistrallar bilan bog'laydigan yo'llar qurilishi masalalariga e'tibor kuchaydi. Shu bilan birga endilikda avtomobil transportida ham xususiylashtirish, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish davom etmoqda. Transport vositalari-avtobuslar, yuk va yengil mashinalarga ega bo'lgan jamoa hamda xususiylashtirish xo'jaliklar ko'paymoqda, ularning yo'lovchi va yuk tashishda salmog'i asta-sekinlik bilan o'sib bormoqda.

Mamlakat avtotransportining moddiy-texnik bazasi mustahkamlanmoqda. Avtotransport parki xorijiy mamlakatlar (Germaniya, Janubiy Koreya)dan keltirilgan va vatanimizda ishlab chiqarilayotgan avtobuslar, yengil mashinalar hisobiga tobora yangilanib bormoqda. Avtoxo'jaliklar, yo'l qurilishi xo'jaliklari zamonaviy texnikalar bilan ta'minlanmoqda.

O'zbekiston avtomobil transportida qo'shni uzoq xorijiy davlatlar bilan bog'lanish istiqboli ochilmoqda. Mamlakatimiz O'rta Osiyo davlatlarining barchasi bilan xalqaro ahamiyatga molik bo'lgan yirik avtomagistrallar qurishda tashabbuskor bo'lib chiqmoqda yoki bevosita qatnashmoqda. Jumladan, u Xitoyga (va Tinch okeani mintaqasiga) chiqish imkoniyatini beruvchi "Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar" avtomobil yo'li hamda Hind okeaniga chiqishga imkon beradigan "Termiz-Hirot-Karachi" avtomobil yo'li qurilishida va shu yo'nalishda mavjud bo'lgan yo'llarni qayta ta'mirlashda o'z ulushini qo'shish bilan qatnashmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ta'kidlaganidek, "O'zbekiston Xitoy va Pokistonga olib boradigan Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar, shuningdek, Buxoro-Seraxs-Mashhad-Tehron va Termiz-Hirot-Qandaxor-Karachi avtomobil yo'llarini qurish va qayta ta'mirlash ishlariga hissa qo'shgan holda qatnashishdan ham manfaatdor".¹

24-jadval.

Transport turlari bo'yicha yo'lovchi tashish va yo'lovchi aylanmasi dinamikasi.

Transport turlari	hajmi		O'tgan yilga nisbatan foizda	
	2003	2004	2003	2004
Yo'lovchi tashish, mln kishi	3351,5	3479,2	98,6	103,9
Temir yo'l transportida	15,3	15,3	102,5	100,5
Avtomobil transportida	3121,0	3294,1	100,1	105,6
Shahar elektr transportida	214,4	168,9	80,8	78,1
Havo transportida	0,8	0,9	96,3	107,0
Yo'lovchi aylanmasi, mlrd.	36218,6	40119,6	109,3	110,7

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T., O'zbekiston, 1997. 274-275 b.

yo'lovchi-km				
Temir yo'l transportida	2065,0	2029,0	102,3	100,9
Avtomobil transportida	28949,1	32534,6	112,7	112,1
Shahar elektr transportida	1248,0	1007,4	82,0	80,7
Havo transportida	3956,5	4548,7	101,1	114,9

Keyingi 4-5 yilda yo'lovchi va yuk tashish sohasida xususiy sektorning roli ortib bormoqda. Bugungi kunda Respublikada 25 mingdan oshiq xususiy yuk avtomobillari, 5 mingdan oshiq avtobuslar va 80 mingdan ortiq yengil avtomobillar hisobga olingan. Agar kuniga avtotransportda 8 mln. dan oshiq yo'lovchi tashilsa, shundan 25-30 foizi xususiy avtomobilchilar tomonidan amalga oshiriladi.

Shahar yo'lovchilar tashish transporti. O'zbekiston transport tizimida shahar yo'lovchi transport xizmati alohida o'rin tutadi. Respublika shaharlarida aholini belgilangan marshrutlarda tashiydigan jamoat transporti-abtobus, tramvay, trolleybus, yer osti transporti (metropolitan), yengil avtomobil transporti (taksi) xizmat ko'rsatadi. O'zbekistonda XX asr boshlariga qadar ot-ulov asosiy transport vositasi bo'lgan. 1901 yilda Toshkentda konka –tor temir yo'l izida otlar sudraydigan bir vagonli dastlabki shahar transporti, 1912 yilda 1-tramvay ishga tushirildi.

1926 yili respublikada muntazam avtobuslar yordamida yo'lovchilar tashish boshlangan edi (dastlabki shaharlararo avtobuslar qatnovi 1906 yilda Farg'ona-Marg'ilon marshrutida yo'lga qo'yilgan edi). Ana shundan beri yo'lovchilar tashuvchi avtobuslar ham son, ham sifat jihatidan juda o'sib ketdi.

O'zbekistonning qator shaharlarida, jumladan Toshkent (1947), Samarqand (1967), Olmaliq (1968), Farg'ona (1970), Andijon (1971), Namangan (1973), Buxoro (1987), Nukusda (1992) trolleybuslar qatnab turibdi.

Umuman olganda respublikamiz poytaxti-Toshkent shahrida shahar yo'lovchi transport tizimi yaxshi rivojlangan. Poytaxtda "Toshshaharyo'lovchitrans" Davlat uyushmasiga qarashli 11 ta avtobus parki, 2 ta tramvay va 3 ta trolleybus deposi, 5 ta taksopark mavjud. 1977 yil Toshkentda metro qurilib ishga tushurildi. Hozirda metropolitenning 3 ta yo'nalishi (Chilonzor, O'zbekiston, Yunusobod) va 29 stansiyasi mavjud. Shahar bo'yicha sutkasiga qariyb 3 mln yo'lovchi tashilmoqda.

3. Havo transporti

O'zbekiston jahondagi ko'p mamlakatlarning poytaxtlari, yirik shaharlari va sanoat markazlari bilan havo yo'llari orqali bog'langan. Respublika havo transporti-fuqaro aviatsiyasi tarixi 1920 yillardan boshlangan. 1924 yil 20 mayda uzunligi 800 km bo'lgan Toshkent-Avliyoota (Jambul)-Pishpek (Bishkek)-Olmaota marshrutida dastlabki yo'lovchilar tashish reysi amalga oshirilgan edi. O'sha yilda suningdek, uzunligi 450 km bo'lgan Kogon-Oqto'qay-Darg'onota-Xiva hamda Buxoro-Termiz-Dushanbe havo yo'llari ochildi. 1924 yil havo transportida jami 1000 yo'lovchi, 200 kg pochta jo'natmalari, 5 tonna yuk tashildi. 1930 yildan Toshkent-Moskva yo'nalishida samolyotlar muntazam qatnay boshladi. Ayni paytda aeroportlar qurish ham boshlab yuborildi. Chunonchi, 1932 yil Toshkentda, 1939 yil Nukus va Urganchda, 1940 yil Termizda, 1941 yil Namanganda aeroportlar qurib ishga tushirildi.

II Jahon urushidan keyingi yillarda fuqaro aviatsiya tarixi yo'lovchilar va yuk tashish bilan birga qishloq xo'jaligi ishlarida ya'ni, dalalarga mineral o'g'itlar va zararkunanda hasharotlarga qarshi zaharli preparatlar sepishda hamda g'o'zani defoliatsiya qilish ishlarida keng ko'lamda foydalanildi.

Qo'qon (1947), Samarqand (1948), Qarshi (1955), Buxoro (1963) va Sirg'ali (Toshkent sh, 1961) yangi aeroportlar qurildi. 1974 yilda IL-62, 1977 yildan TU-154 samolyotlari, 1982 yil dekabrda IL-86 aerobuslari respublika havo yo'llarida ucha boshladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin 1992 yilda "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi tashkil etildi. Respublikaning ayniqsa xorijiy mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy, turistik aloqalarini yo'lga qo'yishda mamlakatning o'z havo transporti muhim rol o'ynaydi. "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi xilma-xil tipdagi havo transporti vositalariga ega. Jumladan, unda qishloq xo'jalik ishlariga mo'ljallangan "AN-2", mahalliy yo'llarda qatnaydigan "AN-24", "YAK-40", xalqaro yo'llarda qatnaydigan "IL-76", "IL-62", "IL-86", "TU-154", "A-310", Boeing kabi samolyotlar bor. Vertolyot parkida esa "MI-2", "MI-8", "KA-26" kabi mashinalar bo'lib, ulardan mamlakat muassasalari, meteorologiya, geologiya-qidiruv ishlarida keng foydalaniladi.

"O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi tarkibida 12 ta zamonavuy aerovokzal (Toshkent, Samarqand, Buxoro, Nukus, Termiz, Andijon, Namangan, Navoiy, Urganch, Farg'ona, Qarshi, Qo'qon shaharlarida) bor. Zarafshon, Uchquduq, Sirg'ali, Shahrisabz, Sariosiyo, Qo'ng'iro't, To'rko'l, Mo'ynoq shaharlaridagi aeroportlar viloyat markazidagi aeroportga qaraydi, YAK-40 va AN-24 samolyotlarini qabul qilishga moslashtirilgan. Toshkent, Samarqand va Termiz aeroportlari xalqaro maqomga ega.

Hozirda havo transporti jami yuk va yo'lovchi tashish hajmida salmoqli ulushga ega bo'lmasada (21-22-jadvallarga qarang), shoshilinch, qimmatbaho va tez ayniydigan yuklarni tashishda, yo'lovchilarga tez va sifatli xizmat ko'rsatishda katta rol o'ynamoqda. "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi MDHning deyarli barcha yirik shaharlari va 20 dan ortiq xorijiy davlatlar (Buyuk Britaniya, AQSH, Germaniya, Niderlandiya, Isroil, Hindiston, Turkiya, BAA, Saudiya Arabistoni, Janubiy Koreya, Xitoy, Malayziya, Tailand va b.) bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmoqda. Birgina 2007 yilda Toshkentdan Qohira (Misr), Milan (Italiya) va Sochi (Rossiya) shaharlariga yangi aviareyslar ochildi. Bugungi kunda jami 60 dan ortiq marshrut yo'lga qo'yilgan. Hozirda kompaniyada 350 dan ortiq samolyot mavjud bo'lib, "Boeing", A-310 kabi eng zamonaviy samolyotlar bilan birga IL-86, IL-76, TU-154, RJ-85 samolyotlari xizmat ko'rsatyapti.

Keyingi 6-7 yilda fuqaro aviatsiyasining infratuzilmasini takomillashtirish maqsadida jami 1 mlrd 200 mln AQSH dollariga yaqin investitsiya amalga oshirildi. Bu mablag'lar yangi texnika sotib olish, uchish jarayonlarini boshqarishni zamonaviylashtirish, xalqaro yo'lovchi terminallarini qurish va ta'mirlash, uchish-qo'nish liniyalarini, vokzallarni ta'mirlash kabilarga ishlatildi.

4. O'zbekiston transportining boshqa turlariga ta'rif.

Suv transporti. U rayonlararo va xalqaro ahamiyatga ega bo'lib, xalq xo'jaligi yuklarini tashish hamda Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston davlatlari bilan iqtisodiy aloqalar uchun xizmat qiladi.

Respublika suv transporti salohiyatida Amudaryoning ulushi katta. Shu bois, birinchi marta 1950 yil Amudaryoning o'rta oqimida Surxondaryo viloyati hududida Termiz daryo porti tashkil etilgan. 1952 yilda esa Xo'jaylida kema ta'mirlash zavodi qurilgan. Amudaryoning quyi qismida daryo sohillarida turli yillarda Sharlavuq, To'rtko'l, Beruniy, Qorator, Xo'jayli bandargoh (pristan)lari qurilgan.

Istiqlol sharofati bilan 1994 yildan boshlab mamlakat suv transporti xizmatini yaxshilash maqsadida bir qator tashkiliy ishlar amalga oshirila boshlandi. Jumladan, O'rta Osiyo paroxodchiligining O'zbekistondagi bo'limlari negizida "Termiz daryo porti", "Xorazm daryo porti", "Qoraqalpog'iston daryo porti" ishlab chiqarish birlashmalari tashkil etildi (1995). "O'zavtotrans" korporatsiyasi huzurida daryo floti ishini muvofiqlashtirish bo'yicha (Toshkentda) bosh boshqarma tuzilgan bo'lib, u mamlakat suv transportiga umumiy rahbarlik qiladi. Uning tarkibiga Termiz daryo porti, Sharlavuq, To'rtko'l, Beruniy, Qorator, Xo'jayli bandargohlari, Amudaryo orqali To'rtko'l-Xonqa, Chalish-Beruniy suzma ko'priki (parom)lari, Xo'jayli kema ta'mirlash zavodi ishlab turibdi. Termiz daryo porti yiliga 2,5 mln t yukni qabul qilish-jo'natish quvvatiga ega, Afg'onistonning Hayraton bandargohi orqali eksport-import yuklarini yetkazib berishda xalqaro ahamiyatga molik.

Respublikada suv yo'llarining umumiy uzunligi 1000 km ga yaqin. Xalq xo'jaligi yuklari asosan Termiz-Hayraton, Sharlavuq-To'rtko'l, Xo'jayli-To'rtko'l, Xo'jayli-Beruniy, Qorator-Taxiatosh yo'nalishlarida tashiladi. O'zbekistonning barcha port va bandargohlari temir yo'llar bilan bog'langan.

Quvur transporti tez rivojlanib bormoqda. Mamlakat neft hamda gaz sanoatining rivojlanishi, aholini ichimlik suvi bilan to'la ta'minlash bo'yicha katta istiqbolga ega. Tarixga nazar tashlasak, O'zbekistonda birinchi neft quvuri 1908 yilda ishga tushganini ko'ramiz. O'sha yili Chimyon neft konidan Oltiariq neftni qayta ishlash zavodiga 20 km. lik quvur tortilgan edi. Keyinchalik mamlakatda yangi-yangi neft va gaz konlarining topilishi quvur transporti rivojlanishiga asos bo'la boshladi. Endilikda birgina Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash zavodlariga neft konlaridan jami 228,5 km. lik quvurlar o'tkazilgan.

Shuningdek, turli yillarda Surxondaryo (1947 yil Lalmikor-Qumqo'rg'on va 1969 yil Amudaryo-Amu Zang), Qashqadaryo (1977 yil G'arbiy Toshloq-Qashqadaryo stansiyasi va 72 km li Shimoliy O'rtauloq-Oltinugurt zavodi) va Buxoro (1994 yil 100 km li Ko'kdumaloq-Qorovulbozor) viloyatlarida ham neft quvurlari qurilgan.

O'tgan asrning II yarmidan boshlab respublikada gaz sanoatining rivojlanishi gaz quvurlari geografiasini juda kengaytirib, uning xalqaro ahamiyatini oshirib yubordi. O'zbekistonda gaz quvurlari qurish 1958 yilda boshlangan. 1960 yillarning boshigacha "Asaka-Andijon", "Xo'jaobod-Farg'ona", "Shimoliy So'x-Qo'qon", "Gazli-Kogon" gaz quvurlari qurilgan. Shu bilan birga ushbu davrda mamlakatimiz hayoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan "Jarqoq-Buxoro-Samarqand-Toshkent" gaz quvuri ham ishga tushgan.

Keyinchalik g'oyat qisqa muddatlarda Buxoro-Ural (1,2,3-navbatlari), O'rta Osiyo-Markaz, Buxoro-Toshkent-Frunze (Bishkek) –Olmaota gaz quvurlari qurib foydalanishga topshirildi. Ana shu quvurlar orqali xalqimizning milliy boyligi xo'jasizlarcha tashib ketilgan.

Mustaqillikka erishishimiz bilan ushbu boyliklarga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Endilikda respublikadagi gaz uzatish bo'linmalari 7 magistral gaz quvuri tarmog'iga (Buxoro-Gazli-Toshkent, 522 km; Muborak-Navoiy, 112 km; Sho'rtan-ToshIES, 602 km; Kalif-Dushanbe, 408 km; Buxoro-Ural, 489 km; O'rta Osiyo-Markaz, 369 km) ega. Diametri 720-1220 mm li magistral gaz quvurlarining umumiy uzunligi 12,6 ming km bo'lib, uning to'la quvvat bilan ishlashi uchun 25 ta kompressor stansiyasi xizmat ko'rsatadi. Bugungi kunda quvur transporti orqali Qozog'istonning janubiy viloyatlari, Qirg'iziston va Tojikiston O'zbekiston tabiiy gazi bilan ta'minlanadi.

Aholini, ayniqsa shahar aholisini chuchuk suv bilan ta'minlashda ham quvur transportining ahamiyati ortib bormoqda. Jumladan, 1993 yilda Buxoro va Navoiy shaharlarini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash maqsadida Damxo'ja-Buxoro suv quvuri ishga tushdi.

Umuman, quvur transporti mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim omil bo'lib, u sanoat korxonalari va xo'jaliklarni, aholi manzilgohlari va shaharlarni tabiiy gaz va chuchuk suv bilan ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Quvur transportining rivojlantirilishi va uning xalq xo'jaligida mavqeining oshirilishi ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi oshishiga, mahsulot tannarxi pasayishiga, atrof-muhitning ekologik jihatdan toza bo'lishiga olib keladi.

O'zbekiston transport tizimi nafaqat milliy xo'jalik rivojlanishida, balki mintaqaviy va xalqaro savdo iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishda, mintaqaviy integratsion aloqalarni chuqurlashtirishda muhim omil bo'lib hisohlanadi. Xususan, Buyuk ipak yo'lini tiklash va undan samarali foydalanish maqsadida qabul qilingan TRASEKA dasturi doirasida mamlakatimizning tutgan o'rni yuqori. TRASEKA Yevropani Markaziy Osiyoga Kavkaz orqali bog'lovchi transport karidori bo'lib, 1993 yil mayda Bryusselda Yevropa Komissiyasining tashabbusi bilan qabul qilingan. Bu dasturda asosan Armaniston, Ozarbayjon, Gruziya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston, O'zbekiston qatnashmoqda. 1998 yildan bu dastur faoliyatida Bolgariya, Moldova, Ruminiya, Turkiya va Ukraina ishtirok etmoqda.

TRASEKA asosan tegishli yo'nalishlarda temir yo'l transporti xizmatini yo'lga qo'yishni maqsad qilsada, avtomobil va suv transporti tizimini takomillashtirish ham dastur tarkibiga kiritilgan. Hozirda TRASEKA yo'nalishida transport tizimidan 50 dan ortiq davlat foydalanmoqda.

Tayanch tushunchalar

Tranzit yuklar, transport tuguni, transport magistrallari, trakt, avtomagistral, tonnel, port, bandargoh, suzma ko'prik (parom)lar, Buyuk ipak yo'li, TRASEKA dasturi

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonda qanday transport turlari yaxshi rivojlangan?
2. Mamlakat transportida qaysi transport turi muhim o'rin tutadi?

3. Temir yo'l transporti qachon vujudga keldi?
4. Avtomobil transportining o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.
5. O'zbekistonning qaysi shaharlarida xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan aeroportlar faoliyat ko'rsatmoqda?
6. Respublika daryo transporti haqida gapiring.
7. Mamlakat quvur transportida qanday mahsulotlar tashiladi?
8. TRASEKA dasturi to'g'risida gapirib bering.

O'ZBEKISTON TASHQI IQTISODIY ALOQALAR GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Tashqi iqtisodiy aloqalarning iqtisodiy-geografik xususiyatlari.
2. O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi.
3. O'zbekiston qo'shma korxonalar geografiyasi. Xalqaro turizm.

Mustaqil O'zbekiston nafaqat jahon siyosati balki jahon iqtisodiyotiga ham tez kirib bormoqda va qator mamlakatlar bilan savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish va rivojlantirishga intilmoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalar xalqaro hamkorlikning eng muhim sohalaridan biridir. Turli mamlakatlar bilan iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalarini tobora takomillashib borishi, ayrim tarmoqlarni zamonaviy texnika va texnologiya bilan qurollanishga, yer-suv, qazilma boyliklar va mehnat resurslaridan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimotida, tashqi iqtisodiy aloqalarni samarali yo'lga qo'yish va kengaytirishda faol ishtirok etish uchun respublikada katta imkoniyatlar mavjud.

O'zbekiston juda qadim zamonlardan buyon ko'hna karvon yili-Buyuk ipak yo'lida joylashib, tashqi dunyo (G'arb bilan Sharq) bilan faol iqtisodiy aloqalar olib borgan. Mustaqillik sharofati bilan esa mamlakatimiz iqtisodiyotida yangi yo'nalish - tashqi dunyo bilan turli sohalarida hamkorlikka keng yo'l ochildi. Endilikda O'zbekiston tovarlar, kapital, ishchi kuchini mamlakatlararo tranzit etishga, jahon iqtisodini integratsiyalash, yirik transmilliy va xalqaro loyihalarni amalga oshirishga qodir.

Mamlakatda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solish maqsadida Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy banki, bojxona qo'mitasi tuzildi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida yangi strategiya ishlab chiqilib, unda eksportning xom ashyoviy yo'nalishini bartaraf etish hamda xorijiy investitsiyalar oqimi kengayishiga ko'maklashish kabi yo'nalishlar belgilab olindi. Mamlakatda tashqi iqtisodiy aloqalar tizimi, ularni yo'lga qo'yishdagi asosiy tamoyillar ishlab chiqildi. Xorijiy davlatlar firma, bank tizimlari bilan aloqalarni barpo etish yo'lida siyosiy, huquqiy va tashkiliy omillar yaratildi. "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida", "Chet el investitsiyalari va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi va boshqa bir qator qonun va me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ular tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida xalqaro shartnomalar tuzish va ularni bajarish uchun sharoit yaratdi. O'zbekiston jahon hamjamiyatiga dadil kirib borib, ko'pchilik davlatlar bilan iqtisodiy, texnikaviy,

savdo-sotiq va madaniy aloqalarni amalga oshirmoqda. Tashqi aloqalar ham ko'p tomonlama, ham ikki tomonlama rivojlanmoqda. Vatanimizda iqtisodiy faoliyatni keng ko'lamda rivojlantirish, yuksak taraqqiy etgan davlatlardagi ishlab chiqarishning texnologiya va iqtisodiy jarayonlari bilan tanishish, xorijiy sarmoyadorlar bilan hamkorlikda qo'shma korxonalar, supermarketlar, savdo filiallari tashkil qilish imkoniyati yaratilmoqda.

2. O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi.

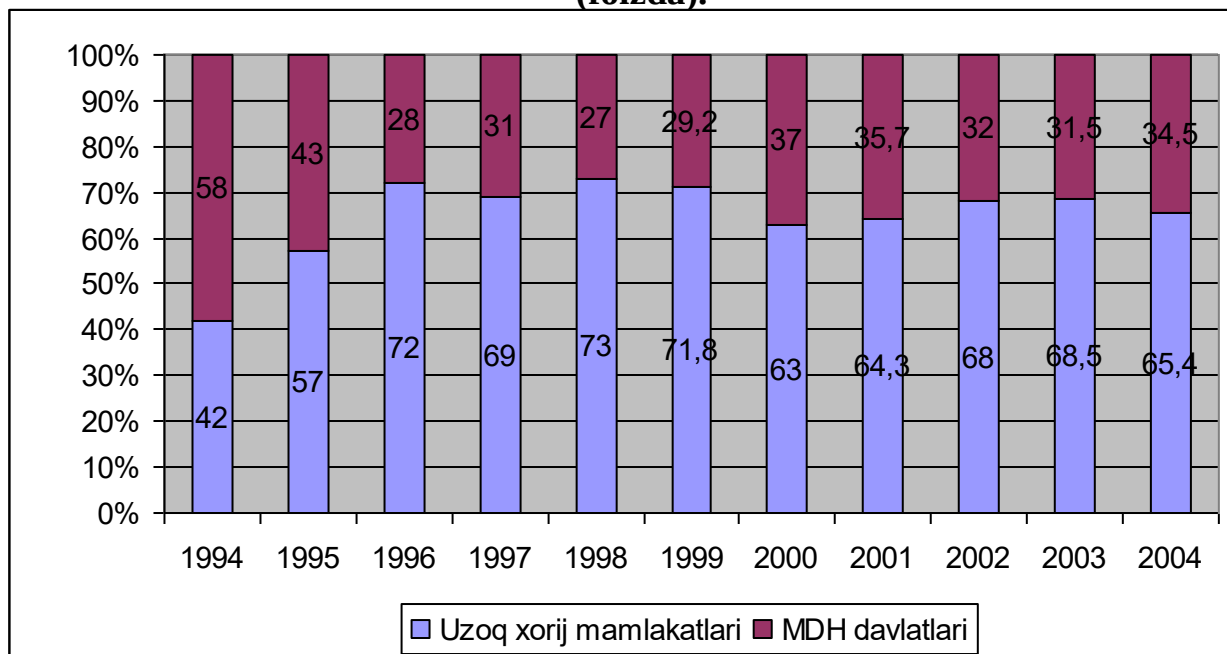
O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyati keng qamrovli bo'lib bormoqda. Mamlakatimizda chet el firmalari mablag'i ishtirokida tuzilgan qo'shma korxonalar soni 6 mingdan oshib ketdi. Ular orasida dunyoga tanilgan "Samsung", "DEU", "Nyumont-Mayning", "Filips" va boshqalar samarali faoliyat ko'rsatmoqda. Hozirgi vaqtda O'zbekistonni dunyoning 170 ga yaqin mamlakati tan olgan, shundan 140 dan ortig'i bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilgan. Poytaxt - Toshkentda 50 ga yaqin mamlakatning elchixonalari faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonning chet mamlakatlarda elchixonalari, konsulliklari va 30 dan ortiq vakolatxonalari ishlab turibdi.

O'zbekistonning xorijiy kompaniya va firmalar bilan hamkorligi, ularning hududimizda to'la faoliyat ko'rsatib ishlashiga kafolat berilganligi tashqi savdoga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shunday qilib, mamlakatimiz tashqi aloqasi, savdo geografiyasi juda kengayib bormoqda. O'zbekiston barcha qit'alarda joylashgan davlatlar bilan keng qamrovli savdo-sotiq aloqalarini olib bormoqda. Tashqi savdoda Yevropa-66,3, Osiyo-28,0, Amerika qit'asi-5,4, Afrika-0,1, Avstraliya va Okeaniya-0,2 foizni egallaydi. Keyingi yillarda O'zbekiston tashqi savdo aylanmasida MDH va xorijiy mamlakatlar hissasida birmuncha o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Agar 1994 yilda tashqi savdo aylanmasining 58 foizi MDH davlatlari hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2004 yilga kelib bu ko'rsatkich 34,6 foizga teng bo'ldi. Uzoq xorij mamlakatlarining salmog'i esa 1994-2004 yillarda mos ravishda 42 foizdan 65,4 foizga o'sdi (7-chizma).

7-chizma.

O'zbekistonning mamlakatlar guruhi bo'yicha tashqi savdo aylanmasi, (foizda).

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, MDH mamlakatlari orasida O'zbekistonning asosiy savdo hamkorlari Rossiya, Qozog'iston va Ukraina hisoblanadi. 2004 yilda jami eksportning 14,9 foizi Rossiya, 3,8 foizi Qozog'iston, 2,3 foizi Ukraina hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, jami importda mazkur mamlakatlarning ulushi muvofiq ravishda 24,0; 6,3 va 4,5 foizni tashkil etdi.

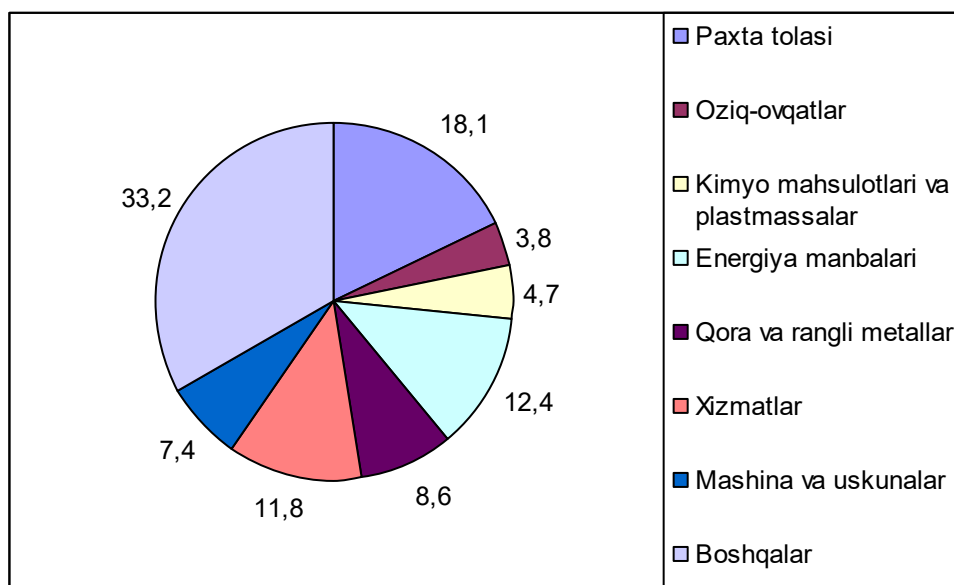
Uzoq xorij mamlakatlari orasida Buyuk Britaniya (7,9 %), Eron (6,9 %), Turkiya (4,1 %), va AQSH (3,1 %) mamlakatimiz eksportida sezilarli o'ringa ega bo'lsa, import tarkibida AQSH (10,3 %), Janubiy Koreya (9,2 %), Germaniya (7,1 %), Xitoy (7,0 %) yuqori salmoqqa ega.

So'nggi yillarda mamlakatimiz eksport tarkibida bir qator o'zgarishlar yuz berdi. Paxta tolasi mamlakat eksportida muhim o'rin tutsada, uning ulushi mustaqillik yillarida 2,6 martadan ziyodroqqa pasaydi (1992 yilda 47,9 foizdan 2004 yilda 18,1 foizgacha). Istiqlol davrida eksport tarkibida yangi soha-xizmatlar paydo bo'ldi va uning jami eksportdagi ulushi 2004 yilda 11,8 foizni tashkil etdi. Umuman, O'zbekistonning eksporti to'g'risida 8-chizmadan to'liq ma'lumot olish mumkin.

Kelajakda O'zbekiston eksportining tovar tarkibini oziq-ovqatlar, mashina va asbob-uskunalar, shuningdek, boshqa tayyor mahsulotlar eksportini oshirish orqali mamlakat eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish mumkin.

8-chizma.

O'zbekiston Respublikasi eksportining tovarlar tarkibi (2004 yil, foizda)

Bugungi kunda respublikamizda o'tish iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari va tarkibiy o'zgarishlar yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda import tarkibini takomillashtirish sohasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu chora-tadbirlarning natijasi o'laroq mustaqillik yillarida importning tovar tarkibida sezilarli ijobiy o'zgarishlarga erishilmoqda.

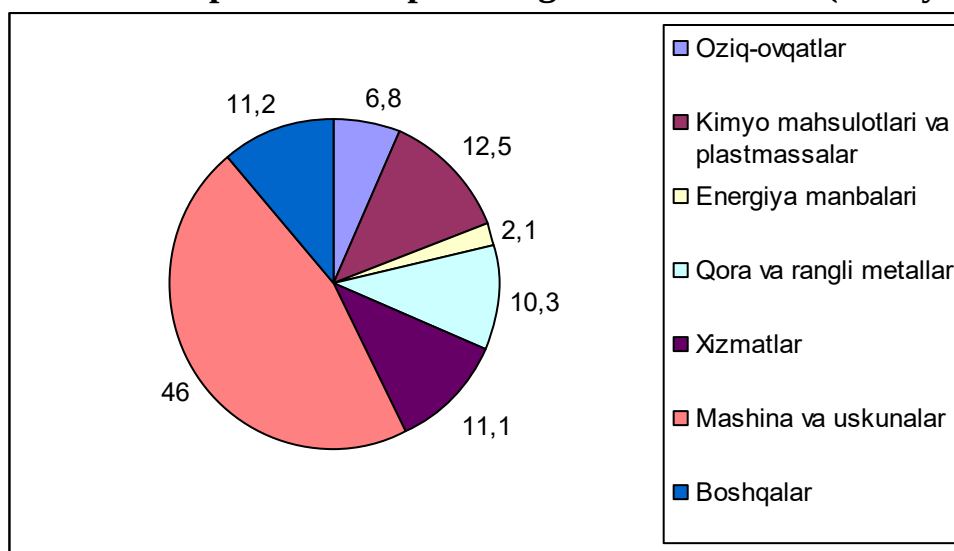
Istiqlol yillarida oziq-ovqat mahsulotlarining O'zbekiston jami importidagi salmog'i sezilarli darajada pasaydi: agar 1992 yilda jami importning 36,8 foizi oziq-ovqat mahsulotlari hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2004 yilga kelib bu ko'rsatkich 6,8 foizga teng bo'ldi (9-chizmaga qarang). Bu eng avvalo, oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan dasturning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi natijasidir.

Import tarkibida yana bir muhim o'zgarish shundan iboratki, mustaqillik yillarida energiya manbalari importi sezilarli darajada kamaydi. Agar 1992 yilda jami importning 25,5 foizini energiya manbalari tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilga kelib bu ko'rsatkich 2,1 foizga teng bo'ldi. Yuqoridagi o'zgarishlar natijasi o'laroq, bugungi kunda mamlakatimiz don va yoqilg'iga bo'lgan ehtiyojlarini asosan milliy ishlab chiqarish evaziga qoplanmoqda.

Import tarkibini optimallashtirish borasida erishilgan ijobiy natijalardan yana biri jami importda mashina va asbob-uskunalar ulushining 1992 yilda 9,2 foizdan 2004 yilda 46,0 foizgacha o'sganligi hisoblanadi. Bu holat respublikamiz hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan milliy iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish va modernizatsiyalash strategiyasiga muvofiq keladi.

9-chizma.

O'zbekiston Respublikasi importining tovarlar tarkibi (2004 yil, foizda)

3. O'zbekiston qo'shma korxonalar geografiyasi. Xalqaro turizm.

Tashqi iqtisodiy aloqalar har tomonlama taraqqiy ettirishning muhim va samarali yo'llaridan biri xorijiy mamlakatlar bilan qator sohalarda qo'shma korxonalar qurishdir. Tashqi iqtisodiy munosabatlarning bu yo'nalishi jahonning ko'p mamlakatlarida keng tarqalgan. Qo'shma korxonalar tashkil etish va ularni samarali taraqqiyot yo'liga solish ishchi kuchlari ko'p bo'lgan davlatlar qatoriga kiruvchi mamlakatimiz uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra O'zbekistonda ham bu borada katta ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda qo'shma korxonalarni tashkil qilishda jahonning ko'pgina mamlakatlari ishtirok etmoqda. Ular orasida AQSH, Xitoy, Janubiy Koreya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Isroil, Hindiston, Rossiya, Ukraina kabi mamlakatlar yetakchi

o'rinni egallab kelmoqda. Respublikada vujudga kelayotgan qo'shma korxonalar soni yil sayin ortib bormoqda. 1994 yilda bunday korxonalar soni 900 tani tashkil etgan bo'lsa, 2001 yilda 1958 ta, 2002 yilda 2087 ta, 2005 yilda 2627 taga yetdi.

1994 yilda xorijiy investitsiya hisobidagi korxonalar YAIMdagi ulushi 2,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilga kelib mazkur ko'rsatkich 15,1 foizga yetdi. Ular tomonidan amalga oshirilgan eksport hajmi 1994 yilda 2 mln dollardan 2004 yilda 785,2 mln dollargacha, mamlakat jami eksportidagi ulushi 1,0 foizdan 16,2 foizgacha o'sdi. Bunday korxonalarning respublika importdagi ulushi esa 1994 yilda 6 foizdan 2004 yilda 30,5 foizgacha ko'paygan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston hududida barpo etilgan qo'shma korxonalar orasida "O'zDEU avto", "Zarafshon-Nyumont", "Kabul-O'zbek", "O'zBAT", "DEU Tekstil komponi" kabilar shuhrat qozongan. Mamlakat ma'muriy mintaqalari doirasida tahlil qiladigan bo'lsak, O'zbekistondagi qo'shma korxonalarning 68,5 foizi yoki 1800 tasi Toshkent shahriga to'g'ri keladi. Shuningdek, ularni soni Samarqand (125 ta) va poytaxt viloyatlarida (193 ta) ham nisbatan ko'p. Ayni vaqtda qo'shma korxonalar Sirdaryo (37 ta), Navoiy (36 ta), Xorazm (29 ta) va Jizzax (25 ta) viloyatlarida yetarlicha rivojlanmagan. Kelajakda mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishda uning har bir ma'muriy rayoni (viloyat, tuman) hamda turli mulk shaklidagi korxonalar ishtirokini ta'minlash vatanimiz iqtisodiyotini yuksaltirishga, xalqning turmush sharoitini yaxshilashga ma'lum hissa bo'lib qo'shiladi.

Mustaqil mamlakatimiz tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda **xalqaro turizm** katta o'rin tutmog'i lozim. Bu faoliyat to'g'ri va samarali tashkil etilsa, juda katta iqtisodiy samara berishi hamda mamlakatga katta miqdorda chet el valyutasini olib kelishi mumkin.

O'zbekiston xalqaro turizmni rivojlantirish uchun zarur bo'ladigan ulkan imkoniyatlarga ega. Turizm haqida gap borganda tarix durdonalari bo'lmish va jahon aholini o'ziga qaratgan ajoyib obidalar saqlanayotgan Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Marg'ilon kabi shaharlar muhim ahamiyat kasb etishi mumkinligini aytib o'tish lozim.

Xalqaro turizm sohasini samarali rivojlantirish maqsadida 1992 yil iyulda "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasi tashkil etildi. Hozirgi kunda ushbu kompaniya turizm borasida arzigulik ishlarni amalga oshirmoqda. Kelajakda mazkur sohani yanada rivoj topishida 1999 yil 20 avgustda qabul qilingan "Turizm to'g'risida"gi qonun alohida o'ringa ega.

Tayanch tushunchalar

Iqtisodiy integratsiya, tashqi savdo aylanmasi, import, eksport, xorijiy investitsiya, qo'shma korxonalar, modernizatsiya, Xalqaro turizm.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston qanday xalqaro tashkilotlarga a'zo?
2. O'zbekiston qaysi davlatlar bilan iqtisodiy aloqalar olib bormoqda?
3. Tashqi savdo aylanmasi deganda nimani tushunasiz?
4. O'zbekistonning eksport va import mahsulotlari tarkibini tushuntirib bering.
5. Mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o'rin tutadigan qo'shma korxonalar haqida gapirib bering.

6. Siz yashaydigan hudud (shahar, tuman)da ham qo'shma korxonalar bormi? Ularning faoliyati to'g'risida nimalarni bilasiz.
7. "Turizm to'g'risida"gi qonun qachon qabul qilindi?
8. O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning qanday imkoniyatlari mavjud?

O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-MADANIY TARMOQLARNING RIVOJLANISHI.

Reja:

1. Ijtimoiy-madaniy tarmoqlar haqida tushuncha. Uy-joy kommunal xo'jaligi
2. Savdo va umumiy ovqatlanish, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish.
3. Nomoddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalariga ta'rif.

Ijtimoiy-madaniy tarmoqlar majmuasi aholiga maishiy ahamiyatga ega xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi faoliyat turlari majmuidan iborat bo'lib, ular jumlasiga ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, uy-joy kommunal xo'jaligi, savdo va umumiy ovqatlanish, ijtimoiy xizmat ko'rsatish va boshqalar kiradi. Ushbu xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish natijasida ma'naviy boy va jismoniy sog'lom kishilarni shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Mazkur majmuaning O'zbekiston iqtisodiyotidagi roli va ahamiyati oshib bormoqda. Bu eng avvalo, uning YAIM va jami bandlardagi ulushining o'sayotganligida o'z aksini topadi. 2004 yil Respublikamiz iqtisodiyoti tarmoqlarida band bo'lgan jami aholining 21,1 foizi ijtimoiy-madaniy tarmoqlar majmuasi hissasiga to'g'ri kelgan.

Ijtimoiy sohaning samarali ishlashi uning barcha asosiy tomonlari kompleks rivojlantirilishiga bog'liq. Aholi uchun ularning hammasi ham bir xilda ahamiyatli emas. Bular orasida uy-joy qurulishi muhim soha hisoblanadi. Uy-joy fondi shunday asosiy jihatki, ijtimoiy sohaning boshqa bo'g'inlari va tomonlarini rivojlantirish hamda joylashtirish shunga asoslangan holda rejalashtiriladi.

Uy-joy va kommunal xizmati murakkab va ko'p tarmoqli bo'lib, aholi turmush sharoitining rivojlanishiga bevosita hamda ijtimoiy mehnat unumdorligini oshishiga bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Uy joylardan foydalanish (shu jumladan, joriy ta'mirlash), uy-joylar orasini va atrofni ko'kalamzorlashtirish, aholi yashaydigan hududlardagi barcha muhandislik vositalari (suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya, gaz, elektr quvvati bilan ta'minlash, isitish, yo'l-ko'chalarni tozalash, ko'priklar va hokazo) ana shu tarmoqqa kiradi. Uy-joy va kommunal xo'jalik xizmatida nomoddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining anchagina qismi ishlaydi.

Jami uy-joy fondi 373,5 mln m² ni tashkil etadi. Uning 142,1 mln m² yoki 38 foizi shaharlarda joylashgan (2006 y). Respublika bo'yicha aholi jon boshiga o'rtacha 14,4 m² uy-joy to'g'ri keladi (shu jumladan qishloqlarda 14,1 m²). Shahar uy-joy

fondi markazlashtirilgan suv ta'minoti bilan 88,6 % (1995 yilda 71 %), kanalizatsiya bilan 50,8 % ta'minlangan. Respublika uy-joy fondi 98,0 % gazlashtirilgan.

Mamlakatimizning mustakillikka erishganidan keyin aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash borasida ancha ishlar qilindi. Ayniqsa bu ishlar qishloq joylarida jonlanib ketdi. Respublika kommunal xo'jaligida umumiy quvvati sutkasiga 8,53 mln m³ toza ichimlik suvini olish kuchiga ega bo'lgan inshootlar, 45584 km uzunlukdagi suv o'tkazish (vodoprovod) tarmoqlaridan foydalaniladi (2006 y). Aholi jon boshiga hisoblaganda bir kecha-kunduzda iste'mol qilinadigan suv shaharlarda 331,7 l ni (2006; 1990 yilda 507,2; 1993 yilda 536,3;) va qishloqlarda 100-120 l (1990 yilda 119,4; 1993 yilda 240,4;) ni tashkil etdi.

2. Savdo va umumiy ovqatlanish, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish.

Savdo va umumiy ovqatlanish. Ma'lumki ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlar iste'molchilarga savdo tarmoqlari orqali yetkaziladi. Shuning uchun ham xizmat doirasi tarmoqlari orasida, aholining turmush sharoitini yaxshilashda savdo alohida o'rin tutadi. YAIMning umumiy hajmida savdo va umumiy ovqatlanish tarmog'i hissasi 9,2 foizni tashkil etadi (2005). Xalq xo'jaligida band bo'lgan barcha ishchi-xizmatchilarning 8,9 % savdo va umumiy ovqatlanish, tayyorlov sohasida ishlaydi (903,4 ming kishi, 2005; 1995 yilda 566,4 ming kishi). 2006 yil 1 yanvar holatida savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 60,7 ming korxona (respublikada faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarining 17,5 %) ro'yxatga olingan.

O'zbekistonda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan oziq-ovqat mahsulotlari savdosi ko'rsatkichlari nisbatan kam. Buning asosiy sababi respublikada aholining meva, sabzavot, kartoshka, go'sht, sut va boshqa ayrim oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talablarining bir qismi shaxsiy tomorqalarda yetishtiriladigan mahsulotlar hisobiga qondiriladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan tovar oborotida oziq-ovqat mollari va sanoat mollari o'rtasida ham anchagina farq bor. Mustaqillik yillarida mamlakatimiz chakana savdo tovar aylanmasi tarkibida ham o'zgarishlar ro'y bermoqda. 1995-2005 yillarda chakana savdo tovar aylanmasi tarkibida oziq-ovqat tovarlari ulushi tobora kamayib, nooziq-ovqat mollari ulushi tobora o'sib bordi (2000 yilda mos holda 58,4 va 41,6 %; 2005 yilda 53,5 va 46,5 %).

Shuningdek, respublika savdo korxonalarini kengaytirish, aholiga savdo xizmatining yangi, ilg'or usullaridan keng foydalanish, ularni yangi savdo, texnika va uskunalar bilan ta'minlash, ayniqsa savdo xizmati ko'rsatishdagi hududiy farqlarni mumkin qadar bir-biriga yaqinlashtirish sohasida katta vazifalar turibdi. Yaqin istiqbolda respublikada chakana tovar oborotini yanada oshirish, ko'plab zamonaviy supermarketlar, minimarketlar, savdo markazlari va umumiy ovqatlanish korxonalari, sovuqxonalar va omborlar barpo etishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish. Bu tarmoq xizmat doirasining eng murakkab yo'nalishli sohasidir. Maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'i moddiy ishlab chiqarish (ayniqsa sanoat) bilan xizmat doirasi chegarasida o'rnamagan. Unda amalga oshiriladigan ish jarayonlari ko'r hollarda sanoat xarakteriga ega. Shuning uchun ham maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari odatda ikki guruhga bo'linadi: a) maishiy xizmatning ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan turlari; b) maishiy xizmatning ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lmagan turlari.

Birinchi guruh maxsus buyurtmalar bo'yicha kiyim va poyabzal tikish hamda ta'mir qilish, radio va televidenie apparatlarini, maishiy sovitgichlar va kir yuvish mashinalari va uskunalarni, transport vositalarini ta'mirlash, metaldan buyumlar yasash va ularni ta'mirlash, mebel tayyorlab berish va ta'mirlash, kiyimlarni va boshqa mahsulotlarni kimyoviy yo'l bilan tozalash, bo'yash, trikotaj kiyimlarini maxsus buyurtmalar bo'yicha tikish, uy-joylarni ta'mirlash va qurib berish, ijaraga berish punktlari kiradi.

Ikkinchi guruhga esa sartaroshxonalar, hammomlar, suratxonalar, kir yuvadigan punktlar xodimlarining xizmati kiradi.

25-jadval.

O'zbekiston Respublikasida aholiga pulli xizmatlar ko'rsatish

(mlrd. so'm, amaldagi narxlarda)

	2000	2002	2003	2004	2005
Pulli xizmatlar, mlrd. so'm	305,4	709,3	934,8	1226,6	1609,7
shu jumladan:					
mulkchilik shakllari bo'yicha					
davlat mulki	133,6	278,7	290,5	351,4	414,2
nodavlat mulki	171,8	430,6	644,3	875,2	1195,5
undan:					
fuqarolarning xususiy mulki	110,4	266,3	396,6	939,9	755,1

O'zbekistonda xizmatlarni sotish hajmi qiyosiy narxlarda 1995 yilda 17,7 mlrd. so'mni, 2005 yilda 1610,0 mlrd. so'mni tashkil etdi. Aholiga pullik xizmatlar bozorida hodavlat sektori ulushi 74,3 %, davlat sektori ulushi 23,7 foizga teng bo'ldi. Pullik xizmatlar umumiy hajmida maishiy xizmatlar hajmi 15 % yoki 242,1 mlrd. so'mdan iborat bo'ldi. Maishiy xizmatlarning 87,7 foizi xususiy tadbirkorlar tomonidan ko'rsatildi. Respublikada aholi jon boshiga pullik xizmatlarning o'rtacha yillik hajmi 2005 yilda 61,3 ming so'mni tashkil etdi (200 yilda 12,3 ming so'm, 2004 yilda 47,3 ming so'm).

3. Nomoddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalariga ta'rif.

Aholiga ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish. Umumiy ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniyat tarmoqlarining xizmati unumlashtirilgan holda ijtimoiy-madaniy xizmat deb yuritiladi. Ijtimoiy-madaniy xizmat inson hayotida, ayniqsa uning har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalashdagi ahamiyati juda kattadir. Ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish tarmoqlari orasida ta'lim tizimi juda muhim o'rin egallaydi. Mamlakatimiz Ta'lim tizimiga 6565 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 9748 umumta'lim maktablari, 973 o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalari (shu jumladan, 77 akademik litsey, 882 kasb-hunar kollejlari hamda 14 litsey va litsey-internat) va 62 ta Oliy ta'lim muassasalari (jumladan, 19 ta universitet) kiradi (2006).

Sog'liqni saqlash. Respublikamizda tibbiy xizmat ko'rsatish juda yaxshi yo'lga qo'yilgan. Tarmoqda 968 kasalxona, 4354 ambulatoriya-poliklinikalari, 2800 qishloq vrachlik punkti tashkil etilgan. 71 mingga yaqin barcha ixtisoslikdagi

vrachlar aholiga malakali tibbiy yordam ko'rsatadi (2006). Bu haqda Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddao. "Bir shifokorga 298 kishi to'g'ri keladi. Bu dunyodagi ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlardagidan ancha kamdir. Chunonchi, O'zbekistonda Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Koreyaga nisbatan 3-4 barobar, Malayziya, Hindiston va Pokistonga nisbatan 6-8 barobar ko'p aholi malakali tibbiy yordam bilan ta'minlangan".¹

Mamlakatimizda istiqlol yillarida tibbiyot sohasida tub islohotlar o'tkazilmoqda (ayniqsa, "Sog'lom avlod yili" va "Homiylar va shifokorlar yili"da). Ko'plab shifoxonalar xorijiy tibbiyot asbob-anjomlari bilan tobora ko'proq jihozlanayapti. Tibbiyot vositalari (bir marta ishlatiladigan shprintsar, turli xildagi dori-darmonlar) ishlab chiqaradigan qo'shma korxonalar ishga tushirilmoqda. Shunday bo'lsada tarmoqda qilinadigan ishlar hali mavjud. Chunonchi, aholining tibbiyot-sanitariya, ekologik savodxonligini oshirish, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishni ilg'or zamonaviy asosda tashkil etish hozirgi davrning bosh vazifasidandir.

Aholiga madaniy-ma'rifiy xizmat ko'rsatish. Ma'lumki, tarixiy rivojlanish jarayonida o'zbek xalqi ajoyib me'morchilik, adabiyot, yuzlab madaniy-ma'rifiy muassasalar barpo etgan. Xalq ommasining bilimini va madaniyatini oshirishda kutubxonalar, klublar, kino-teatrlar, kitob va gazetalarning roli benihoya kattadir.

2002 yil ma'lumotiga ko'ra, respublikamizda 5936 ta kutubxona bo'lgan. Bu ko'rsatkich 1915 yilga (14 ta bo'lgan) nisbatan bir-necha yuz marta ko'paygan.

O'zbekistonning madaniy dam olish muassasalari ham doimo rivojlanib bordi. 2002 yil ma'lumoti bo'yicha, mamlakatda 2809 klublar bo'lib, ularning eng qismi Samarqand (500 ta) va Xorazm (304 ta) viloyatlariga to'g'ri keladi. Buxoro viloyatida esa 152 ta klublar mavjud.

Aholining ma'naviy ravnaqi va uni madaniy xizmat ko'rsatish darajasini belgilovchi muhim ko'rsatkichlardan biri gazeta va jurnallar nashri, ularning adadi, radio, televidenie va hokazolar xizmatidan foydalanishdir. Hozirda har bir viloyat va katta shaharlarimiz o'zining televideniyesi, radio va matbuotiga ega. Ommaviy axborot vositalari bo'lgan Milliy radio va televideniya aholining ma'naviy boyligini oshirishda muhim rol o'ynamoqda. 2006 yilda O'zbekiston Respublikasida 676 ta gazeta va 189 nomdagi jurnal ro'yxatdan o'tgan.

Ayni paytda respublikada 41 ta teatr va 88 ta muzey ishlab turibdi. Bu madaniyat o'choqlari milliy g'oya va mafkurani shakllantirishda xizmat qilmoqda.

Tayanch tushunchalar

Xizmat ko'rsatish geografiyasi, nomoddiy ishlab chiqarish, uy-joy fondi, pullik xizmatlar bozori, ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish tarmoqlari, madaniy-ma'rifiy xizmat ko'rsatish.

Savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy tarmoqlar majmuasi deganda nimani tushunasiz?
2. Maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari qanday guruhlariga bo'linadi?

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: "O'zbekiston", 1997. 267 b.

3. Mamlakatimiz ta'lim tizimi haqida gapirib bering.
4. Sog'liqni saqlash tizimida qanday islohotlar amalga oshirilmoqda.
5. O'zbekiston iqtisodiyotiga doir nash qilinadigan qanday jurnallarni bilasiz?
6. Hozirda respublikamizda nechta muzey va teatrlar ishlab turibdi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari .–T.: 1997.
2. Karimov I.A. O'zbekiston "milliy" istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, mafkura. T., 1996.
3. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. T., 2004.
4. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983.
5. Akramov Z.M. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi o'quv dasturi. T., 1992.
6. Asanov G.R. Sotsial-iqtisodiy geografiya: termin va tushunchalar izohli lug'ati. - T.: O'qituvchi, 1990.

7. Asanov G.R., Nabixonov M., Safarov I. O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jo'g'rofiyasi. -T.: O'qituvchi, 1994.
8. Axmedov E.A. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. –T., 2002.
9. Axmedov E.A., Boltayev M.J. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. Toshkent, 2000.
10. Axmedov E.A. va boshqalar. Mustaqil O'zbekiston. T., 2001.
11. Axmedov E.A., Saydaminova Z. O'zbekiston Respublikasi. Qisqacha ma'lumotnoma. Toshkent, O'zbekiston, 1995.
12. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. -T.: O'qituvchi, 1996.
13. Vahobov H. Tillaboyeva M. Iqtisodiy geografiya asoslari. – T.: O'qituvchi, 2001.
14. Ro'ziyev A.R., Abirqulov Q.N. O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi. -T.: "Sharq", 2002.
15. Soliyev A.S., Axmedov E.A. va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot. -T.: Universitet, 2003.
16. Soliyev A., Qarshiboyeva L. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari. – T.: 1999.
17. Soliyev A.S., Mahamadaliyev R.Y. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya asoslari. – T.: Universitet, 2005
18. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – М.: Мысль, 1973.
19. To'xliyev N. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. –Toshkent, 1998.
20. To'xliyev N., Haqberdiyev Q., Ermamatov Sh., Xolmatov N. O'zbekiston iqtisodiyoti asoslari. –Toshkent, 2006.
21. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - T.: 2000.
22. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. -T., 1997.
23. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T., 1992.
24. O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy bo'linishi. T., 1996.
25. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 12-jild, -Toshkent, 2006.

MUNDARIJA

MUQADDIMA	3
O'ZBEKISTON IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI FANINING OB`YEKTI, PREDMETI, VAZIFALARI VA METODLARI	4
O'ZBEKISTONNING GEOGRAFIK O'RNI VA CHEGARALARI. MA`MURIY- HUDUDIIY BO`LINISHI.	6
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING TABIIY SHAROITI VA TABIIY BOYLIKLARI.	12

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI	20
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY IQTISODIYOTINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI.	30
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SANOATI VA UNING TARMOQLARI. YOQILG'I-ENERGETIKA SANOATI.	37
METALLURGIYA VA MASHINASOZLIK MAJMU'I.	47
KIMYO VA QURILISH MATERIALLARI SANOATI.	58
YENGIL VA OZIQ-OVQAT SANOATI.	63
O'ZBEKISTON AGROSANOAT MAJMUASI. QISHLOQ XO'JALIGI GEOGRAFIYASI.	73
O'ZBEKISTON DEHQONCHILIK TARMOQLARI GEOGRAFIYASI.	77
O'ZBEKISTONDA CHORVACHILIKNING RIVOJLANISHI.	85
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TRANSPORT GEOGRAFIYASI.	90
O'ZBEKISTON TASHQI IQTISODIY ALOQALAR GEOGRAFIYASI	99
O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-MADANIY TARMOQLARNING RIVOJLANISHI.	105
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.	110

IZOHLAR UCHUN